Magister-Auctor Saga

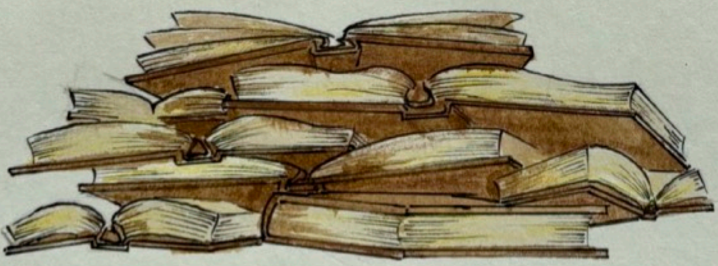

Uit de hand lopende publicaties

Lelung Huáng

Umut Aydin

Versie 2.12

Titel: *De Magister Auctor Saga. 03. Uit de hand lopende publicaties*
Co-Auteurs: Delun Huáng e Umut Aydin
E-boek in Pages met lettertype *Charter 14*

Volledig herwerkte versie van 122.25 door Maria Liber

Voor de eenentwintigste eeuw is De Magister-Auctor Saga © 2020-2026 Pascal Paulus met boekomslag van Frank Nuyts uitgegeven onder de licentie CC BY-NC-ND 4.0

Magister-Auctor Saga

Uit de hand lopende publicaties

Delung Huáng
Umut Aydin

Aan Manuel, Sebastião
en Olívia

Proloog

Lille. Het is kort na de middag van 24 januari 1733.
Dieudonné komt terug thuis vergezeld van de vroedvrouw die hen aangeprezen werd en die hij was gaan verwittigen in het *Hospital St Jacques*. Mathilde had hem een uur eerder gezegd dat het zover was. Dieudonné opent de deur van hun gezellige woning, in de Rue des Carmes, vlakbij de Pont Neuf. Je kan er de havenactiviteit op de Deûle horen.
In de benedenruimte knispert het brandende hout in de open haard. De tweede keukenmeid komt de plaats binnen met gestoomde witte linnen doeken die nog warm en vochtig zijn. Ze vergezelt de vroedvrouw en Dieudonné naar de bovenkamer, waar Mathilde haar weeën probeert te controleren door snel ademhalen. Tussendoor kreunt ze wanneer een hevige contractie haar controle ontregelt.
Mathilde en Dieudonné zijn opgelucht nu ze de rustige bewegingen zien van de twee vrouwen die al eerder hebben samengewerkt. Dieudonné gaat aan het hoofdeinde van het bed staan en bedt Mathilde's voorhoofd. De vroedvrouw betast Mathilde's onderbuik en voelt naar de opening van de baarmoedermond.
Ze glimlacht.
"Het is uw eerste kindje, niet", vraagt ze.
Dieudonné knikt.
"Alles gaat naar wens. De bevalling is ingezet en de baby ligt goed. Voor zover ik kan voelen, lukt het wel om het kindje aan de borst te hebben voor de zon ondergaat."

Dieudonné kijkt naar de transpirerende Mathilde en knikt haar bemoedigend toe. Ze sluit haar ogen om haar ademhaling beter te controleren. Hij ziet haar weer voor zich zoals op die eerste dag waarop ze elkaar ontmoetten nu bijna drie jaar geleden, in het salon van de familie waar hij als preceptor in dienst was. Haar klaterende lach deed hem opkijken. Het was alsof ze hem had voelen opkijken en hun blikken hadden zich gekruist…

Enkele maanden daarvoor had hij afscheid genomen van zijn ouders en van zijn zus Maria. Zijn broer Johannes was toen in Leuven waar hij nog steeds verblijft. Ze proberen elkaar regelmatig te schrijven, maar het bruisende leven, zowel hier als in Leuven, belet hen vaak afgesproken routines te handhaven.

Dieudonné kreeg door zijn werkgevers en door Mathilde vrij snel toegang tot de intellectuele Parijse wereld die toch wel anders was dan wat hij van Leiden en Leuven kende. Ginds contrasteerde de ernst van de gevestigde denkers en onderzoekers sterk met het soms vrolijke studentenleven, ondanks de vele pogingen de drang tot vertier te beteugelen.

In Parijs lijken intellectuelen werk en plezier te laten samengaan. Salondames slagen erin muziek, toneel, poëzie en wetenschap samen te brengen tot een soms wel erg frivool getint geheel. Stellig is de Hertogin de Maine verantwoordelijk voor een deel van de gebeurtenissen. Maar je voelt er in het algemeen een vorm van lust tot leven die hij vooral in hervormd christelijke middens had gemist. De frivole ondertoon van de salonbijeenkomsten geven vaak aan de soms ernstige discussies een ironisch toontje. Dat is niet vergelijkbaar met het brassend studentenplezier waaruit de vreugde samen te argumenteren

even snel verdwijnt als het wijn- en bierverbruik toeneemt.
Ondertussen is de kritische kijk van Mathilde op alle machtsvertoon en uitstalling van rijkdom zijn leidraad om zelf niet kritiekloos te worden. En dat bleek wel nodig na wat hem leek te overkomen bij zijn aankomst in Parijs waar alles contrasteerde met wat hem vroeger was verteld over de fransen.
Samen stichtten ze hier en daar kwaad bloed voornamelijk door hun soms scherpe tussenkomsten wanneer de discussie over de opvoeding en instructie van het plebs gaat. Van Mathildes ouders weten ze dat sommige van hun regelmatige gesprekspartners van toen niet welkom waren zowel bij de hofhouding als in kerkelijke middens. Dat is wellicht de tweede reden waarom haar ouders hun huwelijk nog steeds niet helemaal goedkeuren. Maar de voornaamste reden blijft toch dat ze vinden dat Dieudonné haar te min is.
Mathilde en hijzelf voelden daarentegen op twee momenten erg duidelijk hun verwantschap in hun wijze om naar de wereld te kijken. Ze leverden een erg eensgezind en opgetogen commentaar op het schema dat Dieudonné's ouders nu bijna twee jaar geleden ontwikkelden en naar hen doorstuurde. Daarin analyseren ze het fenomeen arrogantie analyseren. Dat was het eerste moment.
Het tweede moment was vorig jaar nadat Dieudonné van zijn vader vernam dat zijn grootvader Pieter die hij nooit persoonlijk had ontmoet in Frankfurt was overleden. Met een zeker schuldgevoel nam hij toen eindelijk de nota's van zijn grootouders opzoekingen door en hij heeft nu spijt dat hij er nooit met zijn grootvader zelf over had gesproken. Met Mathilde

besloot hij na het lezen van de nota's vooral aandacht te besteden aan de invloed van de religieuze wereld op scholing en de instructie. De studie van de scholing maakte hen ook alerter voor de wijze waarop veel onderzoekers en wetenschappers dikwijls op negatieve wijze spreken over de kinderen van de volksmensen, alsof het om een of andere diersoort gaat. Soms liepen de discussies daarbij vrij hoog op en ze voelden zich steeds vaker ongewenste gasten.
Dus werd Lille hun nieuwe toevluchtsoord. Dieudonné is nu 26 en Mathilde 23. Beiden zijn zich bewust van hun bevoorrechte positie als burgerfamilie. Ze kunnen veel van hun tijd besteden aan studie dank zij een vaste toelage zowel van de ouders van Dieudonné als van die van Mathilde, ondanks de mening die deze laatsten hebben ten aanzien van hun huwelijk.

De vroedvrouw haalt hem uit zijn gedachten.
"Nog éénmaal duwen en we krijgen het hoofdje te zien," kondigt ze aan.
Dieudonné grijpt Mathilde bij de handen en kijkt toe hoe onder de geboorterok een vertekening ontstaat. Dan slaakt het jongetje zijn eerste kreet. Een kleine Lemaître-Larouge is geboren. Voor de oorspronkelijk uit Bretagne afkomstige familie Larouge-au-Chateâu wordt het Yann, voor de *Lesmeisters* nu ook *Lemaître* die na hun vertrek uit Köln in Gent definitief naar het *Diets* of *Vlaamsch* overstapten is het Jan.
De kleine jongen lijkt de geboortesprong goed te hebben doorstaan. De vroedvrouw en de keukenmeid hebben hem eerst in lauw water gewassen, daarna omwikkeld, en leggen hem aan de borst van Mathilde, nadat ze zelf voorzichtig werd gespoeld,

na het uitstoten van de nageboorte.
Moeder en kind vallen in slaap, terwijl Dieudonné de keukenmeid en de vroedvrouw uitnodigt voor een kan koffie, iets wat beiden verbaasd en verlegen aanvaarden.

Even terug in de tijd

De jaren die voorafgingen aan Dieudonné's beslissing om naar Parijs te trekken, waren zowat overal in Europa onrustig als gevolg van de Spaanse successieoorlog. Deze 12-jaar durende economische en sociale ramp voor grote delen van de bevolking van West-, Zuid- en Centraal Europa laat nog steeds sporen na. Vrij cynisch duiden geschiedschrijvers dit conflict tussen heersende naar meer bezittingen hongerende koningshuizen aan met de term de Kleine Oorlog. Ze zeggen er niet bij dat het wel de Grote Ramp was geweest voor steden, dorpen.

En slachtoffers van opportunisten. Tijdens zijn verblijf in Leiden heeft Dieudonné de streken gevolgd van de handige oplichter John Law. Grote delen van de Franse adel en burgerij likt nog steeds zijn wonden na ten gevolge van het debacle met de door de bank van Law uitgegeven waardepapieren in 1720. Law had immers een systeem ontwikkeld om de schuld op te vangen van de Franse koning die zichzelf de Franse Staat beschouwde. Die schuld was op het einde van de Spaanse Successieoorlog in 1714 opgelopen tot 2800 miljoen ponden, het equivalent van tien jaar inkomsten van de Staat. De schuldeisers waren hoofdzakelijk foerageurs.

John Law verwierf het vertrouwen van de Franse Regent en installeerde zijn bank aan de Rue Vivienne. Het kapitaal van die bank werd gewaarborgd door het door hem bekomen monopolie over de toekomstige inkomsten uit de kolonies aan de Mississippi. Law liet het gebied bevolken met blanken en zwarten om de productie van de gekweekte landbouwgoederen

op te drijven en de inkomsten te verhogen. In 1717 slaagde hij er zo in een deel van de schuld met 60 miljoen pond te verminderen. Ten aanzien van het totale bedrag van 2800 miljoen pond was dat natuurlijk slechts een druppel op een hete plaat.

Toch bleef Law het door zijn bank uitgegeven papieren geld verdedigen dat het metalen geld verving. De rijkdommen die Frankrijk uit haar kolonies haalde waren vrijwel onbeperkt beweerde hij. Op dat ogenblik was eigenlijk nog enkel de Regent voor die argumenten gewonnen. Andere staatslieden en ook de stedelijke parlementairen van Parijs toonden zich slechts matig enthousiast. Korte tijd later kreeg Law's generale bank het statuut van koninklijke bank. De koning zelf stond borg voor het door de bank verstrekte papieren geld. Al heel snel kwam de volledige buitenlandse handel van de Staat onder het beheer van één instituut met één enkele man aan het hoofd. Het instituut dat ook de speculatie op de waardepapieren domineerde.

In 1720 stortte de hele zaak in elkaar. Bij de eerste tekenen van wantrouwen kon John Law niet verhinderen dat vele Fransen liever hun bezit liever onder de vorm van metalen geld en goudstukken thuis spaarden dan het te beleggen in papieren geld en waardeaandelen. Wanneer in datzelfde jaar belangrijke onder meer de Prins van Conti en de Hertog van Bourbon hun papieren geld verzilverden was het hek van de dam.

De gebroeders Pâris duiken nu op. Tijdens de Successieoorlog verrijkten ze zich met de handel in munitie en met hun winst hadden ze ook al een bank gesticht. Ze zorgden voor de

uiteindelijke liquidatie van het Law-systeem. Daarbij voorzagen ze van een visum voor vergoedingen wie ter goeder trouw had gehandeld en hoge boetes voor wie duidelijk had gespeculeerd. Nadat het visum op aandelen een wettelijk karakter kreeg, waren alle aandeelhouders verplicht hun aandelen te laten nagaan en afstempelen indien ze hiervoor in aanmerking kwamen. In de loop van 1721 handelde een door de gebroeders Pâris gestuurde visumcommissie de hele zaak af. Alles bij elkaar bleek ongeveer 10% van de Franse bevolking slachtoffer te zijn geweest van het systeem van John Law. De schuld van het Koninkrijk werd teruggebracht tot 1700 miljoen pond ondermeer dankzij de geheven boetes. Een kleine groep van 185 speculanten stond voor een totaal van 187 miljoen pond boetebetalingen. Onder de deposanten van tussen de 500 en de 10.000 pond vond men de grootste slachtoffers. Alles samen verloren 300.000 houders van waardepapieren behoorlijk wat aan het systeem. Alle houders van tot 400 pond werden wel volledig schadeloos gesteld. De minder rijke burgers werden nauwelijks gestraft ten gevolge van de ineenstorting van het systeem. Maar vooral onder de Franse aristocratie en gegoede burgerij keert in de toekomst het vertrouwen in waardepapieren slechts langzaam terug.

Ondertussen gaat het *Belgium Austriacum* voor de wind. Daar zit de Oostendse Compagnie voor veel tussen. Hoewel het gekonkel van handelaars en bestuurders uit de naburige staten het door Keizer Karel VI verleende octrooi voortdurend bedreigt zijn de ondertekenaars van de aandelen erg tevreden.

De familie Lesmeister heeft er zelf een spaarpot bij. John had

het geluk als Gentenaar en Oostendenaar te kunnen beleggen in de Compagnie nadat een intekenaar uit Amsterdam eieren voor zijn geld koos. Frankrijk en de Noordelijke Provincies legden bijna onmiddellijk zware boetes op aan hun inwoners die onder eender welke vorm de Oostendse Compagnie steunden.
In de jaren die aan het octrooi voorafgingen bekampten scheepseigenaars elkaar steeds meer met privé uitreding. De winstmarges die eerst behoorlijk hoog waren begonnen te slinken. Het octrooi dat de Compagnie officieel maakt en de erg snelle intekening op het volledige kapitaal inverteren die trend.
Tussen 1724 en 1728 verovert de Oostendse Compagnie de leidende positie voor de invoer van thee in het westen van Europa. Zestig procent van de totale Europese invoer hiervan loopt over de markten van Oostende en Brugge. In die periode keren er in het totaal 16 schepen terug. In 1724 zijn dat de Keizerin Elisabeth met kapitein Balthazar Rose en De Arend met kapitein Nicolaas Carpentier. In 1725 komen de Karel VI met kapitein Jacques De Winter uit Bengalen en de De Keizerin met kapitein Jan de Clerck en De Markgraef De Prié onder het bevel van Andreas Flanderinq uit China terug. In 1726 beëindigen De Gouden Leeuw en De Tyger een reis naar China onder het bevel van kapiteins Jacques Larmes en Michael Pronchaert. Daarna is het de beurt aan De Vrede en De Hope met kapiteins Philips Perrenot en Nicolaas Carpentier die uit Bengalen binnenlopen. De volgende twee jaren ontvangt de haven de Aartshertogin, de Karel VI, de Concordia, de Markgraef de Prié, de Sint Antónius van Padua, de Sint Anna en de Sint Joseph binnen, met de kapiteins Michael Cayphas, Laureins Meyne, Reingoet,

Guilherme De Brouwer, Joannes De Brakel, Matthias Clinckaert en Daniel Peters.
In die periode kunnen de zeeschepen dank zij de verbreding van de vaart vanuit Oostende rechtstreeks tot Brugge doorzeilen.

Sinds de familie Lesmeister in Oostende ging wonen had Dieudonné's vader John kennis gemaakt met enkele supercargo's, de kooplieden die meevoeren en net zoals de kapiteins recht hadden op particuliere vracht. John had voorzichtig mee geïnvesteerd in enkele vrachten door Arnold Hoys en Pieter van Heurck verzorgd. De laatste kende hij van vroeger, toen hij nog als chirurgijn meevoer voor hij tweede supercargo werd.
Van zijn vader hoorde Dieudonné hoe winstgevend de Chinahandel was voor de Oostendse Compagnie en dus ook voor haar aandeelhouders. De schepen uit Bengalen gaven een veel bescheidener opbrengst. Maar de thee leverde over twee jaar een brutowinst op van maar liefst 400%. In het algemeen bracht het geïnvesteerde kapitaal een jaarlijkse winst van 70% op.
Reden te over voor andere op Indië en China varende compagnieën om de jonge Oostendse Compagnie op de korrel te nemen.
Waar het maar kan legt men in het buitenland beperkingen op die voor de Compagnie duur uitkomen. Stromannen moeten worden ingezet om schepen te verkrijgen, gezien geen enkele buitenlandse scheepswerf direct aan Oostende mag leveren. Zo werd de Tyger in Amsterdam aangekocht voor 24.000 gulden, om onmiddellijk via twee tussenpersonen doorverkocht voor 54.000 gulden.

Natuurlijk zijn de schepen van de Oostendse Compagnie net als eender welk ander schip mogelijke doelwitten van piraten en vrijbuiters. Daar kon kapitein Joseph de Gheselle wel over vertellen. Het koopvaardijschip Keyserinne Elisabeth onder zijn gezag werd op 29 mei 1724 door twee Algerijnse piratenschepen geramd. De leden van de bemanning die het man-aan-man-gevecht overleefden werden als slaven verkocht, terwijl de buit op de plaatselijke markt van de hand werd gedaan. Slechts twee jaar later kon dank zij de tussenkomst van de Brugse Bisschop en de toelating van de Keizer een inzameling worden gehouden om Gheselle en zijn mannen vrij te kopen.

Ook de Oostendse bemanning waaronder Antoine Pieters en Jean Ingelet trok huiswaarts.

Beide mannen vertellen later hun belevenissen aan John en Dieudonné. Ze zijn vooral verbolgen dat ze zelf als slaven werden verkocht op een Algerijnse markt. Tijdens een tussenstop op de Kaapverdische Eilanden hadden ze de slavenhandel van zwarte mensen van dichtbij kunnen meemaken. Ze waren er toen van overtuigd dat slaven niet veel meer waren dan goddeloze wilden doorgaans verhandeld door Portugezen, Fransen of kooplui van de Verenigde Provinciën. Wel was hen toen opgevallen dat vele zwarte vrouwen werden achtergehouden om de plaatselijke handelaars met gebrek aan vrouwen te dienen en te bevredigen. Men ontscheepte er ook zwakkere gevangenen om ze zelf als slaaf te gebruiken. De handelaars liepen liever het risico niet ze te zien sterven tijdens de overvaart naar de Nieuwe Wereld en zo financieel in de

problemen te komen.
Beide mannen vertellen gewoon niet te begrijpen hoe ze zelf slaaf konden worden. Ze zijn geen wilden maar godvruchtige gelovigen die enkel de tegenslag hadden door piraten te zijn overvallen. Eenmaal gevangen zagen ze zich verplicht om onder de hete zon klei te steken. Ze werden door bouwmeesters ingezet om houten stellingen te bouwen en die te beklimmen met zware emmers. Ze verloren verschillende van hun lotgenoten toen die van een stelling naar beneden stortten. Ze tonen hun littekens, gevolg van ranselingen vooral in de eerste weken na hun gevangenneming.
Het valt Dieudonné op hoe als vanzelfsprekend ze aannemen dat zwarte mensen wilden en goddelozen zijn en dus voorbestemd tot slavernij terwijl dat blijkbaar een zware belediging is voor godvruchtige witte mensen. John vertelt hem dat zijn vader en zijn grootvader het vaak samen met Claudius Cardinalis hadden over de nauwe kijk van de Europese blanke bevolking over cultuur en vormen van samenleving. Hij vertelt over Claudius' groeiende twijfels rond het wisselvallige beleid van opeenvolgende pausen in verband met het verbod op slavernij. Dat bracht hem er uiteindelijk toe te verzaken aan zijn bisschoppelijke functie. John herinnert ook aan de lange geschiedenis van godsdienstige en culturele intolerantie en arrogantie die van slavernij een algemeen verschijnsel maken. De op land en winst beluste Europese aristocraten banaliseren het fenomeen van de slavenhandel van wie de stempel ongelovig en primitief krijgt. Hij geeft Dieudonné de geschriften van Zera Jacob die naar zijn Oostendse bibliotheek overkwamen

en vertelt wat hij nog weet over de geschiedenis van de kleinzoon van Koning Ngola Hari van Ndongo waar zijn vader het ooit over had. Die was er immers in geslaagd de kerkleiders ertoe te bewegen positie te nemen in verband met de uitroeiing van de indianen van Brazilië en de aanvoer van zwarte slaven. Hij belooft Dieudonné er zijn vader over aan te schrijven om zijn geheugen op te frissen.

Dieudonné legt zich in Leuven niet alleen toe op bijkomende filosofische studies, maar ook in het beheersen van de Franse taal. Het lijkt immers een onomkeerbaar fenomeen. Het Latijn beperkt zich steeds meer tot de kerkelijke sfeer en specifiek wetenschappelijk werk. Het heersende Europa is op zoek naar een nieuwe gemeenschappelijke bestuurstaal op hoog niveau. Vrij snel is dat het Frans. Hoewel in Europa en haar kolonies Engels, Spaans, Portugees en Hoogduits veel gebruikte talen zijn domineert het Frans vandaag de cultuur. Je zou kunnen zeggen dat Frans vandaag samen met Arabisch en Sanskriet een soort wereldtaal is. Zowel in *Belgium Fœderatum* als in *Belgium Austriacum* blijven de lagere besturen evenwel het Nederduits, Nederlands en Vlaams gebruiken.
Toch duiken er meer wetenschappelijke publicaties op in de volkstaal mede als gevolg van het toenemend aantal mensen die kunnen lezen. Vrij snel beschouwen de vele uitgeweken Hugenoten en andere Fransen hun taal als een soort 'natuurlijke' opvolger voor Latijn. Zo publiceert Jacques Basnage in 1719 zijn officiële geschiedenis van de Lage Landen in het Frans. In dezelfde periode schrijft Bayle dat het Latijn de taal is van een kleine groep geleerden en dat hier ter plekke iedereen

Frans wil spreken. Wetenschappelijk werk in het Nederduits publiceren lijkt hem totaal onwaarschijnlijk.

Onderwijs en talenonderwijs blijven stokpaardjes van de familie Lesmeister. De laatste dagen vóór zijn vertrek naar Parijs, overlopen Dieudonné, zijn ouders en zijn negentienjarige zus wat ze de laatste jaren aan inlichtingen samenbrachten.
John en Marianne bekijken hun correspondentie met grootvader Pieter. Maria heeft Dieudonné betrokken bij haar regelmatige bezoeken aan de erg gedreven 24-jarige Begga de Bruges. Maria en Begga helpen Marianne die vorm geeft aan het niet afgewerkte opzoekingswerk van haar overleden schoonmoeder Henriette.
"Als ik mijn grootvaders redenering goed begrijp, dan stelt hij dat Démia en Locke het idee ingang deden vinden dat de school van de armen moet verschillen van de school voor de gegoede klasse," zegt Dieudonné.
"Je grootvader en vooral míjn grootvader stelden hoge verwachtingen in het werk van Locke. Grootvader Pieter is behoorlijk ontgoocheld door de verhandeling van Locke over opvoeding terwijl de filosoof wellicht het werk van Comenius kende. Volgens mijn vader draagt Locke een grotere verantwoordelijkheid voor de verspreiding van dat idee omdat hij beter bekend is dan Démia." antwoordt John.
"Ik las enkele dagboeken die grootvader aan vader opstuurde, als bijdrage voor het opzoekingswerk van vader en moeder. Zijn kritiek op Démia is eigenlijk een aanzet voor zijn kritiek op het verlenen van voorrechten aan wie al voorrechten heeft", zegt Maria.

“Jullie grootvader hoorde voor het eerst over de ideeën van Démia in de jaren negentig van vorige eeuw. Hij werd duidelijk gealarmeerd door het feit dat op de onverbloemde scheiding tussen de scholing van de kinderen van de arme lui en de scholing van de hogere standen. Reeds toen al zei hij dat de armenschool vruchtbare grond is voor religieuze orden die zich met onderwijs bezig houden,” merkt John op.

“Begga heeft het vaak over wat ze de dubbelzinnige houding van de Jezuïeten noemt wanneer het over scholing gaat. Ik moest hier nogmaals aan denken, toen vader mij zijn brief aan grootvader toonde waarin hij *Conduite des écoles chrétiennes* beschrijft. Als ik het goed voorheb, komt jullie houding vrijwel overeen met de houding van Begga”, zegt Maria haar vader aankijkende.

Geïnteresseerd pakt Dieudonné de dagboeken van Pieter op die over Démia en Lasalle handelen. “Ik zal deze nota’s toch met wat meer aandacht moeten lezen”, zegt hij. “Ik was van mening dat meer scholen onder leiding van de Jezuïeten, bekend voor hun eruditie, een goede zaak was. En nu zeggen jullie dat het hier om een radicale scheiding gaat tussen wie geld en macht heeft, en wie er niet over beschikt.”

“Jean-Baptiste de La Salle maakte zijn richtlijnen *Conduite des écoles chrétiennes* in 1706 bekend. Sindsdien nemen de scholen voor armen steeds meer toe. Lodewijk XIV voerde in Frankrijk een soort algemene schoolverplichting in met richtlijnen over wat er onderwezen moest worden. Dat was vooral een poging om het huisonderwijs bij de aristocratie en de burgers onder controle te krijgen. Hij was van mening hierdoor de verspreiding

van de Hervorming te kunnen tegengaan. Maar zo legde hij ook de basis voor een verdere inplanting van armenscholen in alle franse steden, en veel stadsbestuurders bekijken welwillend de *Écoles Chrétiennes*. Zoals Démia al zei houdt ze de vagebonden van de straat en discipline en katholieke catechismus zijn verzekerd", gaat John verder.

"Maar ik dacht dat de Jezuïeten meer geïnteresseerd zijn in de Colleges, de Athenea en de universiteit", zegt Dieudonné.

"Dat is waar. Maar dat neemt niet weg dat ze het ook als hun opdracht zien om de jonge mensen te winnen voor de kerk. In de Kleine School kunnen drastischer discipline-regels worden gehandhaafd dan in de Gymnasia. Wanneer de jonge kinderen uit arme families komen zijn ze gemakkelijk te onderwerpen door een systeem van straf en beloning. Je vader maakte er een overzicht van het gebruik ervan," zegt Marianne.

"Wat ik in Leuven vernam", vertelt Dieudonné, "is dat de sociëteit geen uniforme *Ratio Studiorum* aanhoudt voor alle streken waar ze colleges en gymnasia inricht. Hier in Vlaanderen was er een *Instructio pro Scholis*, vandaag is dat de *Ordo Domesticus*. Uiteindelijk komt het erop neer dat er een soort eigen regelgeving kan bestaan voor een groep gymnasia in een bepaalde streek. De *Ordo domesticus* is van kracht in de hele *Provincia Flandro-Belgica*.

Dit reglement is wat soepeler voor humanioraklassen dan in andere regio's. Maar Colleges blijven gesloten voor meisjes en de toegang is voor volksjongens heel erg beperkt. De versoepeling heeft meer te maken met de inhoud van de *classis humanitatis* en de *rhetorica*. Er zijn ook enkele afwijkingen in

vergelijking met andere regio's op de regels in verband met vrouwenrollen in toneelstukken. In navolging van de vorige *Instructio pro Scholis* zijn die toegestaan als ze noodzakelijk zijn voor de religieuze geschiedenis. Het zijn wel jongens die de rollen spelen. Alle klassen van de humaniora mogen hier stukken opvoeren. De leerlingen van de *rhetorica* treden in het begin van het kalenderjaar op, de *poësis* tijdens de eerste week van de vasten en de andere klassen tussen april en juli. In de *Provincia Flandro-Belgica* laat men toe dat acteurs uit verschillende klassen aan de opvoering op het einde van het schooljaar deelnemen. In afwijking van vorige regels is vandaag dansen of *tripudia* toegelaten tijdens de eindejaarsopvoeringen."
"Há", lacht Maria, "die strijd hebben de moraalbewaarders van de katholieke kerk dan toch verloren. Men heeft zo lang mogelijk geprobeerd aan te tonen dat dansen duivels is maar hier heeft het seculiere leven toch de overhand gekregen."
Dieudonné verduidelijkt: "Wat me werd verteld is dat, hoewel toegelaten, men dansen toch beter kan weg laten. Verder mag geen enkel Ordelid het onderwijzen. De dans is wel erkend als een prijzenswaardig spektakel. De klassieke hypocrisie en dubbelzinnigheid dus."
"We kunnen ons natuurlijk afvragen wat de ware bedoeling is van de toenemende scholing in handen van religieuze ordes en organisaties zowat overal, des te meer als we de humanistische wens volgen om kennis en wetenschap aan iedereen beschikbaar te stellen, arm en rijk, man en vrouw," begint Marianne.
Dieudonné en Maria stemmen hevig met het hoofd knikkend in

met hun moeder. Ze tonen hierover te willen praten maar John zegt: “we hebben later tijd om hier dieper op in te gaan, maar misschien moeten we ons nu bezig houden met wat we vandaag eten. Dieudonné vertrekt binnenkort en in Parijs zal er niet veel verse zeevis te vinden zijn. Wat denken jullie?”

De familie Lesmeister is geen typische burgerlijke familie. Ze heeft geen inwonende knechten en meiden. Er is een kokkin in dienst die dagelijks voor de maaltijden zorgt. Toch gaan John of Marianne er vaak zelf op uit om vis en groente te kopen. Er komt poetspersoneel over de vloer. Wasvrouwen komen regelmatig linnen en kledingstukken halen en terugbrengen.
Enkele weken geleden hebben Marianne, John en Dieudonné twee grote lederen koffers gepakt. Die zijn reeds naar Parijs verstuurd. De scholingsrichtlijnen van de Zonnekoning houden aristocratische families en hoogwaardigheidsbekleders niet tegen er privé leraars op na te houden, zeker niet vijftien jaar na de dood van de absolute vorst. Net voor Dieudonné Leuven verliet en naar Oostende terugkeerde, werd hij door één van zijn professors aangesproken. Die vroeg of hij niet geïnteresseerd was voor de functie van preceptor bij diens broer in Parijs. Hij kan er in als inwonend onderwijzer in het *Hôtel* van de familie verblijven en bovendien een jaarloon verdienen dat met 100 Vlaamse ponden overeenkomt. Het *Hôtel* van de familie ligt aan de Place Royal. Dat is niet onmiddellijk in de buurt van de Sorbonne maar in één van de nobele zones van Parijs. Dieudonné ziet met deze betrekking de mogelijkheid om nauwer kennis te maken met de Franse interpretatie van de Verlichtingsideeën die hij in Leiden en Leuven opving. Het is ook

een goede gelegenheid om de Franse cultuur beter te leren kennen. De uitnodigende professor wijst erop dat jonge filosofen of natuurwetenschappers onder de Franse aristocratie wel vaker een mecenas vinden wat studiewerk mogelijk maakt. Daarmee neemt hij de laatste twijfels weg bij de jongeman. Dieudonné voelt zich aangetrokken door dit nieuwe avontuur.

Vader en zoon wandelen naar de vrij drukke aanlegplaats voor de vissersboten. Het is hoogtij en de kustvaarders keren naar de vissersrede terug. Ze vinden gemakkelijk de boot van Pieter Janszoon.
“Há die Pieter,” begroet John de stevige man met bruinverbrand gelaat die net aan wal komt. “Wat prijs je ons aan vandaag?”
“Ik heb alles voor een goeie vissoep”, verzekert Pieter. “Ik maak je een hier een assortiment die je zal smaken.”
John haalt zijn geldbuidel boven en betaalt royaal 1 gulden. Dat is 2 stuivers meer dan de 18 die Pieter voor de keuze vis vraagt.
Terwijl ze naar de Kaaistraat teruglopen komen ze Jean Ingelet tegen. Die kan het niet laten Dieudonné te plagen met zijn aanstaande reis naar Parijs. “De Fransen beduvelen ons en de Compagnie. Ze liggen altijd op de uitkijk om onze schepen te verhinderen hun kusten voorbij te varen. En nu ga je zo een beetje voor zo’n rijke fransoos buigen.”
“Ik ga niet buigen, Jean. Ik ga Franse kinderen tonen hoeveel groter de wereld is dan het Franse Rijk van de Lodewijken en Oostenrijks Imperium met daarin *Belgium Austriacum*. Misschien kan ik tussendoor één van jouw spannende verhalen vertellen. En spreken over het zwarte slavenvolk dat zo vreselijk behandeld wordt door alle Compagnieën.”

Jean plooit zijn mond met het erg gehavend gebit tot een treurige glimlach: "We hadden het er al over, Dieudonné. Ik weet nu wat het betekent om onderworpen te zijn aan de zweep van iemand anders. Ik werd afgeranseld door die vreselijke Arabieren. En de zwarten aan mijn zijde stonden kregen nog ransel. God zij geloofd. Hij waakte over mij als goede christen die ik ben. Hij zorgde ervoor dat ik vrijgekocht werd. Waarom willen de zwarten zich niet laten dopen? Dan zou God zich over hen ook ontfermen."
"Zo eenvoudig is het niet, Jean", komt John tussen. "Ik las verhalen van missionarissen, Dominicanen en Jezuïeten, die Rome aanschrijven en getuigen dat zelfs de bekeerde zwarte mensen niet uit hun slavernij worden bevrijd terwijl het dat is wat men hen gewoonlijk belooft."
"Aan mij, godvruchtige christen, werd niets beloofd, John. Ik weet alleen dat God zich over mij boog en een sein stuurde naar de Bisschop van Brugge om ervoor te zorgen dat de geldverzameling op gang kwam om ons vrij te kopen."
"Misschien werd het sein niet volledig begrepen", smaalt Dieudonné. "Mijn idee van God is dat Hij zich ontfermt over allen die lijden. Maar sommigen, die beweren Zijn woord te verspreiden, denken hier blijkbaar anders over. En uiteindelijk gaat het toch weer over mensenhandel. Vrijkopen is ook kopen."
John kijkt zijn zoon aan: "Volgens wie Zijn seinen opvangt kan God alleen begrepen worden door wie het ware geloof aanhangt. De Katholieke kerk beweert dat de voormalige eigenaars van Jean ongelovigen zijn of, nog erger, aanhangers van het valse geloof. Volgens diezelfde kerk zouden dergelijke

foutlopers God's sein natuurlijk nooit begrijpen. Daarom moet God een handje geholpen worden met geld. De kerkbestuurders kunnen verder zeggen niet verantwoordelijkheid te zijn voor de heidense lotgenoten van Jean en onze andere Oostendse vrienden. Enkel bekering zou kunnen helpen. En dan nog. Zouden onze plaatselijke kerkleiders een lans breken voor bekeerde zwarte mensen die niet uit onze contreien afkomstig zijn? Die geen bemanning zijn van de Oostendse Compagnie? De verslagen waarover ik het zonet had bevestigen dat zowel hervormde als katholieke christelijke overzeese grondbezitters hun bekeerde zwarte slaven niet vrij laten zoals men van hen verwacht."

Jean luistert aandachtig en zegt dan: "ik weet het niet zo goed, John. Misschien heeft het met straf en boete te maken. Hier, bij ons, worden bajesklanten dikwijls verplicht te werken. Dat is toch ook slaaf zijn? De Arabieren zeiden dat we slaven waren. En dat was onze straf zeiden ze, omdat we volgens hen de verkeerde God aanriepen. Misschien moeten zwarte mensen gestraft worden omdat ze gewoon geen God aanroepen? Of misschien werd wie ik daar zag gevangen na een oorlog. Misschien zijn ze ze gewoon slaaf omdat ze gevangenen zijn?"

"Tja. Je zegt daar zo wat", beaamt John. "Hier moet ik wat over nadenken. En nu gaan we die vis maar eens naar de keuken brengen. Anders is er straks geen vissoep. We zien elkaar gauw, Jean."

Vader en zoon lopen verder.

"Denk je echt dat gevangen als slaven moeten worden behandeld, vader", vraagt Dieudonné verwonderd.

"Neen, jongen, ik denk dat niemand het recht heeft om iemand anders tot slaaf te maken. Ik herinner me teksten van Claudius, waarin hij aantoonde dat iemand die over macht beschikt die deels of volledig baseert op het gebruik van de werkkracht van anderen. En de werkkracht is vaker niet dan wel betaald. Maar ik moet nadenken hoe ik dat aan Jean kan uitleggen zonder hem in zijn gevoelens of geloof te kwetsen. Jean voelt duidelijk een zeker medelijden toont het lot van anderen die onder omstandigheden leven die hij zelf doormaakte gedurende zijn tweejarig gevangenschap. Hij zoekt een verantwoording waarmee hij kan leven voor de reden waarom hij wel terug vrij is en zijn zwarte lotgenoten niet. Dat kan je hem niet kwalijk nemen. Volgens mij zit het kwaad elders. En het erge is dat we er zelf slachtoffer van en mede verantwoordelijk voor zijn."
"Hoezo, vader?"
"Wij leven uiteindelijk van de opbrengst die voortkomt uit het werk van anderen en niet alleen van de opbrengst van ons eigen werk bedoel ik. Ons eigen werk is betaald door wie leeft van de opbrengst van het werk van anderen. Dat was zo voor mijn grootvader, dat was zo voor mijn vader, dat is voor een groot deel mijn geval, en dat zal ook jou zo zijn wanneer je in inkomen zal krijgen van de lieden wiens kinderen je zal opvoeden en onderrichten. Volgens mij ligt het kwaad in het bezit van de dingen. Maar ik kan me niet voorstellen hoe het anders kan. In de bezitloze wereld van Thomas Morus hebben alle gezinnen twee slaven. Kan dat, een wereld zonder bezit? De vroeg-christenen en sommige asceten zeggen van wel. Maar beleven ze vreugde aan het niet bezitten of beschouwen ze

bezitsloosheid enkel als een weg naar eeuwige rust en vrede? Een interessant filosofisch probleem voor jou.”

Dit korte gesprek met zijn vader zal gevolgen hebben voor heel het verdere denken van Dieudonné omtrent opvoeding en onderwijs. Het zal ook zijn kritische bedenkingen stimuleren in verband met het openen van scholen voor alle kinderen.
Nu wil hij er eerst met Maria over spreken. Sinds hij door haar toedoen Begga de Bruges heeft leren kennen koestert hij een enorme bewondering voor diens scherp intellect. Begga heeft hem doen inzien dat in de sfeer van bezit en macht, vrouwen ongeveer dezelfde plaats innemen als slaven. Mannen leggen haar vrijheid aan banden, ze mogen of kunnen zich niet intellectueel ontwikkelen tenzij ze erin slagen uit het sociaal keurslijf te ontsnappen waarin ze gedwongen worden. Begga was nog heel jong toen ze aan Dieudonné’s moeder uitlegde dat in het begijnhof van Brugge gaan wonen en werken haar oplossing was geweest om aan dat keurslijf te ontsnappen. Naast de sociale taken die ze op zich neemt, heeft ze tijd vrij om te studeren. Ze heeft de middelen niet om zich vrij te kopen, zoals de aristocratische vrouwelijke kennissen van Dieudonné’s grootmoeder en de moeder konden doen. Ze wijst er ook op dat hun eigen familie de complementariteit tussen man en vrouw zien zowat zoals Zera Yacob. “Maar,” zegt ze erbij: “Jullie mogen niet vergeten dat jullie sinds Wolfgang’s vader over inkomens beschikken die jullie grotendeels verlossen van afslovend knechtend werk.”
Samen met Dieudonné en Maria leest Begga de teksten van Henriette Waldbaum en Marianne Grünen. Ze schreven

uitgebreide biografische nota's over vrouwen. Ze vertellen over Tapputi-Belatekallim, Maria van Alexandrië en Hypatia van Alexandrië. Ze beschrijven de school van Pythagoras uit de Griekse oudheid waar ook vrouwen aan deelnamen. Er is ondermeer een tekst over het werk van Aglaonike en Theano. Er is een uitgebreide nota over filosoof en botanicus Hildegarde van Bingen en schrijfster Hroswitha von Gandersheim. Henriette en Marianne besteedden vrij veel aandacht aan de universiteit van Bologna. Wat vrouwen betreft was en is die school al lang een buitenbeentje. Bologna was het thuis van Trocta van Salerno en Dorothea Bucca met belangrijke bijdragen op het gebied van geneeskunde en filosofie. Ze waren niet alleen. Samen met andere vrouwen bewijzen ze dat Thomas van Aquino de bal volledig missloeg toen hij beweerde dat vrouwen niet in staat zijn te redeneren en dat het daarom nutteloos was om ze toegang te verlenen tot kennis en onderrichting.
Uiteraard schreef Henriette een uitgebreide tekst over haar tijdsgenoten Anna Maria van Schurman, Anna Maria Sibylla Merian, Margaret Cavendish, Maria Margarethe Winckelmann. Met de eerste twee onderhield ze heel haar leven een drukke correspondentie.

Enkele dagen later spreekt Dieudonné zijn moeder nogmaals aan over wat Begga hem toonde.
"Begga heeft enorm veel waardering voor wat grootmoeder en uzelf samenbrachten en in kleine boekjes publiceerden bij onze familie in Frankfurt," begint Dieudonné. "Laatst had ze het over jullie studie van het anonieme werk *De l'égalité des deux sexes, discours physique et moral, où l'on voit l'importance de se défaire*

des Préjugés. Daar was nieuw voor mij."
"Het is een analyse die ik met je grootmoeder begon en die onafgewerkt bleef. Ik stelde Begga onlangs het schrijfwerk samen terug op te nemen. Niet zolang geleden vernamen we dat het *Discours* wellicht van de hand van François Poullain de La Barre komt. Hij overleed vijf geleden in Genève."
"Waarom vonden jullie het boek de analyse waard?" vraagt Dieudonné.
"We wilden vooral vatten op welke wijze over de vrouwen wordt gepraat. Gelijkheid is een eigenaardig begrip. Uiteraard zijn mannen en vrouwen biologisch niet gelijk. Het heeft geen enkele zin dat te beweren. Zoals met andere begrippen ook wel gebeurt is ongelijkheid aan een hiërarchie gekoppeld. En soms, wil wie gelijkheid vooropstelt gewoon de hiërarchie wegcijferen. Het eenvoudigste is doen alsof iedereen in den beginne hetzelfde geboden krijgt maar verschillend reageert hierop. Die verschillende reacties zouden dan een soort 'natuurlijke' minderwaardigheid aanwijzen van één groep ten aanzien van een andere."
"En hoe pakt vermoedelijk François Poullain dus dit vraagstuk aan?"
"Wel, om te beginnen zegt hij: «*En effet, les idées des choses naturelles sont nécessaires, et se forment toujours en nous de la même façon. Adam les avait comme nous les avons: les enfants les ont comme les vieillards, et les femmes comme les hommes: et ces idées se renouvellent, se fortifient, et s'entretiennent par l'usage continuel des sens. L'esprit agit toujours; et qui sait bien comment il agit en une chose, découvre sans peine comment il agit en toutes les*

autres. Il n'y a que le plus et le moins entre l'impression du Soleil et celle d'une étincelle. Pour bien penser là-dessus, l'on n'a besoin ni d'adresse, ni d'exercice de corps.» Dus, om te beginnen is denkwerk niet afhankelijke van de morfologie van het lichaam. Hier is geen verschil tussen vrouwen en mannen, jongeren en ouderen.

Maar dan gaat François Poullain verder. Eerder had hij het over de handvaardigheid van de vrouwen en zegt nu: '*Il n'en est pas de même des ouvrages dont j'ai parlé. Il faut encore plus appliquer son esprit: Les idées en étant arbitraires, sont plus difficiles à prendre, et à retenir; ce qui est cause qu'il faut tant de temps pour bien savoir un métier, c'est qu'il dépend d'un long exercice: il faut de l'adresse pour bien garder les proportions sur un canevas, pour distribuer également la soie ou la laine, pour mélanger avec justesse les couleurs; pour ne pas trop serrer ni trop relâcher les points, pour n'en mettre pas plus en un rang qu'en l'autre; pour faire les Nuances imperceptibles: En un mot, il faut savoir faire et varier en mille manières différentes les ouvrages de l'art pour y être habile; au lieu que dans les sciences il ne faut que regarder avec ordre des ouvrage tous faits, et toujours uniformes: et toute la difficulté d'y réussir vient moins des objets et de la disposition du corps, que du peu de capacité dans les Maîtres.'* Dat is natuurlijk een gevaarlijk argument, want het zou kunnen wijzen op een ander soort intelligentie bij vrouwen en bij mannen."

"Já, dat kan ik inzien. En hoe gaat François verder in zijn redenering?", vraagt Dieudonné.

"Hij zegt zelf dat dit geen doorslaggevende argumenten zijn om van de vastgeroeste vooroordelen af te komen in verband met

mensen in het algemeen en vrouwen in het bijzonder, die men eerst van studies afhoudt, en naderhand als natuurlijk inferieur beschouwt. Hij probeert strikt filosofische regels aan te houden in zijn redevoering: de geest is niet van geslacht voorzien, alleen het lichaam. Niet het lichamelijk geslacht is bepalend voor de geest maar de vorming ervan. Zowel de geest van de brute ongeletterde volwassene als van de kleine mens heeft opvoeding nodig. God heeft de geest evenzeer aan het lichaam van de man als dat van de vrouw verbonden. Beschouw het hoofd als zetel van de geest en stel vast dat de hersenen van de vrouw er net hetzelfde uitzien als de hersenen van de man. Beschouw hun zintuigen en zie dat ze op net dezelfde wijze werken.
Vervolgens maakt François Poullain een allusie wellicht op de vrouwen van Bologna die zich bekwaamden in de genees- en verloskunde. Hij zegt immers: vrouwen en mannen in de geneeskunde ontleden lichamen of kijken op identieke wijze naar de ontleding. Hij denkt ook aan ander vormen van geeststimulatie wanneer hij beweert dat door meditatie en begeleiding van een Meester, vrouwen net zogoed het logisch denken ontwikkelen als eender wie die mediteert en een Meester heeft. Hij was misschien beter nog dan wij op de hoogte van geschoolde vrouwen in vroegere tijdperken. Hij zegt immers dat zowel voor wiskunde als voor astronomie de vrouwen en mannen over dezelfde observatiemogelijkheden beschikken."
"Hij zegt dus eigenlijk dat er is geen wezenlijk methodisch verschil bestaat voor eender welke wetenschap wat betekent dat er geen verschillende intelligenties nodig zijn voor verschillende wetenschappen?"

"Ja, en dan stelt hij dat je natuur niet mag verwarren met gewoontes. Er is niet zoiets als predispositie voor intelligentie, maar er is enkel nood aan opvoeding en scholing vanwege alle individuen die met intelligentie geschapen werden. Hij schrijft: *'Le plus simple et le plus naturel usage que l'on puisse faire en public des sciences qu'on a bien apprises, c'est de les enseigner aux autres: et si les femmes avaient étudié dans les Universités, avec les hommes, ou dans celles qu'on aurait établies pour elles en particulier, elles pourraient entrer dans les degrés, et prendre titre de Docteur et de Maître en Théologie et en Médecine, en l'un et en l'autre Droit: et leur génie qui les dispose si avantageusement à apprendre, les disposerait aussi à enseigner avec succès. Elles trouveraient des méthodes et des biais insinuants pour inspirer leur doctrine; elles découvriraient adroitement le fort et le faible de leurs disciples, pour se proportionner à leur portée, et la facilité qu'elles ont à s'énoncer, et qui est un des plus excellents talents des bons Maîtres, achèverait de les rendre des Maîtresses admirables.»* Dat lijkt me duidelijker dan de allusie op de nodige intelligentie bij specifieke handwerk activiteiten. François Poullain gaat nog verder en zoals Zera Yacob vóór hem, schrijft hij dat God gewild heeft dat de mensen zich vermenigvuldigen door het samenkomen van een man en een vrouw. Vermits God perfecte wezens wilde is er geen enkel steekhoudend argument dat vrouwen minder perfect zouden zijn dan mannen."

"Dus is het voor François Poullain duidelijk dat je niet eerst verschillende basisopvoeding en -instructie mag voorstaan om daarna te beweren dat bepaalde mensen, met name vrouwen, voor minder bezigheden zijn geschikt", oppert Dieudonné.

“Dat lijkt me een juiste afleiding, ja. Natuurlijk is het zo dat enkel vrouwen ongeboren kinderen in zich dragen. Omdat ze bij elke geboorte voor een zekere tijd aan het kraambed geankerd liggen onderbreken ze in zekere zin om natuurlijke redenen hun intellectueel werk waar mannen dat niet hoeven te doen. Dat leidt ertoe dat er vrouwen zijn die bedanken voor de conditie van het dragen van ongeboren kinderen en het verzorgen van zuigelingen. Begga de Bruges heeft twee boeken waar ze het graag over spreekt. Het eerste is *Traité de la morale e de la Politique divisé en Trois parties*, geschreven door G. S. Aristophile, waarvan ondertussen velen weten dat dit een pseudoniem is van Gabrielle Suchon. In 1700 publiceerde een ander boek onder haar eigen naam: *Du célibat volontaire, ou La vie sans engagement*. Begga wijst heel vaak naar de volgende passage uit de introductie:
‘Et comme par les liens du mariage les femmes sont sujettes à leurs maris, attachées à leurs enfants, inquiétées par leurs domestiques, et par les soins d’acquérir des biens temporels, qui sont des épines si fâcheuses, qu’il est difficile d’en comprendre les peines et les travaux: je fais connaître le bonheur des personnes libres, qui sont exemptes de tant de chagrins.’
Begga las als zestienjarige dit boek en beweert dat het van doorslaggevende betekenis was om begijn te willen worden en vrij te zijn van moederlijke en matrimoniale plichten. Je kan er gerust naar vragen, ze is blij als ze over Gabrielle Suchon kan praten.”

De avond voor zijn vertrek heeft Dieudonné met Maria en zijn ouders nogmaals een gesprek over de invloed van de godsdienst

op het onderwijs en de opvoeding van vrouwen en mannen.
“Het is voor ons duidelijk dat er een vooroordeel bestaat tegen het onderwijzen van vrouwen. Zoals Begga vaak opmerkt gaat het om een niet te doorbreken kringredenering: mannen beweren dat vrouwen intellectueel minder bekwaam zijn. Dat doet hen verklaren dat het dus zinloos is om haar te onderrichten. Zonder onderrichting kunnen vrouwen moeilijk mee met de huidige kennis en wetenschap. Dit niet mee kunnen is dan het voornaamste argument voor de bewering dat vrouwen minder intellectueel bekwaam zijn,” zegt Marianne.
“Eigenlijk gaat het om een verregaande vorm van misogynie,” vindt Maria. “En sinds de Hervorming in de christelijke wereld is lijkt het aantal misogynisten nog toegenomen te zijn.”
“Heeft dat niet te maken met het feit dat vooral mannen zich buigen over het Heilig Schrift en hier altijd weer aanwijzingen vinden dat de vrouw de mindere van de man is?” vraagt Dieudonné.
“Daarover hadden je grootvader en Claudius het vaak over”, begint John. “Ze stelden vast dat niet alleen in de Christelijke canon maar in alle door hen geconsulteerde Schriften, over vrouw even tegenstrijdig en vaag wordt gepraat als over slaven.”
“Bijna alle teksten, van alle door ons gekende religies, zijn op zijn minst dubbelzinnig als het over vrouwen gaat. Je kan natuurlijk ook opmerken dat het mannen zijn die beweren de goddelijke boodschap te hebben gehoord en opgetekend in de bij ons beter gekende religies: die van de Christenen in haar verschillende varianten, die van de Joden en die van de Muzelmannen of Mohammedanen zoals ze zichzelf noemen,”

voegt Marianne hieraan toe. “En misogynie is niet iets nieuws. Sommige klassieke auteurs stellen de vrouw aan de man gelijkstellen maar heel wat maken de vrouw ondergeschikt aan de man. Maar voor zover we weten uit de teksten die we konden raadplegen werden vrouwen niet zoals nu systematisch geweerd uit onderrichting en scholing daar waar die bestond. Zowel in de Christelijk hervormde als in de niet hervormde streken zie je hoe vrouwen wél systematisch uit het onderwijs en de scholing worden geweerd. Zelfs indien in Europa vrouwen uit de adel toch een belangrijke rol kunnen hebben als landvoogdes wil dat niet zeggen dat vrouwen gemakkelijk in studiekringen worden opgenomen.”

“Wat we weten uit de reisverhalen van wie contact heeft met de mohammedaanse wereld, met Oost-Indië en met China is dat de vrouw aan de man ondergeschikt maken ook ginds een systeemverschijnsel is,” voegt John toe.

Dieudonné kijkt zijn zus aan en zegt: “Ik wil graag meer te weten komen over hoe vroeger en nu onderwijs en kennisverspreiding zich voordoet onder alle mensen, armen en welgestelden, adel en burgerij, ambachtslui, voetvolk, horigen en slaven, maar ook over kennisverspreiding *door* en *onder* vrouwen en mannen. Heb je lust hieraan mee te werken, met de hulp van Begga, maar ook van onze ouders?”

Maria knikt. “Ja, heel graag. Als vrouw ondervind ik aan den lijve hoe mij verboden is wat jouw was toegelaten: in Leiden of Leuven studeren bijvoorbeeld. Voor zover ik van Begga weet, zou ik naar Bologna moeten trekken om universiteitscolleges te kunnen volgen en er zelfs te kunnen doceren zonder slinks

gemanoeuvreer.”
“Het is toch wel een eng dat zoveel mannen zich opwerpen als kosmopoliet maar vrouwen, slaven en zwarten uit dat kosmopolitisme buiten sluiten,” merkt Dieudonné op.
“Ja. Kan een misogynist überhaupt kosmopoliet kan zijn? Zijn al die religieuze ordes die er zo op uit zijn om jongensscholen op te richten bang van de vrouwen of haten ze haar? Hoe moet je de richtlijnen van de Jezuïeten interpreteren? We hadden het al over de schoolorganisatie en het opvoeren van toneelstukken. Maar de regel zegt ook dat het niet raadzaam is vrouwen in hun huizen of colleges toe te laten, enkel in hun kerken. Voor grote weldoensters maken ze wel een uitzondering. Vrouwenangst of misogynie met een dosis hypocrisie erboven op? Begga beweert dat hypocrisie hun zegel is,” zegt Maria.
“Jullie grootvader had het vaak moeilijk om zijn kennissen onder de leden van de Sociëteit van Jesus in te schatten. Hij zei dat hij niet kon begrijpen hoe sommige van zijn heel intelligente vrienden zich enerzijds als kosmopoliet voordeden maar anderzijds beschouwden dat wereldse boeken niet in hun huizen thuishoorden om die die de ijdelheid zouden strelen. Maar is de kosmopoliet niet juist diegene die onbevooroordeeld kijkt naar voorwerpen, teksten en uitingen van cultuur, los van de waardeschaal die hij zichzelf oplegt? Vader kon zich niet indenken dat zijn Keulse vrienden van de Sociëteit zo weinig zelfvertrouwen zouden hebben dat een werelds boek, een muziekinstrument of een spel kaarten hen over hun eigen gekozen levensstijl zou doen twijfelen,” herinnert John hen.
“Tja”, zegt Maria ietwat ondeugend, “uiteindelijk waren die

vrienden ook maar mannen. Mannen die weliswaar geen twijfel hebben omtrent het dogma dat ze verdedigen, maar zich toch onzeker voelen omtrent hun eigenwil om afstand te houden van alles wat hen zou kunnen bekoren. En liever dan de bekoring onder ogen te zien proberen ze hem buiten te sluiten. Misschien niet erg wetenschappelijk en onderzoekend, maar wel veiliger en eenvoudiger."

Dieudonné staat op uit de gemakkelijke stoel. Morgen reist hij naar Parijs. Hij kust zijn ouders welterusten en omarmt zijn zus. Ze kunnen niet vermoeden dat het de laatste keer zal zijn dat ze samen een avond doorbrengen. Dieudonné zal Maria slechts eenmaal terug zien na het overlijden van zijn ouders. Hij werd kort geleden drieëntwintig.

Het Oordeel van Paris.

Eerste indrukken

Lieve mensen ginds in Oostende,
Hoe kan ik jullie 'Paris' beschrijven? De stad is groot en heeft zowel brede lanen als smalle lange straten. Grootse pleinen wisselen af met stegen, vuile en donkere hoeken. Ik ben heel goed geïnstalleerd op de Place Royal, in het Hôtel dat de Familie Saffres-de-Montbard huurt en wiens kinderen ik begeleid. Vanuit mijn kamers op de dakverdieping kan ik het Hôtel de la Reine zien aan één van de zijden van dit prachtige vierkante plein rechtover de Rue Royal. Ik zit dus aan de oostkant van Paris-Ville, op korte afstand van de Bastille. Daar heeft Sieur Aruet, vandaag bekend onder de naam Voltaire, de binnenkant van gezien kort voor hij twee jaar in exil ging naar Londen. Het verhaal doet de ronde dat hij een arrogante aristocraat zou hebben beledigd na een discussie over de attentie van comédienne Adrienne Lecouvreur. De vrouw in kwestie overleed enkele weken geleden op jonge leeftijd. Ik hoorde van de hele geschiedenis toen ik met de familie Saffres-de-Montbard mijn opwachting maakte in het Hotel de Sully hier vlakbij. De aristocratie laat weliswaar schrijvers en natuurfilosofen toe hun salons te frequenteren maar de standen-solidariteit blijft altijd zwaarder doorwegen. Sieur Voltaire moest uiteindelijk uitwijken door gebrek aan steun zowel van de Duque de Sully als van de Prins van Conti, na zijn confrontatie met Guy Auguste de Rohan-Chabot. De Prins vernam dat Sieur Voltaire door de lakeien van Chabot was afgeranseld en enkel gezegd hebben dat het over 'goed ontvangen maar slecht gegeven slagen' *ging. Blijkbaar verdween*

de 'tendresse' van Sieur Voltaire voor Adrienne Lecouvreur niet met die klappen. Bij zijn terugkeer uit Londen had hij een liaison met haar. Verder gaat het gerucht de ronde dat de 35-jarige Adrienne vergiftigd werd op bevel van de hertogin van Bouillon omwille van een andere liefdesaffaire. Een autopsie op Voltaires vraag bracht hierover geen uitsluitsel. Vervolgens weigerde de Kerk haar een christelijke begrafenis omdat toneelspeelsters nog steeds onder excommunicatie vallen. Ze werd haastig begraven door vrienden van de Maarschalk de Saxe en van Voltaire. Deze laat zijn verontwaardiging horen in een aan haar opgedragen gedicht:

> *Et dans un champ profane on jette à l'aventure*
> *De ce corps si chéri les restes immortels!*
> *Dieux! Pourquoi mon pays n'est-il plus la patrie*
> *Et de la gloire et des talents ?*

Ik verblijf dus dat in Paris-Ville. De rivier en de Isle Nôtre Dame liggen op een tiental minuten gaans. Ernaast ligt het Isle du Palais. Je kan langs die eilanden en een stel bruggen naar Paris-Université oversteken zonder je voeten te nat te maken. Maar je moet je wel vaak door een dichte menigte bewegen. En de geur! Bovendien zijn veel straten levensgevaarlijk. De fiacres met hun galopperende paarden maken de straten onveilig. Dit soort kleine koetsen heb je overal en de koetsiers zijn vaak onbeschoft. De koetsiers in dienst van eigenaars met een eigen voertuig bekommeren zich ook maar zelden over wie te voet door de straten loopt.

De Faubourg Saint Michel en de Faubourg Saint Victor ten zuiden en ten oosten van Parijs-Université liggen binnen de stadsmuren. De Faubourg Saint Marceau, Saint Antoine, du Temple, Saint Denis, Saint Martin, Montmartre, Saint Honoré en Saint Germain

des Prés vallen slechts deels hierbinnen. Sommige van die Faubourgs zijn vieze vuile armoede-haarden die sterk contrasteren met de door de aristocratie begeerde stadsuitbreidingen. Op dit ogenblik is vooral Saint Germain naast het Hôtel Royal des Invalides in de mode.
Men vertelt me dat bij de vijfhonderd duizend mensen vandaag in de stad wonen. Zoals ik al opmerkte, leeft een groot deel van de bevolking miserabel in donkere huizen die tot zes etages hoog zijn. Drinkwater is er bijna niet te vinden en wordt door waterdragers verkocht. Ondanks het verbod putten nog heel wat mensen water uit de rivier. Hoewel, water… Zelfs een paard moet zijn bedenkingen hebben bij de kleur en smaak van de rivier. Het is overduidelijk waarom wie over een vermogen beschikt liever aan de rand van de stad laat bouwen. Daar is plaats voor eigen tuinen, bronnen en putwater. Ik ben blij dat de tuin op het Place Royal door de bewoners vrij te betreden is en dat het in het Hôtel niet aan fris water ontbreekt.
De Sorbonne lijkt me vandaag minder prestigieus. Ik begrijp waarom vele filosofen en natuurfilosofen naar andere plaatsen uitwijken. Van wat jouw grootvader Wolfgang ooit vertelde over de Parijse universiteit, vader, blijft niet veel over. Er zijn nog slechts dertig colleges. Eigenlijk kan men enkel theologie en canoniek recht studeren. Nee, de Sorbonne is niet te vergelijken met Leiden, zelfs niet met Leuven. Ook niet met enkele van de grote Pruisische instellingen of universiteiten in het Britse Rijk. Vergelijken met Bologna is helemaal onmogelijk.
Van jonkheer Saffres-de-Montbard hoor ik dat Joseph Pâris Duvernay die de brokken heeft helpen lijmen ten gevolge waren

van de Law-fraude zijn eigen Hôtel laat bouwen in de Rue Saint Antoine hier niet ver vandaan. Anderen die wonnen aan het oplossen van die fraudezaak zijn François-Marie Fargés maar vooral Abraham Peyrenc. Die werkte zich handig de familie in van Fargés en is nu een uitermate welgestelde bankier is geworden. Over hem gaan veel verhalen rond. Niet in het minst over het nog luxueuzere Hôtel dat hij laat bouwen aan de Rue de Varenne.
Hoewel het fraude-leed nog lang niet geleden is en het Franse Rijk sterk is verpauperd werd er orde op monetaire zaken gesteld. Een mark van 8 ounces goud is nu gelijkgesteld aan iets meer dan 740 pond. 8 ounces zilver komen met iets meer dan 51 pond overeen. Vandaag is een Louis d'Or 24 pond waard en een zilveren écu 6 pond. Let wel, de pond is enkel papier. Er zijn geen munten van een pond in omloop. Voor twee Vlaamse ponden of 12 van onze guldens krijg je voor 1 Louis d'Or. Voor de meeste Parijzenaars zijn guldens en ponden een mirage maar de hoge aristocratie spreekt over tienduizenden ponden alsof het niets is.

Lieve mensen, ik zei het al, ik stel het goed. Maar ik bekijk de grote mensentroep hier met gemengde gevoelens. Parijs is, zegt men, groter dan Londen. Ik kan me niet van het onbehagelijke gevoel ontdoen dat zulk een mensenmassa ook voor veel spanningen zorgt. Net zoals in Amsterdam en andere grote steden doen aristocratie en gegoede burgers wel iets om de gemoederen onder controle te houden, maar wellicht niet genoeg. 'Regrattiers' verzamelen de etensresten van de rijke tafels en verkopen die door. Wie het geluk heeft in bij een rijke familie in te wonen stelt het over het algemeen iets beter dan wie in een nauwe straat een één- of tweekamerwoning betrekt boven de werkplaats of de winkel van

een ambachtsman of verkoper. Geen café, theater of promenade is voor hen weggelegd. Geen salonnamiddagen ook. Kan enkel meer educatie hier ook een oplossing zijn, vader? Of is dit weer een probleem van geld, macht en arrogantie? En wat met de educatie tot medegevoel van de zonen en dochters van de aristocratie?
Jullie liefhebbende zoon.

Dieudonné vormt zich wel snel een eerste beeld van de tegenstellingen tussen arm en rijk in de dichtbevolkte stad maar veel zaken ontgaan hem. Hij weet niet dat acht op de tien woningen het zonder hygiënische voorzieningen moeten stellen. Een afvoer naar een beerput bestaat bijna niet, zowel in Paris-*Ville* als in Paris-*Université*. Op de centrale markt is er weliswaar een dagelijkse aanvoer van verse groenten en fruit door enkele duizenden landbouwers en is er ook dagelijks vers vlees en vis te krijgen maar daar hebben de meeste Parijzenaars niets aan. Hun maaltijden bestaan uit brood, wat zelfgekweekte of minder verse groenten en kaas.
Het het drinkwater dat de waterdragers verkopen is schaars en niet altijd van goede kwaliteit. Dat maakt wijn en eau-de-vie populair. Steeds meer *guinguettes* duiken op buiten de stadsgrenzen. Een pint wijn is er veel goedkoper dan binnen de stadspoorten door het verschil in geheven taksen.
Voor wie het kan betalen is er gebottelde wijn te koop. De laatste tien jaar heeft de hiervoor toenemende glasindustrie tot grote ontbossingen geleid. Glasblazerijen hebben houtskool nodig. Dat doet de prijzen voor het hout voor huishoudelijk gebruik stijgen. Om het morren tegen te gaan regelen sinds kort koninklijke bevelen het gebruik van houtskool en het oprichten

van houtskool-ovens, glasblazerijen en metaalsmelterijen.

Dieudonné beweegt zich vooral in kringen van kleine adel en welgestelde bourgeoisie en is duidelijk opgetogen over zijn verblijf in de *Marais*. De geldelijke vergoeding voor zijn werk ligt weliswaar minder hoog dan in Vlaanderen hoofdzakelijk omwille van de lage waarde van het Franse pond maar hij beschikt vrij over de faciliteiten van de huishouding van zijn werkgevers. Dat is veel beter dan zelfstandig op kamers wonen. Bovendien is hij graag gezien in intellectuele kringen waar men zijn eruditie fel op prijs stelt. Als preceptor ontwikkelt Dieudonné verschillende kaartspelen waarmee hij vraag- en antwoordsessies organiseert met zijn discipelen. Hij nam het idee over na een salongesprek waar hij toevallig bij aanwezig is. Madame Saffres-de-Montbard is een bescheiden *salonnière* maar organiseert toch regelmatig bijeenkomsten in het *Hôtel* op de Place Royale. Op een dag onderhoudt één van de oudere aanwezigen hem over het werk van de jezuïet Claude Oronce Finé de Brianville. Deze pedagoog vormde een gewoon kaartspel om tot een vraag- en antwoordreeks, waarmee jonge edellieden de heraldiek, geografie en geschiedenis konden leren van de grote Europese Rijken: de harten-kaarten behandelen het Franse rijk; Italië en het papendom zijn door de klaveren voorgesteld; onder de pieken vallen de Rijken van het noorden, het Heilig Roomse Rijk, Hongarije, Groot-Brittannië, Zweden en Denemarken. Na andere prinsdommen, komen de Zeventien Provinciën onder de drie van pieken. De ruiten beschrijven Spanje, waarbij Portugal onder de Dame werd opgenomen. Dieudonné verneemt dat Brianville dit spel ondermeer gebruikte

bij de opvoeding van de grootvader van de huidige Lodewijk XV, Louis le Grand Dauphin.
Dieudonné actualiseert het spel en maakt er nieuwe bij om de oudheid te beschrijven en wetenschappelijke ontwikkelingen aan te brengen. Hij inspireert zich verder bij andere kaartspelen zoals '*des hommes & des femmes Illustres, des Fables*', '*de la Geographie*', '*Cosmographie*', '*Morale*', '*Politique*', '*Logique*', '*Physique*' waarvoor uitgever Desmaret bij koninklijk besluit het drukkersmonopolie bezit.
Vrij snel begrijpt Dieudonné de scherpe aflijnen van de standenverschillen in het Frankrijk van Lodewijk XV. De aristocratie is voortdurend op zoek naar nieuw vertier en interesseert zich naast kunst en theater ook voor de wetenschap. Maar wetenschappers en filosofen die zelf niet uit adelijke families voortkomen bekleden op de salons niet dezelfde plaats als wie adelijke titel en onderzoek verbindt. Van ambachtslui, knechten en plebs spreekt men niet. Men verwacht enkel van hen dat ze de Heren en Dames niet voor de voeten lopen.
Dieudonné ondervindt ook dat het niet de universiteit is waar men kan redeneren over wetenschap en literatuur. Het bestuur ervan is dogmatisch onafgezien de onderliggende katholieke strekking. Paris beschikt over andere en betere lokalen om over kennis van gedachten te wisselen. Onderzoekingen vinden plaats in laboratória, in museums en zelfs in sommige kloosters. Anders dan bij de Germaanse buren, waar de universiteiten cruciaal lijken te zijn voor kennisvergaring, loopt men in Paris hiervoor laboratória, café's en salons af.
De koffiehuizen zijn doorgaans rumoerig. Allerhande

tijdschriften liggen er ter beschikking en over alles kan iedereen zonder remmingen discussies voeren. In sommige landen laten die huizen eender wie toe die over geld en tijd beschikt. Paris telt vandaag enkele honderden van die café's. Sommige ervan zijn echt select. De aristocratie en gegoede burgerij reserveert zich in zekere zin gelegenheden waar ze aan haar trekken kan komen zonder storingen van wie niet tot haar stand behoort. De Café Procope en de Café de Régence zijn rijkelijk ingericht. De drank die je er kan kopen houdt je wakker en alert in plaats van je dwaas en dronken te maken. Toch lopen discussies er vaak hoog op en het komt wel eens tot een uitdaging met geweld tot gevolg. Montesquieu schreef nog niet zolang geleden '*Cette boisson donne de l'esprit. Si j'étais le souverain, je fermerais les cafés car ceux qui les fréquentent s'y échauffent fâcheusement la cervelle.*'

Dieudonné vergezelt Sieur Saffres-de-Montbard zo nu en dan. Zijn werkgever laat zich graag zien in het gezelschap van de erudiete preceptor van zijn kinderen. Zelf houdt hij meer van de rustige Régence dan van de verwarde omgeving van de Procope vlakbij het theater van de Comédie Française. Daar ontwaart hij de eerste maal Voltaire persoonlijk enige tijd nadat hij het verhaal hoorde over diens verontwaardiging in verband met de houding van de kerk ten aanzien van de *comédiennes*. Hij zou graag met Voltaire en zijn gespreksvrienden over satire en komedie spreken. Hij kent de rivaliteit tussen de Franse en de Italiaanse komedianten. Hij weet ook dat de Fransen de soms kritische *Comedia del'Arte* niet altijd appreciëren. Hij zou die druk argumenterende heren hun mening willen laten zeggen

over de sociale komedies van Marivaux, meer bepaald over de *Île des Esclaves*, die de rollen omkeert tussen slaaf en meester. Er bestaat geen grote verbondenheid tussen Marivaux en andere filosofen. Maar toch zou hij van deze geesten die zo druk redeneren over de arrogante houding van de oude adel en aristocratie ten aanzien van de kleine adel en de bourgeoisie willen horen hoe ze denken over de verhouding met de rest van de mensen, zowel dienaars als slaven. Wanneer hij het later over zijn frustratie heeft met Mathilde zal ze hem plagen met zijn naïviteit.

Mathilde. Hij ontmoet haar de eerste keer in het salon van een vriendin van Madame Saffres-de-Montbard. Dieudonné houdt meer van dergelijke salonbezoeken dan van het koffiehuis. De bekende en minder bekende salonnières slagen er in om wetenschap en kennis, literatuur, kunst en vertier samen te brengen en hier rond gesprekken te bevorderen.
Die dag is hij op uitnodiging van de gastvrouw zelf aan het woord over het leven in Leiden. Van *Belgium Fœderatum* weet men hier weinig af. Dus is een verhaal van een voormalig student van Leiden, die bovendien ook Amsterdam kan voorstellen mooi meegenomen.
Na zijn lezing komt een jonge vrouw hem tegemoet. Ze stelt zich voor als Mathilde Larouge-au-Château en zegt er onmiddellijk bij dat hij het kasteel mag laten vallen. Hij probeert haar zijn naam Lesmeister te laten uitspreken maar dat lukt haar niet. Beiden lachen hierom. Daarop stelt Mathilde vragen over de Oost-Indische Compagnie en de geschillen met een gelijkaardige Compagnie uit *Belgium Austriacum*. Dieudonné is

verrast dat Mathilde blijkbaar vrij goed op de hoogte is van de politieke achtergronden van het conflict dat schuilt onder het gekonkel rond de Pragmatische Sanctie. Hij vertelt over zijn ouders in Oostende en hoe zijn vader zich vaak onderhoudt met kapiteins van de Oostendse Compagnie. Beiden vinden hun gesprek erg leuk en dat is volgens hem de geschikte aanleiding om haar uit te nodigen voor een wandeling in de tuinen van de Place Royal.

Met Mathilde leert Dieudonné het oude Parijse eiland, het Île du Palais kennen. De koets van Sieur Saffres-de-Montbard steekt weliswaar de Pont Neuf over om van huis naar de *Comédie Française* het vlakbij gelen Procope te rijden maar tijdens die ritten ziet hij iets van het eiland. Nu hij zijn angst beter beheerst om te voet de stad in te trekken loopt hij met Mathilde via de Rue Saint Paul en de Rue des Ormes naar de Quai de Bourbon en daarna over de houten brug richting *le Terrein*. Wanneer ze door de Rue de l'Abreuvoir lopen spreekt Mathilde over Boileau die er de laatste jaren van zijn leven doorbracht. Ze vertelt hem over de rel tussen klassiekers en modernen in de Académie Française. Boileau voerde er de zijde van de klassiekers aan waarbij hij ondermeer op Racine en De La Fontaine kon rekenen. Charles Perrault voert de modernen aan en verdedigt ondermeer Quinault, Chapelain, Scudéry en Saint-Sorlin die volgens hem veel meer waarde hebben dan Homerus, Virgilius, Molière of Racine. Dieudonné zegt dat hij zelf niet overtuigd is van die steeds wederkerende visie dat *vroeger* primitief en onbehouwen was en dat *nu* geëvolueerd en verfijnd is. Als hij het goed begrijpt, overstijgt de ruzie zuiver literaire aspecten.

Was één van de argumenten van Perrault niet dat de katholieke wereld in zijn geheel veel verfijnder is dan de oudheid van de Grieken en Romeinen dat was. Hij vraagt zich af waarin de verfijndheid ligt wanneer men verschuift van het houden van slaven uit veroverde gebieden naar het houden van gevangen en verkochte slaven uit door katholieke Europeanen bezette of aangedane gebieden. Hij vraagt zich ook af hoe je veldslagen onder christelijke vorsten, die hun bezittingen willen vermeerderen, verfijnder kan vinden dan veldslagen onder de oude aanvoerders die op buit en bezit uit waren. Waarin verschilt het aanroepen van goden en halfgoden met het aanschouwen van relikwieën waaraan miraculeuze waarde wordt geschonken?
Mathilde lacht wanneer Dieudonné dit soort parallellen maakt. Als je het zo stelt, zegt ze, kan je zelfs aanvoeren dat de Oudheid heel wat beter af was dan vandaag op gebied van baden en hygiëne. Om over de verfijndheid van de Turkse en Moorse wereld maar te zwijgen, als je de beschrijving leest van het gebruik van water, goed ruikende essences en de rituele wassingen. En dat is de wereld wiens bewoners van de Europeanen de stempel ongelovige, afvallige en barbaar krijgen. Maar toch wil ze nog even terugkomen op het literaire oeuvre van Boileau. Volgens sommigen was hij een milde persoonlijkheid. Anderen stellen hem dan weer voor als een heethoofd, een boegbeeld van de rijke burgerij. Hij verdedigde de klassiekers en weerlegde met vuur de argumenten van superioriteit van de katholieke wereld en de toenmalige hofhouding van Lodewijk XIV. Toch was hij een graag geziene

gast aan het hof. Hij trad de Académie Française in op uitdrukkelijke wens van de koning, van wie hij historiograaf was samen met Racine. Toch bleef hij zijn jansenistische achtergrond trouw bleef. Satire en karikatuur portretteren uiteraard op scherpe wijze de minder mooie kanten van mensen en groepen. Het is dus niet te verwonderen dat Boileau met zijn twaalf satires veel woede veroorzaakte. Trouwens de toelating tot publicatie van de twaalfde satire waarin hij de Jezuïeten op de korrel neemt werd op aandringen van de Franse Provinciaal Le Tellier ingetrokken. Abt Boileau komt tussen en zorgt voor de verspreiding van een clandestiene druk van de satire. Het is een persoonlijke wraakneming tegen de Jezuïeten. Dieudonné is verwonderd dat slechts een twintig jaar geleden een abt en doctorandus in theologie aan de Sorbonne dat soort initiatieven nam. Mathilde vertelt dat Abt Boileau wel theoloog was, maar ook veel streken gemeen had met zijn broer Nicolas. Men vertelt van hem dat hij zei liever in het Latijn te schrijven uit angst dat de bisschoppen hem anders zouden kunnen lezen en vervolgen. Dieudonné lacht hartelijk. Daarop zegt Mathilde nog dat Voltaire waar Dieudonné blijkbaar hoog mee oploopt meermaals zijn bewondering uitte voor deze man waarvan Nicolas had gezegd dat indien zijn broer geen theoloog was geworden hij zeker doctor in *Comedia dell'arte* zou zijn. Voltaire beweert dat Abt Boileau een eigenaardige geest was, die rare boeken schreef, in een merkwaardig latijn.

Was Nicolas Boileau indertijd het boegbeeld van de gegoede bourgeoisie gedoogd door de aristocratie tot op het hoogste niveau, dan moet Mathilde hiervoor niet veel onderdoen. Dat

leert Dieudonné al snel. Ze is een graag geziene gast bij zowel modeste als erg in trek zijnde salonnières. Zo vaak zijn werkzaamheden het toelaten vergezelt hij haar tijdens de salonbijeenkomsten.

Madame de Tencin houdt in de Rue Saint-Honoré niet ver van de Place de Louis le Grand haar salon. Men fluistert dat ze de moeder is van de jonge begaafde Jean Le Rond Daremberg waarvan de vader wellicht zijn weldoener Hertog Arenberg is. Daremberg zal snel onder de naam D'Alembert faam krijgen als wiskundige. Mathilde vertelt aan Dieudonné dat in de salons kunst en wetenschap onderwerpen van gesprek zijn wat niet wegneemt dat dit soort nieuwtjes een gretig publiek hebben. Beiden besteden er geen enkele aandacht aan. Ze weten nog niet dat hun afhoudende houding ten aanzien van geroddel en intriges en hun kritiek op bepaalde aspecten van de kringen waarin ze zich bewegen één van de oorzaken zal zijn die hen binnenkort zowat zal verplichten Paris te verlaten. Ze kunnen ook nog niet vermoeden dat ze met D'Alembert later nog in contact zullen komen, wanneer deze met Diderot de leiding neemt over de samenstelling van de eerste Franse Encyclopedie. Bij madame de Tencin ontmoet Dieudonné Marie-Thérèse Rodet Geoffrin, later gekend als Madame Geoffrin en in wiens salon D'Alembert kind aan huis zal worden.

Kort voor het overlijden van Madame la Marquise de Lambert kruist Dieudonné Montesquieu in haar salon in de Hôtel de Nevers. De filosoof spreekt over de noodzaak van de scheiding der machten. Dieudonné herkent er de kritiek in op absolutistische machtsuitvoering. Naderhand spreekt hij

Montesquieu aan en vertelt hem dat hij enkele jaren in Leiden verbleef waar hij *Lettres Persanes* las, uitgegeven bij Pierre Marteau. Sieur Charles de Montesquieu kijkt hem fijntjes lachend aan. “De uitgave van 1721 in Cologne?” vraagt hij. Wanneer Dieudonné dat bevestigt verwondert dat zijn interlocuteur een dergelijk detail kent, zegt deze: “Het is U misschien nog niet ter ore gekomen, maar ik heb de keuze en de ordening van de brieven verzorgd en de uiteindelijke samenstelling van het boek voorgesteld.” Dieudonné is enthousiast: “Hebt U de schrijvers van de brieven persoonlijk ontmoet?” “Dat kan ik helaas niet zeggen,” antwoordt Montesquieu met een eigenaardige glimlach.

Wanneer hij navraag doet over Madame Lambert die naast Anne-Louise-Benedicte de Bourbon, wel de meest gekende salonnière van het ogenblik is, verneemt hij dat ze onlangs ‘*Lettres sur la véritable éducation’* bij J.F. Bernard in Amsterdam uitgaf. Daarin schrijft ze dat het plezier van de anderen maken het meest delicate plezier is. Maar hiervoor, vervolgt ze, ‘*zijn niet zozeer goederen en fortuin nodig. Rijkdom heeft nooit aanleiding gegeven tot deugdzaamheid; maar deugdzaamheid heeft vaak voor rijkdom gezorgd.*’ Dieudonné vraagt zich af of ze daarmee wil verwoorden wat soms in sourdine gezegd wordt: tussen de losbandigheid die heerste aan het hof van de reeds overleden Hertog van Orleans en de frivoliteit in de Chateau de Sceaux, is het salon van Markiezin de Lambert een literair rustpunt.
In deze *Lettres* spreekt Madame de Lambert haar zoon aan over de werkelijke glorie en haar dochter over de nood aan educatie voor de vrouwen.

Ze wijst er haar zoon op dat glorie en heerlijkheid steunen op eerlijkheid, vriendschap en waardering en zelden op idolatrie of vleierij. Ze waarschuwt hoe gevaarlijk het is om haat aan te wakkeren. Het kan nuttig zijn zich te laten vrezen door anderen, als dat op een rechtvaardige basis gebeurt maar het is bijna altijd gevaarlijk wraak te nemen. Ze schrijft: '*Voor eerlijke mensen is het glorievol geduld tegenover hartstocht te zetten, gematigdheid tegenover onrecht. Verontwaardigde haat plaatst je lager dan degenen die je haten. Oordeel je vijanden niet; doe ook niets dat ze kan vrijspreken; ze doen ons minder kwaad dan onze fouten. Kleine zielen zijn wreed, grote mannen tonen genade. Dit gezegd zijnde, weet dat de zoetste der overwinningen is het leven te schenken aan degenen die een aanslag op het onze willen plegen. Niets glorieuzers en delicater dan dit soort wraak: het is de enige soort die eerlijke mensen zichzelf toestaan. Zodra je vijand berouw toont en zich onderwerpt, verlies je het recht op wraak.*'

In ruim tachtig bladzijden legt Madame de Lambert op deze wijze haar zoon uit hoe een werkelijk goed opgevoede man zich gedraagt ten aanzien van de anderen. Nog uitgebreider heeft ze het over de opvoeding van de meisjes en de vrouwen in een brief aan haar dochter. Ze zegt: '*In alle tijden is de opvoeding van meisjes verwaarloosd; we schenken enkel aandacht aan mannen. De vrouwen worden aan zichzelf overgelaten, alsof ze een aparte soort zijn, zonder eraan te denken dat ze de helft van de wereld uitmaken die noodzakelijkerwijs aan haar verbonden is, dat ze de vreugde en het verdriet van de mannen zijn, die haar elke dag redelijk willen zien en voelen; dat door hen huizen opgebouwd of vernietigd worden; dat de opvoeding van de kinderen in hun eerste*

jeugd aan hen vertrouwd is, net op die momenten waarop de indrukken levendiger en dieper zijn. Hoe wil men geïnspireerde kinderen wanneer ze sinds hun prilste jeugd aan gouvernantes worden overgelaten, die gewoonlijk uit het volk voort komen en dus lage gevoelens opwekken, verlegen passies doen ontwaken en geloof ruilen voor bijgeloof? Men zou veel meer moeten denken aan het erfelijk maken van zekere deugden door ze van moeder op kind over te brengen in plaats van de echte moeder door een valse te vervangen. Dus niets is zo slecht begrepen als de opvoeding die men aan jonge vrouwen geeft. Hun bestemming is behagen. Men geeft haar enkel lessen om te leren instemmen; men verstevigt zelfliefde; men levert haar uit aan de wereld en de valse opinies, aan denkzwakheid. Nooit krijgen ze lessen tot deugd en wilskracht. Het is onrechtvaardig, zelfs waanzin niet te denken dat een dergelijke opvoeding zich uiteindelijk tegen haar keert.'

Dieudonné heeft met veel belangstelling het werk van Madame Lambert gelezen. Hij waardeert haar oproep om moeders voor de opvoeding van haar eigen kinderen te laten instaan. Hij stelt vast dat, zoals Comenius honderd jaar geleden, ook de Markiezin pleit voor een meer verzorgde opvoeding van de meisjes en de vrouwen. Wel spreekt hij met Mathilde over de onverschilligheid van de aristocratie ten aanzien van wat neerbuigend het volk wordt genoemd.
Mathilde lacht: "De aristocratie en ook de bourgeoisie, mijn liefste," antwoordt ze. Ze vertelt hem dat ze even raar opkeek toen Dieudonné vertelde over de herbergbezoeken van zijn vader. Hoewel Mathildes vader Dieudonné eerder ziet als een betaalde ambachtsman dan afkomstig uit welgestelde burgerij,

beschouwt Mathilde hem wel duidelijk als een gelijke. Een gelijke, wiens vader dezelfde vragen stelt over religie, bestuursfuncties, machtsvertoon en bezit die ze beiden ook stellen. Ze wijst hem erop dat de wijze waarop de bourgeoisie naar 'het volk' kijkt niet anders is dan hoe de aristocratie dat doet. Ze meent dat hij, omwille van zijn achtergrond en studies, misschien wat uit het oog verloor dat hun eigen klasse in het algemeen even neerbuigend doet als de adel ten aanzien van dienstpersoneel en het plebs.

Over de frivoliteit van de feesten van Hertogin van Maine Anne-Louise-Benedicte de Bourbon kan Dieudonné nu ook meespreken. Op uitnodiging van een hooggeplaatste vriendin van Mathilde wonen ze theatervoorstelling bij in het Pavillon de l'Aurore in het Parque de Sceaux, gevolgd door vuurwerk, muziek en vertier maken. Zo maken ze kennis met de libertijnse wereld van Chateau des Sceaux.

Ze ontmoeten er de 34-jarige Marie de Vichy-Chamrond sinds haar huwelijk 12 jaar geleden de titel van Markiezin du Duffand draagt.

Dezelfde avond kruist Dieudonné nogmaals Voltaire voor wie hij vandaag gemengde gevoelens heeft. De dichter en schrijver is een eind in de dertig. Hij ziet er vief en levendig uit en heeft stekende, briljante ogen. Dieudonné begrijpt snel waarom Sieur Voltaire zo vaak mensen kwaad maakt. Voor de man zelf draait de wereld niet rond de zon maar rond Voltaire. Hij aanvaardt alle gekregen bewondering als vanzelfsprekend en is erg scherp bij het innemen van een standpunt en het veroordelen van tegenstanders. De theïstische Voltaire heeft bijvoorbeeld scherpe

kritiek op alle abrahamitische religies. Daarbij negeert hij op agressieve wijze dat alle mensen dezelfde oorsprong zouden hebben want dit zou het oorspronkelijke koppel Adam en Eva inhouden. In zijn virulente stijl argumenteert Voltaire dat iemand stekeblind is wanneer die niet ziet en begrijpt dat de grote verschillen tussen blanke, bruine en zwarte mensen met volledig andere neuzen en ogen het bewijs is dat er verschillende soorten mensen zijn. Op eerder grove toon stelt hij daarop duidelijk dat zwarten als slaven naar een andere plaats op de wereld gebracht ook zwarte kinderen baren wat gelijk elk geofysisch argument weerlegt.

Dieudonné heeft zo zijn eigen ideeën over het speelse maar toch kwaadaardige karakter van de aristocratie. Hij verbaast zich erover dat zelfs de filosoof Montesquieu of de wiskundige Malézieu aanvaarden ‘ridder’ te zijn van de *Ordre de la Mouche au Miel*. Die ‘orde’ was een kwarteeuw eerder opgericht door de salonnière Louise-Bénédicte de Bourbon, duchesse de Maine die tegen de regent en dauphin intrigeerde. De hertogin heeft zichzelf levenslang aan het hoofd van die als provocerende orde gesteld en kiest haar officieren onder de kleine adel. Nicolas de Malézieu is er een voorbeeld van. Maar ook individuen zonder nobele achtergrond zoals abt Charles-Claude Genest of abt Guillaume Amfrye de Chaulieu waren tot hun dood haar officieren.
Mathilde lacht nogmaals om Dieudonné’s naïviteit. “Vergeet niet,” zegt ze, “dat Louise-Bénédicte de gemalin is van Louis Auguste de Bourbon. Hij is de zoon van Lodewijk XIV en Madame de Montespan. Kort voor zijn dood erkende de koning

hem wettelijk dus is hij *Prince de Sang*. Kan je je indenken hoe onweerstaanbaar de schittering van de *Petite Cour* aan de Chateau de Sceaux is voor de kleine adel en voor wie opklom onder kleine of grote bourgeoisie? Tot een hofhouding behoren is van levensbelang voor wie zich in mondaine kringen wil vertonen en niet tot de hoogst geborenen behoort. Daarom mag je niet te verwonderd zijn zowel Voltaire als Jean-Baptiste Rousseau onder de ridders van die 'tegenorde' te vinden. Ik denk dat je nog andere denkers zult zien toetreden in de volgende jaren."

Natuurlijk zal Dieudonné Mathilde later gelijk geven. Bij het overlijden van de Hertogin van Maine in 1753, behoren tot de orde ondermeer d'Alembert, Gabriel Bonnot de Mably, Émilie du Chatelet en Madame du Deffand. Zonder dat Dieudonné dat ooit zal weten uitte Frederik de Grote van Pruisen in een brief aan d'Alembert later zijn twijfels wanneer hij de academische wereld van Berlijn met die van Parijs vergeleek: *'Hoeveel tijd blijft er voor 'een man van de grote wereld' in Parijs over om te studeren, a fortiori, om te denken? De matinee, de bezoeken, een middagmaaltijd, daarna een voorstelling gevolgd door een spel tot aan het souper tot twee uur in de morgen, daarna 'bonnes aventures' en slapen en men staat op rond 11 uur. Alle momenten van de dag zijn zo bezet en men is hard bezig met niets doen."*

De geboorte van de ignarometrie

Terwijl Dieudonné zijn tijd verdeelt tussen de opvoeding en het lesgeven aan de kinderen van de familie Saffres-de-Montbard, de namiddagen met Mathilde in salons en bezoeken aan theater

en opera, volgt John in Oostende op de voet de ontwikkelingen van de nu verboden Compagnie van Oostende. Zijn eerste vaststelling is dat er op financieel vlak nauwelijks wat verandert. De compagnie werd weliswaar officieel opgeschort om Engeland en de Verenigde Provinciën een plezier te doen maar reders blijven in afspraak schepen optuigen voor de China-vaart. In een lange brief aan zijn zoon schrijft John ondermeer:

'Van de Oostendse Compagnie kan ik je vertellen dat directeurs en auditeurs nog altijd uit ervaren handelshuizen gekozen worden, zowel in Gent als in Antwerpen. Een gunstig gevolg hiervan is dat steekpenningen en minder duidelijke betalingen weinig kans maken. Op dit ogenblik wordt het gedrag nagegaan van Thomas Ray en Paul de Kimpe en is nu al duidelijk dat, mochten ze eigenbelang verkozen hebben boven het belang van de Compagnie zelf, hen dat duur te staan zal komen.

Iedereen weet dat ze fouten moeten vermijden, dat de reizen tot een goed einde moeten komen en sneller moeten zijn dan die van de concurrentie. De internationale politieke strubbelingen zijn al erg genoeg. Onze kapiteins zijn ervaren mannen die het aandurven later in het jaar te vertrekken met de schepen met verkoperde boeg en intens gebruik maken van de windstromingen onder de kaap der stormen. Hoe ze er precies in slagen weet ik niet maar alles samen reizen de Oostendse China-schepen bijna drie maand sneller dan de schepen van de Verenigde OostIndische Compagnie van de Zeven Provinciën. Beeld je in wat een verschil dat maakt, niet enkel voor gezondheid en mensenlevens maar ook wat de netto winst betreft. Zoals je ook is de thee nu zó ingeburgerd dat de prijzen weer sterk stegen. De Britse dumping nog maar enkele jaren

geleden heeft een soort tegenovergesteld effect veroorzaakt. Eén van de Oostendse directeurs stelde onlangs nog vast: 'on verra avec le tems que le commerce des Indes ne sera a considerer que comme un commerce ordinaire, car tout le monde le voudra entreprendre. C'est l'effet de tous ces mouvemens des anglais et hollandais qui voullant nous ruiner se sont encore ruinés eux-mêmes'. Ik ben gematigd optimist'

In dezelfde brief komt ook het onderzoekswerk van John en Marianne ter sprake: *'Zoon, je moeder en ikzelf hebben ons eigen* Opus Omnia *eindelijk klaar. We namen hierin het standpunt in dat de ideeën in verband met opvoeding en veralgemening van de toegang tot kennis vaak tegenstrijdig zijn. Bovendien is de toegang tot kennis op erg verschillende wijze ingevuld in functie van de stand waartoe de kinderen en jonge mensen behoren. We stellen drie standen voor die we wat onorthodox de arme stand, de opkomende welstand en de hoge aristocratie stand noemen. Een vast fenomeen in elke stand treed op ten aanzien van de vrouwen. Zij worden altijd op een tweede plan geschoven.*

Onze lectuur en onze observatie leren ons duidelijk dat de religieuze macht een betuttelende en knechtende macht is. Binnen de katholieke religieuze macht stellen we vast dat de Jezuïeten, onmiskenbaar in aanwezig in alle scholen van de kleine school tot de Universiteit gaat, een dubbelzinnige rol spelen. Wie de macht heeft creëert een onderwijsvorm voor armen die verschilt van die voor rijken. Het vormen van een elite die afstand neemt en houdt van de rest van de mensheid is een zeer bewuste keuze. De schets van ons werk ziet er als volgt uit:

<table>
<tr><th colspan="3">Opvoeding en scholen voor kinderen van de</th></tr>
<tr><th>Arme Stand</th><th>Opkomende Welstand</th><th>Hoge aristocratische stand</th></tr>
<tr><td colspan="3">Ideeën afkomstig van:</td></tr>
<tr><td></td><td colspan="2">Ratke</td></tr>
<tr><td colspan="3">Claudius Cardinalis</td></tr>
<tr><td></td><td colspan="2">Manoel Andrade Figueiredo</td></tr>
<tr><td></td><td colspan="2">Locke</td></tr>
<tr><td>La Salle : instructie</td><td>La Fleche etc</td><td>Jezuïeten</td></tr>
<tr><td></td><td colspan="2">Port Royal</td></tr>
<tr><td>Demia : armenschool</td><td></td><td>Oude filosofen</td></tr>
<tr><td colspan="2">De trap der jeugd van Carl de Gelliers</td><td></td></tr>
<tr><td colspan="3">Ian Amos Comenius</td></tr>
<tr><td colspan="3">Zera Yacob</td></tr>
</table>

Locke steunt op andere auteurs om te beweren dat kinderen wellicht denkende wezens zijn maar toch gaat men op heel verschillende wijze met hen om. Je zou kunnen zeggen dat wie de scheiding bewerkstelligt tussen de scholen voor de hoge stand en de scholen voor de arme stand twijfel koestert omtrent van de denkcapaciteit van de kinderen van lage stand. Wie uit die stand opgroeit tot merkwaardige filosoof of natuurwetenschapper, of wie het ver brengt in de religieuze wereld zouden daarom door God gewilde uitzonderingen zijn.

Verder besteden we aandacht aan de lesplannen. Die zijn niet noodzakelijk standgebonden. Verschillende denkers en meesters hebben een verschillende aanpak. Om het even duidelijk te stellen: zowel Comenius als La Salle hebben het over lesplannen voor het onderwijzen van de arme stand maar wel met een vrij verschillende aanpak. Het is wat ontnuchterend te zien bij het doornemen van

teksten van de oude filosofen voor zover we hierover beschikken hoe de dialoog wellicht minder richtend was en meer gebruikt werd om het dogmatisch denken te ontwikkelen bij studenten.
Maar we tonen ook tegenstellingen aan bij de aanpak van het leesonderricht. In de scholing besteed het lesplan meer aandacht aan het ontcijferen dan aan het vastleggen van een gedachte. Met andere woorden enkel bij de opkomst van het geschreven woord leek de scholing duidelijk te dienen om de eigen gedachten of gedachten van anderen vast te leggen om ze daarna terug te verwoorden. Maar in heel de geschiedenis van het onderwijs voor kinderen zeker als men ervan overtuigd is dat kinderen geen denkende wezens zijn, is het hoofddoel ontcijferen. En gebeurt op een heel systematische e trage manier. Kijk naar wat Carl de Gelliers schrijft in 'Trap der jeugd ofte Perfecte maniere om de jonge kinderen ende oude perzoonen met fondament te leeren lezen ende schryven'. *In de laatste editie legt hij nogmaals uitgelegd dat kinderen eerst de* zelf-luiders, *door sommigen* klinkers *genoemd moet herkennen en benoemen, daarna de medeluiders en tenslotte de halfluiders. Pas als de leerling al die letters en combinaties van letters kan herkennen en benoemen stapt hij over naar de tweede trap. In deze trap krijgt de leerling syllaben voorgesteld die bestaan uit het samenvoegen van zelfluiders en medeluiders of halfluiders. Het in syllaben opgesplitste* Onze Vader *is daarbij vaak de voorbeeldtekst. Die mag nu niet meer uit het hoofd worden opgezegd. Eerst moet de jonge lezer spellen om van elke syllabe de constituerende letters te benoemen en die daarop terug samenvoegen om de betreffende syllabe te vormen. Daarna volgen ellenlange lijsten van in syllabes*

opgesplitste woorden om te spellen en op te zeggen. Ik weet niet of je je dit kunt voorstellen Dieudonné. Jij en ik hebben onze leesvaardigheid gekregen door het herkennen van woorden met behulp van de getekende platen van Orbis Sensualium Pictus *en zowel jij als ik leerden simultaan schrijven en lezen. Dat was vooral aan onze preceptoren en onze ouders te danken, die het schrijven en lezen als een twee-eenheid bleven beschouwen en niet ingingen op de streng gescheiden en graduele lesinhouden. Uiteraard zijn de voorschriften van Jean Baptiste La Salle daarbij een tot het uiterste doorgedreven vorm. Het gaat er eerder om kinderen te disciplineren voor repetitief en monotoon werk dan om hen te leren lezen en schrijven.*

Misschien heb je op ons bovenstaande schema de naam Manoel de Andrade Figueiredo zien staan. Wellicht zegt die naam je niets. We lazen onlangs zijn boek Nova Escola para Aprender a ler, escrever e contar, offerecida A' Augusta Magestade do Senhor Dom João V, Rey de Portugal *uit 1722. Mijn goede vriend Lejeune die in naam van de Brugse Bisschop in Lissabon verbleef, om er de vrijlating te verkrijgen van enkele Vlaamse bemanningsleden van een aldaar aangeslagen schip, was zo goed een exemplaar van het boek mee te brengen en het ons te schenken. We werden bijzonder geraakt door de volgende passage die ik hier voor je vertaal omdat je het Portugees niet machtig bent: 'Het gewoonlijke exordium van de Meesters om het lezen aan te leren begint met de jongens kennis te laten maken met de eenentwintig letters van het abécé waarmee de lettergrepen zijn samengesteld, niet alleen die van onze taal, maar van de talen van vele andere naties van de wereld die het abécé van de Latijnse taal gebruiken. Ze gaan dan over op de*

letterkaarten met Ba en Bam en Be en Bem en vandaar op namen, gebeden en verschillende geschriften, zoals volledige zinnen en verslagen. De ervaring is de beste leraar in alle speculatieve wetenschappen en die ervaring toont ons dat na al dit werk, de jongens in bijna dezelfde onwetendheid worden achtergelaten als waarmee ze begonnen; want de grootste vrucht die zij uit deze leer zullen halen, is de kennis van letters en de spelling van namen zonder ze volledig uit te spreken; en dus hebben degenen die op deze manier het beoogde doel bereiken om toch te kunnen lezen, dit meer te danken aan hun bekwaamheid dan aan de ijver van de meesters die hen onderwijzen op deze langdradige en voor beginners die het ondergaan pijnlijke wijze waarbij ze elke andere wijze negeren omdat het hun nooit werd getoond.'

Wat meester Manoel daarop voorstelt is om de letters te benoemen <u>*nadat*</u> *men de lettergrepen leert herkennen. Dit dient om te vermijden dat er een verkeerd idee ontstaat bij de kinderen dat aan elke letter slechts één klank is verbonden en dat de medeluiders op één enkele onmiskenbare wijze worden uitgesproken. In het Portugees worden veel medeluiders niet of nauwelijks uitgesproken, maar benadrukken ze subtiliteiten van zelfluiders die bijvoorbeeld al dan niet nasaal kunnen worden uitgesproken. Hij beperkt de eerste instructie tot lezen tot vijf kaarten met een rijker aanbod van lettergrepen en raadt aan de kinderen op hun eigen ritme te laten leren. Je moeder en ik denken dat de kaarten met syllaben van meester Manoel aanpasbaar zijn tot kaarten met bestaande woorden en afbeeldingen. Een soort eenvoudige versie van Orbis Sensualium Pictus dus.*

Uiteraard is het leren lezen en schrijven slechts één aspect van de

kleine school en voor de armen is lezen vaak het enige aspect. Wij stellen voor om na te denken over de hele bedoeling van de school en de scholing. Zoals ik al schreef zien we dat de lesplannen vanaf de kleine school een meer dialogiserend of een meer instruerend karakter kunnen hebben. Volgens ons heeft de keuze te maken met de wijze waarop men over de kinderen denkt. Het is nog maar kort dat vaker aangenomen wordt dat kinderen wel eens denkende wezens zouden kunnen zijn. Heeft iemand al echt nagedacht over hoe kinderen leren spreken? Ze horen anderen in hun omgeving spreken en imiteren wat ze horen. Ze leren gaandeweg wanneer hun woorden zin hebben en wanneer niet want ze stellen vast hoe de ouderen reageren op wat ze zeggen. Is dat niet de essentie van het dialogiserend leren? Kunnen we dat niet gebruiken bij het leren lezen, schrijven en bij de studie van de natuurwetenschappen? En kan iemand die een dogma wil instrueren ooit dialogiserend te werk gaan? Zal zo iemand niet altijd om een valse dialoog aangaan? Zal de meester de discipel niet altijd willen ontkrachten wanneer wat deze zegt niet overeenkomt met wat de meester verplicht als absolute waarheid te aanvaarden? Hadden de oude filosofen, Zera Yacob en onze dierbare vriend Claudius Cardinalis intuïtief ingezien dat dialoog de basis is voor een leerproces en dat instructie weliswaar de basis is van ambachtelijke handigheid, maar ook van elke vorm van knechting? Verduidelijkt de volgende schets onze gedachte?

We wachten voor het ogenblik op de toelating om ons werk te drukken. Onze neven van Frankfurt zullen het drukwerk verzorgen. Je grootvader is alvast enthousiast over wat hij las. We weten nog niet of we onder pseudoniem zullen drukken of niet. We

kunnen ons voorstellen dat uit kerkelijke hoek vragen kunnen gesteld worden.

Schets van vormen van leren		
Tendentieel dialogiserend	Gemengd	Tendentieel instruerend
Denkwijze die we terugvinden bij		
Enkele oudere filosofen	Comenius	Ratke
Claudius Cardinalis	Manoel A. Figueredo	Gelliers
Zera Yacob	Locke	La Salle
		Demia
Bij verwerving van lezen, schrijven en ambachtelijke handigheid		
Decoderen NA coderen		Decoderen VOOR coderen

Verder wil ik je ook nog vertellen dat je moeder en ik aan nog een ander schema werken. Hierbij krijgen we de hulp van je zus Maria en van Begga de Bruges.

We begrepen al lang dat de interactie tussen de graad van arrogantie en de graad van ignorantie de verhouding tussen mensen bepaalt. Het is zelfs mogelijk een soort beeld te schetsen van verschillende menselijke karakters in functie van hun persoonlijke arrogantie en ignorantie en die op een soort schaal uit te zetten

Hierover zullen we anoniem publiceren in Amsterdam. De schets die we hieronder weergeven is op zichzelf is misschien vrij onschuldig maar aan de bijhorende teksten kunnen zowel seculiere als kerkleiders wellicht aanstoot nemen. En als dat gebeurt dan weten we al hoe de arrogantie zal werken. We willen door de anonimiteit te bewaren vooral Maria en Begga beschermen.

De schets ziet er ongeveer zo uit:

Verschillende personen										
Arrogantie: van weinig naar veel (ignorantie irrelevant)										
Slaafs						Verplichte despoot				Slaven-drijver
Ignorantie: van weinig naar veel (arrogantie irrelevant)										
Diploma-tisch										Knecht
Ignorantie van weinig naar veel en arrogantie van veel naar weinig										
Arrogante leider Oorlogs-heer					Tolerante leider					Getemde dwaas Kanonnen-vlees
Ignorantie en arrogantie beiden van weinig naar veel										
Universeel humanist	Overtuigd humanist	Humanist paternalist		Tolerant humanist	Mossel	Tolerant Europeïst	Europeïst paternalist	Intolerante Europeïst		Vernietiger

Je mag er gerust met anderen over spreken'

De brief eindigt met een '*door de noordzeewind geparfumeerde*' omhelzing.

Enthousiast stelt Dieudonné het schema van zijn ouders over opvoeding en scholing aan enkele collega-preceptors voor en ook aan lesmeesters van Colleges. De hoogoplopende debatten laten niet lang op zich wachten. Dat is wellicht wat Marianne en John beogen. Veel aangesprokenen vinden de aan het plebs en zelfs aan de slaven geschonken aandacht verdacht. Het is alsof de auteurs die stand op dezelfde leest schoeit als de aristocratie en de hoge burgerij. Dat zou een gevaarlijke negatie zijn van de evidentie *God heeft de standen gewild* is het meest gehoorde argument. Wanneer Dieudonné zegt dat dit soort argument juist een duidelijk voorbeeld hoe preceptors zelf de instruerende knechting verdedigen lopen de discussies nog hoger op. Hij spreekt nogmaals met Mathilde over de *Lettres* van Madame de Lambert. Hij zou haar willen aanschrijven om haar erop te wijzen, dat wanneer het om de opvoeding van kinderen gaat, jongens EN meisjes, niet alleen de uit het volk voorgekomen gouvernantes een gevaar zijn, maar ook de uit de kleine en

gegoede burgerij voorgekomen huisonderwijzers. Mathilde stelt voor om het gesprek gaande te houden tijdens de salon bijeenkomsten waar ze aan deelnemen, in plaats van Madame de Lambert aan te schrijven. Dat doet Dieudonné steevast hierbij handig geholpen door Mathilde, iets wat haar hooggeplaatste familie niet erg waardeert. Haar vader hoopt in de adel verheven te worden voor bewezen diensten en de van zijn dochter en die Vlaamse opruier waar ze blijkbaar steeds meer mee optrekt gaan duidelijk de verkeerde kant uit.
Tijdens een gesprek over hoe arrogante mensen kunnen gebruik maken van de onwetendheid van anderen hoort Dieudonné het volledige verhaal van Abraham Peyrenc de Moras…

Lieve ouders,

Ik feliciteer jullie hartelijk met de publicatie van jullie Opus Omnia. *Onze discussies over opvoeding en scholing, zowel in de academische kringen als onder huisonderwijzers tonen aan dat jullie heel accuraat op verschillende zere plekken wijzen. Wat mij vooral opvalt is hoe in alle middens waar ik me beweeg zelden een verstandig woord te horen is over kinderen van het volk. Doorgaans beschouwt men hier de kleine scholen van de Christelijke Broeders als een zegen voor het volk gezien, en men hoort niet graag dat het eigenlijk om knechting gaat. Charles Démia sprak tenminste klare taal toen hij zei dat de taak van de kleine school erin bestaat om de jonge vagebonden van de straat te halen en er nuttige knechten van te maken. Lasalle is meer dubbelzinnig en iedereen hoort wat ie graag wil horen.*

Maar vandaag wil ik jullie onderhouden met een ander verhaal. Als mijn geheugen me niet in de steek laat, vernoemde ik in mijn

eerste brief uit Parijs de naam Peyrenc. Hij verrijkte zich met het Law-schema. Abraham Peyrenc verliet op jonge leeftijd de Cevennen om kamerdienaar-barbier te worden bij soldaat van reserve François-Marie Fargès. Die had zich voordien al verrijkt als munitieleverancier. Van soldaat klom hij op tot rijke rentenier. Peyrenc liet zich door het voorbeeld verblinden. Zoals ik toen schreef trouwde hij met de dochter van Fargés. Zo werd hij opgenomen in diens leveringen aan de legers van de koning. Schoonvader en schoonzoon verrijkten zich nog meer door te speculeren op de hieraan verbonden kredietbrieven. Na de dood van Lodewijk XIV koos Abraham eieren voor zijn geld en vestigde hij zich enkele maanden in Engeland. Maar hij kwam snel terug en samen met zijn schoonvader schreef hij in op de staatsobligaties van de door Law beheerde instelling die ondertussen het statuut van staatsbank kreeg. Wanneer het debacle volgt, laten beiden hun staatsobligaties snel van visa voorzien. In 1719 is Peyrenc al zo rijk dat hij het bankwezen verlaat. Hij verkiest onzekere speculatie-activiteiten om te ruilen voor steviger bezit. Hij koopt zich een positie als secretaris van de koning en krijgt een titel in de ambtsadel. In het decennium dat volgt koopt hij huizen en gronden voor een totale waarde van om en bij de drie miljoen pond. Maar reeds in 1719 betaalt hij om en bij de 120.000 pond voor de heerlijkheid van Moras aan de hertogin de Brancas. Met dit markizaat op zak kan hij zich voortaan Peyrenc de Moras noemen. Hij blijft heerlijkheden kopen van verarmde landadel en verzamelt markizaten. In 1727 bezit hij verschillende kastelen. De familie woont in een Hôtel die Peyrenc de Moras heeft laten bouwen aan de Place Louis le Grand. Hiermee niet tevreden, wil hij zijn rijkdom

nog meer etaleren. Hij koopt een enorme bouwgrond van bijna een halve vierkante mijl aan de Rue de Varenne, naast de Invalides. De zorg voor het bouwen van zijn Hôtel de Moras laat hij aan architect Jean Aubert over. De familie woont er ondertussen, hoewel het gebouw dat de allures van een kasteel heeft nog niet helemaal klaar is.

Het fortuin van Peyrenc de Moras is volledig gebaseerd op kredietbrieven voor de betaling van de grote oorlogsleveranciers. Hierbij hebben Peyrenc en zijn schoonvader Fargès altijd op arrogante wijze gebruik gemaakt van hun eigen kennis om onwetende kleine en middelgrote bezitters op te lichten. Net voor het speculatieschema in duigen valt, had Peyrenc zijn fictieve rijkdom al omgezet in fysieke terreinen hoofdzakelijk met het afkopen van schulden. Ik hoorde over hem zeggen dat de oorspronkelijk rigide Hugenoot bij het eerste contact met rijkdom er zich gelijk aan overgeeft. Zijn geestesgenoten beweren dat hij ten onder ging in die giftige omgeving van winst en vergaring van rijkdom en dus snel bezweek voor het gouden kalf. Een arrogante dienaar van een arrogante oorlogsheer knecht de ignorante landadel en koopt haar uit. Is dat geen mooie illustratie van jullie arrogantie-ignorantie-schema?

Ik beloof jullie in een volgende brief meer te vertellen over mijn discussies in verband met school en scholing.

Jullie liefhebbende zoon Dieudonné.

Paris, folie-misère

Sinds zijn aankomst in Parijs ziet Dieudonné zich betrokken bij

een aanhoudende discussie over kosmopolitisme, tolerantie, inleving en… *noodleugen*. Het lijkt onwaarschijnlijk: in de *Régence* en de *Procope* is reeds lang een levendig debat aan de gang over de vraag of het geloof een gevaar voor de mens betekent. Vooral sceptici en wie de religie als een obstakel ziet tot verregaand humanisme voeden dit onderwerp. Minder radicale figuren voeren aan dat in Europa meer bekende humanisten uit christelijke hoek komen zelfs indien het Christendom ook twijfelachtige stromingen bevat. Maar waarom loopt dit debat zo hoog op? Het grappige is dat alles eerder om een litterair dan om een religieus of staatskundig tintje heeft.

Zowel in Leiden als in Leuven had Dieudonné nooit veel aandacht besteed aan wat hij bestempelde als rivaliteit tussen theologen en predikanten. Zijn ouders toonden hem vaak hoe gemakkelijk afgunst en nijd kan leiden tot het zwartmaken van tegenstanders en zelfs van medestanders. De huidige discussie waar men hem wil in betrekken heeft te maken met Jacques Saurin. Die overleed in Den Haag hetzelfde jaar dat Dieudonné in Parijs toekwam. Dieudonné weet van de voorgeschiedenis wel iets af. Jacques Saurin was al een hele tijd een fel gegeerde predikant. Zowel het Hof als het plebs droeg hem op de handen. De laatste vijftien jaar van zijn leven wekte zijn enorme populariteit afgunst onder medepredikanten. Zijn bekendste tegenstanders waren ongetwijfeld Armand de la Chapelle, predikant in Londen en Den Haag, en Theodoor Huet, predikant in Amsterdam. Armand de La Chapelle is niet enkel predikant maar ook kroniekschrijver, redacteur van de *Bibliothèque*

Angloise en medewerker bij de *Bibliothèque Raisonnée des Ouvrages des Savans de l'Europe*.

De rel barstte los rond een gevoelig zaak. Doorgaans interpreteren theologen en predikanten het gebod '*Leg over de andere geen valse getuigenis af*' als '*gij zult niet liegen*'. Er heeft altijd al twijfel bestaan over het begrip liegen. Dat is niet als dusdanig te vinden in de rechtstreeks door God aan Moses gegeven richtlijnen. In de verschillende versies van de Heilige Schriften van de abrahamitische religies komt het wel voor. Nog moeilijker is het behandelen van de *noodleugen*. Mag zo'n leugen? De subtiliteit opent ondermeer in de casuïstiek een heleboel mogelijkheden om na te gaan of een zonde al dan niet verborgen wordt. En daar is een andere vraag aan gekoppeld. Mag een leugen of een noodleugen wél in de seculiere wereld, om een pijnlijke waarheid te verdoezelen bijvoorbeeld, maar níet als je het ethisch bekijkt? Katholieke en Lutherse theologen kibbelen erover. Calvinisten lijken aan te nemen dat eender welke leugen ook een noodleugen altijd zondig is. Het verhaal deed de ronde dat wanneer Saurin het heeft over David's zalving door Samuel, hij bevraagt hoe de Heer de verhulling van de waarheid aanpakt wanneer Hij Zijn dienaar gelast de eigenlijke reden van zijn komst te verbergen en enkel aan te kondigen te verschijnen om te offeren. Saurin zou die moeilijkheid naar eigen zeggen zelf onderzocht hebben. Daarop zou hij gezegd hebben dat de noodleugen niet onvoorwaardelijk kan afgekeurd worden. Hij zou bewust hebben aangetoond dat de Allerhoogste zonder Zijn aanbiddelijke volkomenheid in enig opzicht te kort te doen in dit geval de waarheid verbloemde.

Hoewel sommigen aan de echtheid van het hele verhaal twijfelen was dit net wat de tegenstanders van Saurin nodig hadden. Theodoor Huet, maar vooral Armand de la Chapelle trokken alle registers open om hem te verketteren en duidelijk te maken dat Saurin een godslasteraar was door zo lichtzinnig om te gaan met het fenomeen noodleugen.
Onder zijn Calvinistische vrienden en bewonderaars, waren er ook die vonden dat Saurin zich omtrent de noodleugen wellicht niet helder genoeg had uitgedrukt. Hij was, zo zei men, beter in het doorgronden van God dan van zijn medemensen. Hij schatte de mensen niet noodzakelijk verkeerd in maar ontzag iedere persoon dermate dat hij niemand voor het hoofd wilde stoten. Hij was een rustig figuur. Je zou zelfs kunnen zeggen dat hij een geringe wereldkennis had en zich daarom graag afzijdig hield. Maar dat was koren op de molen van wie hem wilde verguizen en in die afzijdigheid een aanleiding vond om hem als trots en ongenaakbaar af te schilderen.
Saurin zelf stelde zich in zijn preken wel resoluut op tegen bijgeloof en ongelovige wijsbegeerte. Dat gezegd zijnde probeerde hij aan te tonen dat hij de noodleugen enkel omwille van tolerantie en menselijke inleving in een breder kader wilde zetten. Hij stelde nooit de voorbeschikking in vraag maar voerde wel aan dat voorbeschikking niet wil zeggen dat men zonder ernaar toe te werken zal behouden en gered worden. Dus vond hij dat moeilijke ethische vraagstukken zoals de noodleugen er een is vanuit verschillende hoeken moest worden bekeken.
De op Saurin gerichte aanvallen bleven toenemen en wakkerden de polemiek verder aan. De opeenvolgde

kerkvergaderingen bleven onduidelijk. Uiteindelijk kwam het in de Republiek der Zeven Provinciën tot een tussenkomst van Staatswege. Daarop verklaarde de Synode al gauw dat de zaak na onderzoek was opgelost en geklasseerd. In zekere zin kreeg de belasterde Jacques Saurin een eerherstelling. Maar het hele gebeuren wierp een schaduw op de laatste jaren van zijn leven.

Maar dat is niet wat vandaag in de rumoerige debatten in de cafés van Parijs aan bod komt. De discussie gaat over de lotgevallen van François Bruys die in zijn eigen en volgens Den Haag verboden periodiek *Critique Désintéressée des Journaux Littéraires et des Ouvrages des Savans* op een bepaald moment de verdediging van Saurin opnam. En hij werd wél veroordeeld voor zijn geschriften. Het gesprek onder schrijvers, artiesten en filosofen in de café's beschouwt niet zozeer de noodleugen maar wel het recht van de *chroniqueur* op opinie en op vrijheid van meningsuiting.

Men zegt dat het enige wat François Bruys deed neerkwam op het innemen van een standpunt tegen Armand de La Chapelle door Saurin's uitleg over de noodleugen te verdedigen. Hierbij hekelde Bruys de intrige-praktijken van vier predikanten van Den Haag en van de synodes van Kampen en Den Haag. De Waalse en Vlaamse consistories spanden gelijk een proces aan tegen hem aan. Die vroeg om vergiffenis aan de vier geviseerde predikanten wat hem verleend werd. Hij vroeg daarop ook de kwijtschelding van het proces. Maar dan ontkende Saurin enkele maanden voor zijn dood ook maar iets te maken te hebben met de artikels in *Critique Désintéressée.* Het proces vond plaats en de mede-uitgevers van Bruys werden tot geldboetes

veroordeeld terwijl Bruys afstand moest nemen van wat hij had geschreven en in ballingschap vertrekken.
Twee jaar later is François Bruys nog steeds de held van de café's en de boekenwinkels. Hij is onderwerp van gesprek in de kerken van Den Haag maar ook elders. Hij schreef immers over hoe geestelijken een gevaar betekenen voor iemand die zijn eigen mening wil verkondigen. Ze vertegenwoordigen het geloofsgeweld. Wie zal ze in toom houden in de Republiek en elders? Uiteindelijk is volgens Bruys La Chapelle de gevaarlijke persoon. Hij wil tolerantie enkel toelaten binnen de grenzen van de fundamentele geloofsartikelen. En dat, beweert Bruys, is net het begin van alle geloofsvervolging. Meer, zeggen de gesprekspartners van Dieudonné. Dat is de vervolging van vrije mening in het algemeen. Velen vinden dat Bruys gelijk heeft als hij zegt dat in het Ottomaanse Rijk de meningsvrijheid uiteindelijk groter is dan in de Republiek. Het gerucht door dogmatici verspreid dat waar de Turken heersen alle ketterse ideeën hoogtij vieren versterkt alleen maar dat idee.
Men debatteert over de scheiding tussen kerkelijke macht en wereldlijke macht. Zou François Bruys Armand de La Chapelle verkeerd begrepen hebben? Zou La Chapelle wel wereldlijke tolerantie maar geen geloofstolerantie voorstaan? En kan je die twee zaken echt scheiden? Heeft ethiek ook niet met inleving en dus met tolerantie te maken? Dankzij de correspondentie die Dieudonné, Mathilde en hun vrienden onderhouden met anderen, weten ze dat in Leiden en Amsterdam, in Berlijn en Leuven, in Bologna en Genève, kortom op vele plaatsen, gepraat wordt over de scheidslijn tussen kerkelijke macht en wereldlijke

macht, tussen geloofsbelevenis en meningsvrijheid. Natuurlijk hebben alle discussies ook een lokaal sausje. Het is niet gemakkelijk om het lokale van het algemene te scheiden.

Mathilde en Dieudonné dromen ondertussen van een soort kosmopoliet humanisme die de grenzen van Staten en geloof overschrijden. En dat niet alleen onder de ingelichte burgers en aristocraten maar ook onder in de algemene scholing voor onwetende knechten en slaven. Een kosmopoliete visie die verder rijkt dan de visie van de bijna tweehonderd jaar oude *Res publica litteraria.* Ze brengen die ideeën ter sprake in salongesprekken telkens ze er de kans toe krijgen. Daarbij maken ze gebruik van de schema's die John naar Dieudonné stuurde. Vaak stuiten ze op niet begrijpende blikken vooral als ze het over de idealen hebben van een algemene scholing tot kennisoverdracht. Die verlichtte vrienden van hen die graag konkelen over de absolutistische trekken van het koningschap en over het privilege van de oude adel willen blijkbaar toch niet graag hun eigen kleine privileges aangetast zien. Het feit dat schrijvers, filosofen en wetenschappers alles bij elkaar een vrij kleine groep uitmaken zorgt ervoor dat ze vrij gemakkelijk toelagen kunnen krijgen van de rijke adel en bourgeoisie. Privileges veralgemenen jawel, '*ma non troppo*' zouden de italianen zeggen…

Lieve vader en moeder,

Wat erg voor jullie dat grootvader Pieter stierf zonder dat jullie hem nog konden terugzien. Onze familie is niet wat je een honkvaste familie kunt noemen. We maken er blijkbaar de gewoonte van ver van elkaar te gaan wonen. Zelf heb ik grootvader

en grootmoeder enkel uit brieven en verhalen gekend. Ik ben blij voor jullie dat jullie nog zijn waardevolle opmerkingen hebben gekregen voor jullie je Opus Omnia in druk gaven.
Na jullie werk te hebben doorgenomen snuisterde ik wat in enkele privé-bibliotheken waar ik toegang toe heb. Uiteraard was ik vooral geïnteresseerd in het werk van de humanisten waarover grootvader Pieter en grootmoeder Henriette en hun vriend Claudius het vaak hadden. Ik zocht ondermeer informatie op over de jansenistische beweging en Port-Royal. Vaak merk ik blikken van onwetendheid als ik deze onderwerpen ter sprake breng. Soms vang ik een ongeruste blik op en krijg ik de raad me niet te verdiepen in dit soort onderwerpen.
Ik beken jullie eerlijk dat ik sinds enkele maanden steeds meer van mijn vrije en studietijd doorbreng met Mathilde Larouge-au-Château waar ik jullie denk ik al eens over berichtte. Ze heeft een erg vrijgevochten geest. We bezoeken samen literaire salons telkens we er de gelegenheid toe hebben. Hoewel ze zelf zegt dat ze liever Mathilde Larouge-sans-Château wil zijn is de naam van haar familie een sleutel die deuren opent om toegang te krijgen tot de merkwaardigste salons door dames van de hoge aristocratie gehouden. Telkens we kunnen, proberen we er kennis en inlichtingen te vergaren. We brengen ook zelf andere namen ter berde. Het valt ons op hoe groot de muziek- en literaire kennis over van veel van onze occasionele gesprekspartners ver de grenzen overschrijden. Tezelfdertijd weten velen zeer weinig af van het dagelijkse leven binnen de grenzen van een andere staat en misschien wel van hun eigen staat. Onder militairen is de naam Oostende bekend omwille van wapenfeiten. Sommige secretarissen

hebben gehoord van de Oostendse Compagnie maar menen dat die niet meer bestaat. Over onderwijs en opvoeding wordt weinig gepraat tenzij op het salon van Madame de Lambert. Het is geen populair onderwerp. De praktijk is een louter ambachtelijke bezigheid. Filosofen of natuurwetenschappers vinden de beoefening ervan niet interessant en gasten van de hoogste stand hebben er enkel weet van omdat ze met preceptoren omgaan en eventueel het universitaire leven wat kennen. Ook vandaag nog zien ze meestal kinderen als oninteressante wezens-in-wording waar alleen minder begaafde meesters of mislukte filosofen zich mee bezig houden. Waar het opvoeding van de kinderen betreft kan je Paris soms vergelijken met het klassieke Rome.

Het valt ons op in de omgeving waarin we ons doorgaans bevinden dat enkel een kleine groep geestelijken die contact hebben met missionarissen en het abdijleven iets zinnigs kunnen zeggen over de toestanden in de nieuwe landen, het Indische Imperium en China. Over Barbarije of Berberije, Nigritia, Nubië, Absinia, Mutapa, kortom over het Afrikaanse continent weet niemand veel af. Ik denk dat de informatie die jullie van scheepskapiteins en bemanningen verkrijgen interessanter en nauwkeuriger is dan wat wij hier doorgaans horen. Je kan Paris gemakkelijk een oord van Europese, zo niet Franse arrogantie noemen. En op jullie schema zou ik veel van onze gesprekspartners onder de ignorante arroganten onderbrengen. Een soort kleine, zelfgenoegzame intolerante of paternalistische Europese despoten. Echte despoten vind je natuurlijk onder de minder onwetende arrogante figuren, niet enkel onder de oude adel. Kijk maar naar die figuur Peyrenc de Moras, waar ik het in één van mijn vorige brieven over had.

Jullie toegenegen Dieudonné.

Op aandringen van Mathilde beslist Dieudonné Lesmeester zijn naam aan te passen en Dieudonné Lemaître te worden. Uiteindelijk wordt hij door velen al op die manier aangesproken omdat velen zijn Vlaamse naam niet kunnen uitspreken. Er is ook wie zijn meesterschap als preceptor erkent en denkt voor een originele woordspeling te zorgen.
Vandaag huren Dieudonné en Mathilde een koets om naar de Rue de Varenne te rijden. Ze willen het Hôtel-paleis van de in November overleden Peyrenc de Moras bekijken. Op de terugweg naar de place Royal, gaan ze Edmond Jean François Barbier een bezoek brengen. Die nodigde hen bij hem thuis uit voor een vroeg avondmaal. Terwijl ze door de universiteitswijk naar de Place Maubert rijden zegt Dieudonné dat hij vandaag een ander beeld van de stad heeft dan toen hij pas toekwam. Hij ziet hoe langer hoe meer de gebreken van deze stad met een half miljoen inwoners waarin een handvol aristocraten hun paleizen uitstallen en een iets groter aantal gegoede edelen en burgers hun *Hôtels* kunnen onderhouden. Maar het overgrote deel van Parijs blijft vies, vuil en ongezond. Dieudonné zou het later helemaal eens zijn met die andere preceptor, Jean-Jacques Rousseau, die over zijn aankomst in Parijs schreef: '*Ik verwachtte een stad die even mooi als groots is, met een imposante verschijning, waar je alleen schitterende straten en paleizen van marmer en goud ziet. In plaats daarvan, zag ik, toen ik door de Faubourg Saint-Marceau binnenkwam, alleen smalle, vuile en stinkende straten en gemene zwarte huizen en een sfeer van ongezondheid; ik zag bedelaars en armoede; ik zag herstellers van*

oude kleding, wagonchauffeurs en verkopers van thee en oude hoeden." Maar dat zal later zijn. Jean-Jacques is vandaag nog maar 19. Na Genève te hebben verlaten en een verblijf in Turijn, woont hij bij zijn beschermvrouw en minnares in. De 33-jarige Madame de Warens houdt zich met zijn opleiding bezig.

Mathilde en Dieudonné leerden Edmond Barbier toevallig kennen tijdens een thee- en koffienamiddag in één van de salons die ze regelmatig bezoeken waar vaak advocaten komen. Ze werden onmiddellijk nieuwsgierig toen ze hoorden dat hij voor zichzelf een soort kroniek van de gebeurtenissen in Parijs optekent in zijn dagboek. Omdat hij met hen sympathiseerde, verhaalde hij hen enkele door hem opgetekende feiten. Wanneer het daarna over zeden en ethiek gaat kaart Barbier even de weinig scrupuleuze Law aan en bevestigt terloops dat enkele vandaag erg gekende figuren hun fortuin voor een groot deel aan die man te danken hebben. Dieudonné vertelt hem dat Mathilde en hijzelf zich soms vragen stellen over de ethiek, niet enkel in de kringen waarin ze zich bewegen, maar ook wanneer de macht van de koning en de officiële kerk zich laat gelden. Ze zijn het eens dat in sourdine de vrije meningsuiting bestaat in Frankrijk. Dat is volgens hen meer omdat de hoge adel de kritiek van andere standen vrij gemakkelijk afdoet als amusant en niet omwille van een echte tolerantie. Daarop hebben ze het over de kritiek in de komedie. Die is nutteloos wanneer ze door subtiele censuur of door financiële en culturele barrières enkel hooggeplaatste figuren bereikt. Sommigen kunnen eventueel om zichzelf lachen. Anderen die te weinig onderlegd zijn lachen gewoon om wat ze zien maar maken de link niet met het leven

van wie niet tot hun kringen behoort.
Dieudonné weidt even uit over wat hij las van Jacob en Spinoza wiens teksten hij ter beschikking had in de bibliotheek van zijn vader. Maar wat Barbier echt interesseert is dat Dieudonné ook over François de la Motte le Vayer spreekt en over de ontmoeting van zijn overgrootvader met deze belangrijke Parijse figuur van de vorige eeuw. Dieudonné vertelt hem wat hij van zijn vader hoorde.
Daarop spreken ze over zelfbeschikking en opvoeding. Mathilde zegt smalend dat natuurlijk ook schurken zonder opvoeding goed over en voor zichzelf beschikken. Edmond Barbier glimlacht en merkt op dat het hem erg zou plezieren de jongelui opnieuw te ontmoeten. Hij stelt hen voor het Peyrenc-Hôtel naast het Hôtel des Invalides te gaan bekijken en daarna bij hem thuis te komen avondmalen. Daarom gingen ze dus in het begin van die middag het Hôtel en de tuin uitgebreid bezoeken en komen ze nu in de Rue Galande aan.
Na elkaar te groeten en te gaan zitten, vraagt Edmond Barbier wat ze van het Hôtel van Peyrenc vonden. Dieudonné herhaalt wat hij op weg naar hier zei over het enorme verschil tussen die uitgestalde rijkdom en het vuile vieze en arme leven van de gewone Parijzenaar.
“Zonder zelf rijk te zijn, hebben we het toch heel goed,” stelt Dieudonné vast.
“En Peyrenc is een het knechtenleven ontsproten schurk,” zegt Edmond Barbier, waarna hij voorleest wat hij kort geleden in zijn dagboek schreef: ‘*Op de twintigste van deze maand hebben we hier ene Peyrenc de Moras begraven, 46 jaar oud, meester van*

verzoeken en hoofd van de Raad van de Hertogin-Weduwe. Deze man, zoon van een kapper in het klein stadje Saintonge heeft na anderen te scheren zich zelf een goed leven beschoren. Hij kwam immers naar Parijs, toevlucht van allerlei soorten mensen. Hij dreef al koehandeltjes op de openbare pleinen vóór het beroemde jaar 1720 van het systeem van Law. Vaak ging het eerder mis dan goed, maar hij nam weinig risico's en gooide zich volop in het systeem. Hij had het geluk dat te kunnen doorgronden. Hij had het soort geest om te weten welke wegen te bewandelen in dit land. En nu stierf hij in het bezit van twaalf tot vijftien miljoen in landerijen, meubels, edelstenen en aandelen in de Indische Compagnie. Hij liet het mooiste huis van Paris bouwen in de Faubourg Saint-Germain. Dit alleen al geeft weer hoe we onszelf besturen. Hier zie je een man van niets die in twee jaar tijd rijker is geworden dan prinsen. Het door dit ongelukkige systeem voortgebrachte fortuin baseert zich op wat tweehonderd individuen na dertig jaar werk in verscheidene beroepen verloren aan familiebezit en verworven eigendom! Men liet deze man echter met rust, omdat hij besloot een miljoen uit de delen aan heren en h..ren van het Hof en daarop in een eervol kantoor van de magistratuur werd geplaatst. Hij laat een weduwe en drie kinderen na. Zijn weduwe is de dochter van Fargès, een voormalige leger-leverancier, oorspronkelijk soldaat, die een pensioen geniet van 500.000 pond. Zijn geheim is dat hij een van zijn schuldeisers niet betaalde. Er is al meer dan één heer aan het hof die overweegt met de weduwe te trouwen.'

Dieudonné en Mathilde kunnen de droge humor van Edmond Barbier wel appreciëren. Ze vertellen hem dat het toeval wil dat ze op de dag van Peyrenc's begrafenis tegen de zin van

Mathilde's ouders bij de notaris de koopacte van hun huis in Lille tekenden. Wellicht ging daarom de episode langs hen heen. Edmond vraagt naar Dieudonné's afkomst. Wanneer die zegt dat hij in Gent geboren is, maar dat zijn ouders tegenwoordig in Oostende wonen wijdt Barbier even uit over wat hij de Oostendse handel noemt. Hij vraagt of Dieudonné weet dat het oorspronkelijk idee voor de Oostendse Compagnie opkomt nadat een kapitein uit St Malo zijn scheepsvracht in Oostende verhandelde. Hij heeft de perikelen van de Compagnie gevolgd en is ook overtuigd dat het huidige verbod minder met de aanvaarding van de erfopvolging van de Keizer te maken heeft en meer met belangen van andere Compagnieën uit andere streken.

Daarna hebben ze het met Barbier over de Kleine Scholen. Dieudonné vertelt dat zijn overgrootvader ooit Port-Royal bezocht voor Lodewijk XIV er komaf mee maakte. "Ik herinner me mijn vader te horen vertellen dat Claudius Cardinalis en Wolfgang naderhand de *Lettres Provinciales* van Blaise Pascal bespraken," vervolgt hij. "Ze probeerden de tijdsgenoten van Augustinus te begrijpen. Het was één van vele discussies tussen Frankfurt, Köln en Amsterdam. Claudius zag Pelagius als een vroege verdediger van de kinderen omdat hij hen niet met de erfzonde belaste. Hij maakte deel uit van een groep van denkers die de opmerking van Pelagius over de ogen '*Je kan ermee kijken, maar eender wie kan er goed of kwaad gebruik van maken*' interpreteerde als een basis voor dialogiserend leren, om de vrije wil ethisch te helpen sturen. Uit de lectuur van Pascal leidde Claudius af dat het er deze filosoof en natuurkundige om te

doen was de verdediging op te nemen van de volgelingen van Jansenius en diens interpretatie van Augustinus. Volgens Claudius getuigden de teksten van het verzet tegen de door de Jezuïeten gehanteerde casuïstiek en tegen het absolutistisch karakter van zowel het bestuur van de Paus in Rome als de regering van de Koning in Frankrijk. De filosoof zou dus niet zozeer een vroeg-christelijke discussie tussen Pelagius en Augustinus behandelen daar de vrije wil ook voor Augustinus bestaat. Waar het om zou gaan is dat voor de theoloog van Hippo de wens om het kwade vermijden niet uit angst voor de duivel geschiedt, maar uit motivatie om de Heilige Geest indachtig te handelen. Dus, zei de filosoof, is goed om de verkeerde redenen een vorm van verraad. Dat lijkt de adder onder het gras ook voor wie vandaag nog steeds indulgenties voorstelt, voor wie goed wil handelen uit angst voor excommunicatie of voor wie vanuit zijn machtspositie op aarde bepaalt wat goed of wat slecht is."

Mathilde springt in: "Ons idee is dat we vandaag eerder een politieke is dan een theologische stellingname zien. Het lijkt ons dat mede door invloed van de leken-jansenisten een hele stroming er absoluut van is overtuigd dat de wereldlijke macht niet aan de kerkelijke macht mag onderworpen worden. Jansenisten verwerpen het ultramontanisme zegt men. Ze zouden zich afzetten tegen een te grote afhankelijkheid van de Franse katholieke kerk ten aanzien van de Paus. Dat leidt dan weer tot het idee dat wie zich tegen haar eigen hiërarchie verzet zich uiteindelijk tegen eender welke hiërarchie zou kunnen verzetten. Dat is dan weer gevaarlijk voor de gevestigde orde en

daarom moet die stroming onder controle worden gehouden, ook in de parlementen, zoals we hier in Paris vaak merken. Abt Pucelle zou hierover heel wat registers kunnen opentrekken, mocht hij zich niet teruggetrokken hebben in Corbigny…”

Dieudonné gaat voort: “Zoals vele anderen, denken ook wij dat we te doen hebben met overtuigde katholieken die alles doen om de oorspronkelijke waarden van de kerk en het geloof te verdedigen. In tegenstelling tot de uit aristocratische families afkomstige Jezuïeten, bekommeren de leden van die stroming zich niet zozeer om persoonlijke macht maar ze verdedigen wel het christelijke dogma. De sympathie die ze ondervinden van liberalen en humanisten heeft te maken met hun oppositie tegen het absolutisme, wat geïnterpreteerd kan worden als knechting van de mens door de mens. Dat verklaart waarschijnlijk ook hun populariteit bij de niet gestudeerde bevolking zelfs als die niet volledig snapt waar het om gaat.”

Barbier vindt de gedachtegang van zijn jongere gasten niet helemaal van waarheid verstoken. Dan kijkt hij Dieudonné aan en merkt op: “Oostende ligt niet zover van Ypres, waar Jansenius bijna een eeuw geleden overleed. Studeerde je de *artes liberales* ook in één van de Pedagogieën van de Leuvense universiteit?”

Dieudonné antwoordt: “ Ik studeerde hoofdzakelijk in Leiden en verbleef slechts twee maal kortere tijd in Leuven voor bijkomende studies. Tijdens mijn eerste verblijf kon ik het laatste college van Espenius volgen één jaar voor de rechtsgeleerde verplicht werd Leuven te verlaten en naar Amersfoort vluchtte.”

“Je bent dus wel onderricht door wie de gedachten van

Jansenius en de Rede gunstig gezind was", merkt Barbier op.
"Dat is zo", antwoordt Dieudonné. "En mijn redenering is dat Jansenius de Augustijner gedachte in de eerste plaats als een antwoord op de scholastiek hernam maar wel in de geest van het Concilie van Trente. Leuven stelt zich resoluut op tegen Lutheranen en Calvinisten. Volgens mij wilde Jansenius niet alleen de opmars de Reformatie tegengaan maar wilde hij ook de houding van de Jezuïeten inzake de interpretatie van Thomas van Aquino bevragen. Het is pas naderhand dat de theologische ruzie zich verscherpt tot een oppositie van de thomistische houding ten aanzien van de augustijner houding, ondermeer over gratieverlening. Die ruzie is bijna een eeuw oud. In het begin waren jullie Franse katholieken hierbij weinig betrokken dacht ik. Als ik me goed herinner werd de Sociëteit van Jesus hier een tijdje verbannen. Was het dat niet wat de aanleiding gaf tot de stichting van de *Congregatio Oratorii Iesu et Mariae* door Kardinaal De Bérulle? De *Sociëteit van het Oratorium van Jesus* wordt een rivaal van de *Sociëteit van Jesus* niet alleen in Leuven, maar ook in Frankrijk zodra deze laatste terug is toegelaten. Bij jullie neemt Jean-Ambroise Hauranne Abt de Saint-Cyran partij voor de *Oratorianen* waarbij hij de aanhangers van de doctrines van de Spaanse Jezuïet Molina verguist. Richelieu is eerst een bondgenoot van Bérulle maar krijgt naderhand de steun van de Jezuïeten in wat geen theologische rel meer is. De zucht naar suprematie van het Franse Hof is de aanleiding voor de volgelingen van Saint-Cyran om Port-Royal gestalte geven. De rivaliteit tussen de twee sociëteiten is zeer levendig en de *Lettres Provinciales* van Blaise

Pascal gooien kolen op het vuur. De ironische wijze waarop hij de Jezuïeten als casuïsten en 'molinisten' afschildert valt niet altijd in goede aarde zelfs onder jansenisten niet. Sommigen vinden dat de theologische en wereldlijke geschillen overstegen worden om een negatief beeld te geven van wat de losse zeden van de Jezuïeten zouden zijn. Voor de rest kwamen voor zover ik weet de *Lettres Provinciales* niet om theologische redenen op de index maar omdat ze in het Frans aan het grote publiek een satirische beschrijving geven van wat enkel geleerden zou aangaan. Toen de kerk daarop een mirakel erkende dat zich in Port-Royal voordeed en te maken had met de genezing van de zus van Blaise Pascal, was de hele zaak niet langer religieus, maar seculier. Het ging over macht. Ook de leden van de *Fronde*-beweging maakten gebruik van Port-Royal.

Ondertussen denken mijn vader en ik dat de Kleine School waar Claudius en Wolfgang het vaak over hadden een sub-product is van Port-Royal en niet de essentie ervan. Maar toch wilde het Hof van Lodewijk XIV er een eind aan maken volgens ons omwille van de *Fronde*-beweging. Wat de kringen van het hof met Jansenisten aanduiden is een feite een beweging van de welgestelde bourgeoisie en de ambtsadel die vooral in het Parijse parlement actief is."

"Ik denk dat ik je grotendeels gelijk kan geven, vriend. Ook in Paris worden vandaag soms scholen aangevallen. Wacht, ik schreef hier iets over, ik denk in oktober 1730. Waar is het ook weer? Ah, hier: *'Er was een inval in het College Saint-Barbe, waar nochtans de beste leerlingen van Parijs uit voort komen, en heel geleerde mensen, maar, zo zegt men, met een moraal die niet met de*

geest der tijd overeenkomt, omdat de clerus die de jongeren begeleid als belangrijke jansenisten gekend staan. De clerus werd vervangen, tot groot verdriet van de jongeren, die zelfs stenen zouden gegooid hebben naar een Jezuïet die door een van de ramen van het college keek. Men heeft de gemoederen willen bedaren door de jongeren jonge kippen als avondmaal te geven, iets, wat volgens de kok die er al heel lang werkt, de laatste dertig jaar nooit was voorgekomen. De clerus werd ontslagen en kreeg het bevel zich uit Parijs terug te trekken. De volgende dag en de dagen erop hebben vele ouders hun kinderen uit de school weggenomen. Heel die zaak heeft in de jansenistische Universiteitswijk veel kwaad bloed gezet'. Ik stel vast dat de hele beweging die men Jansenistisch noemt vandaag eerder een beweging van Parijse parlementairen is vergezeld van het deel van mijn ambtsgenoten die onder meer door de deken gesteunde werkonderbrekingen veroorzaken. Die beweging houdt verband met de absolute macht van de Koning en zijn entourage die velen aan banden wil leggen."

Dieudonné en Mathilde willen verder praten over de *Petites Écoles* van Parijs. Edmond Barbier heeft achtergrondinformatie over de richtlijnen van Charles Tabourin voor de groep *Petites Écoles* die soms vernoemd worden als het legaat van Port-Royal. Dieudonné en Mathilde begrijpen onmiddellijk dat de discipline er niet erg verschilt van wat La Salle voorstelt voor de armenscholen van de *Frères des Écoles Chrétiennes*. Ook hier moeten alle meesters in alle scholen op hetzelfde ogenblik dezelfde lessen geven. Daarom zetten ze elke dag hun uurwerk gelijk op de klok van de studiezaal van het gemeenschapshuis waar ze verblijven. Indien om een of andere reden een bepaalde

oefening niet tijdig wordt afgewerkt, dan beginnen de leerlingen aan de volgende om op tijd te blijven. Ze vernemen de door Tabourin geëiste routine. De scholen openen om 7 uur 30 en de kinderen kunnen er ontbijten. Om 8 uur volgen de ochtendgebeden. Daarna begint de eerste les tot 9 uur, gevolgd door een klein gebed en dan is er de schrijfles tot 10 uur. Daarop volgt de catechismus tot 10 uur 30, waarna de kinderen naar buiten gaan. Om 1 uur na de middag trekt men een half uur voor het middagmaal uit en dan begint de school opnieuw. De les loopt van 2 tot 3 uur, de schrijfles van 3 tot 4 uur, na een kort gebed. Daarna is er nog tijd voor nogmaals 30 minuten catechismus. In elke leesles moet er traag en duidelijk gelezen worden en er wordt volgen de gangbare methode onderwezen. Eerst leert men de naam van de letters, daarna leest men lettergrepen, daarna woorden. Lezen is belangrijk om de godvruchtige boeken te kunnen lezen, daarom is ook de religieuze opvoeding van groot belang. Om te leren schrijven moeten de leerlingen uiteraard hun hand leren beheersen, en dat neemt tijd in beslag. De kinderen zijn voortdurend omkaderd. Men zegt dat de kinderen die er school lopen geluk hebben omdat deze *Petites Écoles* het midden houden tussen klooster en werkhuis. De kinderen leren er te houden van het werk. Na de les nemen ze samen hun werkplaats onder handen. Men ruimt op, veegt de klas, wast zorgvuldig de meubels. Net zoals in de scholen van de *Frères des Écoles Chrétiennes* wordt ook hier zo weinig mogelijk gesproken. Netjes in de bank zitten, benen naast elkaar en nooit gekruist, maakt deel uit van de normen. Een straf kan bestaan uit een pak slaag op te billen, het

zweepje, of het palmplankje. Maar, anders dan bij La Salle, wordt de nadruk hier wel gelegd dat straffen kunnen bestaan uit mondelinge berispingen of het overschrijven van een adequaat deel van het oude of nieuwe testament. De kinderen hebben niet alleen de catechismus maar worden ook bij de wekelijkse zondagse misbezoeken begeleid. In alle omstandigheden moeten de kinderen er netjes uitzien. Men drukt de ouders op het hart dat kleren goed geknoopt moeten zijn, de handen gewassen, de haren gekamd en de nagels geknipt. De armenschool beoogt een strenge, sobere opvoeding, die contrasteert met de rijkere opvoeding in de burgerlijke kringen. Uiteindelijk lijkt het er op dat Tabourin met zijn armenscholen niet teveel aandacht wil trekken of ver buiten het vaarwater wil blijven van de scholen die onder de autoriteit staan van de Cantor van Notre-Dame en van de *Écoles des Frères Chrétiens*. Hierdoor komt heel het Port-Royal-project om cartesiaanse geest met christelijke pedagogie te verbinden op de helling te staan.
Wanneer Dieudonné en Mathilde hierover beginnen en Edmond Barbier het schema voorleggen van Dieudonné's ouders over het onderwijs, houdt deze zich eerder op de vlakte. Hij luistert aandachtig maar geeft verder geen commentaar. Op het einde van de avond gaan ze hartelijk uit elkaar, met de belofte elkaar te blijven schrijven.

Na hun huwelijk zijn er er steeds meer aanwijzingen dat Mathildes vrijgevochtenheid het koppel vijanden bezorgt. Het gevaar is reëel dat ze valselijk beticht zullen worden tot de jansenisten te behoren. Daar draagt hun bezoek aan St. Médard om met eigen ogen het spektakel van de mirakels van de

stuiptrekkingen op de grafsteen van Sieur Pâris te aanschouwen zeker aan bij. Ze kiezen er een slecht tijdstip voor. Ze staan aan het kerkhof in de Faubourg Saint Marceau uitgerekend op het moment dat de geheime informateurs van Luitenant Generaal van de Parijse Politie René Hérault er erg actief zijn. Diezelfde maand geraakt bekend in het huis van de Saffres-de-Montbard een collectie clandestiene *Nouvelles Ecclésiastiques* te zijn aangetroffen. Dat blad wordt aan de jansenisten toegeschreven. Iedereen weet dat René Hérault er een soort persoonlijke zaak van maakt om het netwerk van schrijvers en drukkers ervan op te rollen. Bovendien blijft Dieudonné in elk salongesprek de ideeën die John en Marianne voorstellen. De wijze waarop het jonge koppel het *Opus Omnia* van de Lesmeisters verdedigt, maakt hen nog meer verdacht. Ze krijgen de naam allebei opruiers te zijn. Zelf vinden de jongelui dit alles fijn en avontuurlijk maar tijdens de salongesprekken herinneren hun vrienden hen eraan dat opruiers uit de hoogste stand weliswaar in de comfortabele Bastille terechtkomen maar dat anderen een minder voordelig lot beschoren is. Bij een eventuele gevangenneming kan Mathilde wellicht haar familienaam doen gelden, maar voor Dieudonné, hoewel met haar gehuwd, lijkt in dat geval de opsluiting in een strengere gevangenis of een verplichte verbanning zijn waarschijnlijk lot. En men raadt hen aan dat lot niet te tarten vooral nu ze hun eerste kind verwachten. De werkgevers van Dieudonné suggereren het koppel Parijs te verlaten en zich in Lille te vestigen. De hoofdplaats van de Intendance de Flandre, vaak nog Waals Vlaanderen genoemd, is vandaag uitgegroeid tot een

aanzienlijke stad van om en bij de 60.000 inwoners. Sieur Saffres-de-Montbard kan bemiddelen voor de aankoop van een aangename burgerwoning in een recente nieuw wijk opgenomen in de door Vauban bewerkstelligde stadsuitbreiding. Het gaat om een drie verdiepingen tellende comfortabel huis in de Paroisse de la Magdelaine dicht bij de kades van de Basse Deûle. Dat was de koop waar ze het even over hadden met Edmond Barbier. Ze willen er nu zo snel mogelijk heen. Mathilde wil schrijven en salon houden buiten de grootstad. Dieudonné werd door Madame Saffres-de-Montbard aanbevolen als preceptor bij een bevriende familie. Hij wil ook zijn kans wagen als lesmeester aan de *Collège Municipal* van Lille maar dat zal hem pas over enkele jaren lukken. De school is in handen van de Jezuïeten. Dieudonné zal er aanvaard worden na een reeks toevallige gebeurtenissen waarover later meer.

Hoewel Mathilde hoogzwanger is willen ze de reis naar Lille niet verder uitstellen. Ze zullen zich rustiger voelen wanneer hun kind ver van Parijs wordt geboren. Ginds zullen hun minder gewaardeerde uitspraken niet zoveel ophef maken als in de kringen die zich in de intrige volle sferen van het Hof bewegen. Ze zullen er minder onder druk staan.

Met de nodige voorzichtigheid onderneemt het jonge koppel de reis naar Lille tijdens de tweede week van december van dat jaar. Gelukkig is het weer tot nu toe uitzonderlijk droog geweest gelet op de waterstand van de Seine in Parijs. Familievrienden lenen hen een comfortabele koets met koetsier waarover ze vrij kunnen beschikken. Daardoor reizen ze op eigen tempo, een dag meer dan de vier dagen van de diligence. Ze verlaten Parijs

langs de Faubourg du Temple om Vilette te bereiken. Van Vilette gaat het verder over Le Bourget en Vaudherland naar Louvres, waar ze stoppen om te middagmalen. Na Survilliers en La Chapelle-en-Serval, rijden ze richting Pontamé, waar ze de Thève over moeten. Tegen de avond komen ze te Senlis aan waar ze de nacht doorbrengen bij vrienden van Mathildes ouders die er aan de Nonette een klein jachtverblijf hebben.

’s Anderendaags gaat de reis met uitgeruste paarden verder naar Pont-Sainte-Maxence. Hier steken ze de Oise over. Op uitnodiging van een lid het Parlement van Paris die in Saint-Martin-Longueau een kasteel bezit blijven ze er middagmalen. Daarna rijden ze verder tot Gournay-sur-Aronde, waar ze comfortabel kunnen overnachten en ook de paarden de nodige rust kunnen krijgen in één van de herbergen die er voor handen zijn. Mathilde is opgetogen dat ze de nacht doorbrengt in de geboorteplaats van Marie de Gournay die zo’n zeventig jaar geleden *L’égalité des hommes et des femmes* publiceerde waarin ze het principe van gelijke instructie voor vrouwen en mannen betoogt, om vrouwen hetzelfde statuut te geven als mannen.

De derde dag reizen ze richting Crapeaumansil. Een tijdlang volgen ze de Matz. In Roye gebruiken ze een laat middagmaal. Tegen het einde van de dag steken ze de Somme over, net voor Peronne. Hier overnachten ze bij een verre neef van Madame Saffres-de-Montbard.

Goedgezind herneemt het koppel de reis daags daarop. Tegen de middag komen ze in Cambrai aan waar ze eten en de paarden worden ververst. Na de middag wacht hen nog zo’n drie uur rijden tot aan Dowaai. Daar zullen ze de laatste nacht

doorbrengen vooraleer hun eindbestemming te bereiken. De koetsier legt uit dat ze in Aubigny de Sensée moeten oversteken met de veerboot en dat hij niet precies weet hoeveel tijd hierbij nodig is. Uiteindelijk is het vrij laat als ze in Dowaai aankomen. Ze hebben niet veel moeite om de woonst te vinden van een docent van de Universiteit van Dowaai waarmee Dieudonné al een tijdje correspondeert. Die is heel blij dat hij zijn correspondentievriend en diens vrouw bij hem kan uitnodigen bij hun doorreis naar Lille.

Tijdens het souper komt het gesprek op Dieudonné's kansen om aan het *Collège Municipal* van Lille een aanstelling te krijgen. Zijn gastheer meent dat het feit dat Dieudonné in Leiden studeerde niet noodzakelijk een handicap is. Je hebt in de academische wereld natuurlijk erg gesloten en dogmatische figuren ook in het katholieke Waals Vlaanderen. De Reformatie heeft hier nooit veel invloed gehad wat de reden is waarom op het ogenblik van de aansluiting bij Frankrijk de burgers eerder vijandig stonden tegenover Lodewijk XIV tot hij het edict van Fontainebleau uitvaardigde. Maar het is Dieudonné niet om theologie te doen, eerder om ethiek en filosofie. Dieudonné legt ook uit dat hij geïnteresseerd is in het geven van een degelijke opleiding aan toekomstige schoolmeesters. Zijn gastheer weet dat er in Lille daar op dit ogenblik een tekort aan is en ook aan goede preceptoren gezien de snel groeiende bevolking. Sinds de stad de hoofdplaats werd van de *Intendance de Flandres,* vestigen er zich meer magistraten en die zijn vaak op zoek naar kwaliteitsonderwijs voor hun kinderen waarbij ze minder belang hechten aan theologische vitterijen. Ondertussen stelt hij

Dieudonné voor te denken aan om een tijdje te gaan studeren in de College La Flèche. Wanneer Dieudonné verwonderd vraagt wat hij daar zou gaan doen, antwoordt zijn gastheer dat hij er zijn kansen om zich snel in te burgeren in Lille sterk mee zal verhogen. Mathilde vindt het idee niet zo onzinnig.
Men verzekert de reizigers dat de weg van Dowaai naar Lille vrijwel zeker niet meer dan een vijftal uur duurt. Het is al een tijdje dag wanneer ze uit Dowaai vertrekken. Ze hopen in de loop van de namiddag op hun bestemming te zijn. Wanneer ze aan de Pont de Beuvry komen, zegt Mathilde dat ze nu echt in Waals Vlaanderen zijn. De reis loopt inderdaad vrij vlot en het begint normaar net te schemeren als ze de stad binnen rijden bij de Porte des Malades. Langs de Rue des Malades en een kleine afsteek door de Rue des Tanneurs en de Rue Neuve rijden ze door de Rue Esquermoise naar de Rue Royale. Daar slaan ze de Rue Française in. Ze steken de Pont Neuf over en komen aan in de Rue des Carmes. De huisknecht en zijn vrouw, die hen vooruit gereisd zijn, hebben het huis in gereedheid gebracht. Er brandt een groot vuur in de open haard. Beiden voelen zich onmiddellijk thuis in deze uitnodigende woonst.

Onverwachte en ongewenste publicaties

De inwoners van Lille zien graag hun stad als de hoofdplaats van Waals Vlaanderen en zijn gehecht aan hun Vlaamse geschiedenis. Dat betekent niet dat er Vlaams gesproken wordt wat wel het geval is in Maritiem Vlaanderen.

Net na de Devolutieoorlog en het verdrag van Aken van 1668, was de stemming eerder vijandig. Dat kwam deels omwille van de onzekerheid over het beleid van de Franse koning aan wie protestantse sympathieën werden toegeschreven. Verder had men schrik dat de stad haar privilegies zou verliezen. Sinds de Bourgondiërs enkele eeuwen terug en tot voor kort met de Spaanse kroon en diens vertegenwoordigers hadden de stedelingen veel kunnen afdwingen. De Franse vorst toonde duidelijk de administratie te willen centraliseren. Dieudonné en Mathilde gaan al snel veel om met advocaat Pierre Lacour, de zoon van een familievriend van Mathildes ouders. Die vertelt hen hoe nog tot aan de eeuwwisseling regelmatig opstandige geschriften, pamfletten en toespraken opdoken zoals van diens toenmalige confrater Desruelles. Die had beweerd dat *'il voudroit estre encore sous la domination du roy d'Espagne et voir mort le dernier des François'*. Hoewel hij daarop eerst gevangen werd gezet en daarna uit de stad verbannen moest het toenmalige Centraal Bestuur uiteindelijk toegevingen doen omdat de stadsbewoners duidelijk toonden dit niet te aanvaarden. De verhouding met de Franse heerser verbeterde niet zozeer omwille van het edict van Fontainebleau zoals velen dachten, maar vooral als gevolg van oorlogsmiserie tijdens de

Kleine Oorlog. De legers van de alliantie van Pruisische vorsten, Oostenrijkse Habsburgers, Stuarts en het huis van Oranje-Nassau stelde zich toen op tegen die van het huis van Bourbon en haar geallieerden. Zoals steeds in dit soort conflicten zijn grensstreken zwaar getroffen gebieden. De sterk ommuurde stad Lille kreeg het toen net als de hele grensstreek zwaar te verduren van legers en huurlingen van beide zijden. Na 1710 nam de animositeit tegenover de Nederlandse huurlingen gaandeweg meer toe. Verder had je net zoals aan Franse zijde door loting en spitsvondigheden tot soldaat gemaakte boeren die ook de streek onveilig maakten tijdens de belegeringen. Ook hun legerleiding zorgde voor grotere haatgevoelens. Die gaf te dikwijls orders tot het platbranden van dorpen en stadsdelen wanneer de stadsbestuurders niet onmiddellijk hun eisen voor toelevering van paarden en voedsel inwilligden.
Die gebeurtenissen waren allemaal nog vrij recent. De vredesakkoorden van Utrecht verlegden nogmaals de grenzen van de pas een halve eeuw eerder gesloten akkoorden van Aken. Maritiem Vlaanderen kwam nu definitief onder het bestuur van het Franse huis van Bourbon. De gebieden rond Doornik, Veurne, Ieper en Charleroi kwamen nu in *Belgium Austriacum* terecht. Ook vandaag is het vaak nog onrustig in de grensstreek tussen de Oostenrijkse Nederlanden en Frankrijk, vooral in het kustgebied bij Duinkerke. En hoewel de burgers van Lille zich gaandeweg als Franse onderdanen gaan beschouwen, kijkt vandaag iedereen met heel wat reserve naar de politiek van Lodewijk XV. Die wil naar het voorbeeld van zijn overgrootvader als absolute vorst zou willen regeren. De

almachtige Kardinaal Le Fleury en heel zijn entourage steunt hem daarbij.
Dat is het sociaal klimaat dat Dieudonné Lemaître en Mathilde Larouge in Lille vinden, wanneer ze er neerstrijken ongeveer een maand voor de geboorte van de kleine Yann nadat de grond van Parijs hen te heet onder de voeten werd ondermeer als gevolg van hun kritiek op dezelfde entourage van diezelfde Kardinaal.

En dan is er dat andere klimaat. Het weer in Lille verschilt van dat in Parijs. De hele streek is sinds mensenheugenis gekend als een gebied waar het bijna altijd regent. Doorgaans een miezerige regenval maar er zijn ook de veelvuldige zware regenbuien met flinke overstromingen. De moerassige Leievlakte is al bijna duizend jaar een soort taalbarrière. De Nederlandse dialecten kregen geen kans ten zuiden van de rivier. Ten noorden en ten westen ervan is het omgekeerde ook waar. Het Picardisch en het Frans kregen er nauwelijks voet aan de grond.
Het natte klimaat heeft de ontwikkeling van goede wegen over land vertraagd. Aan Franse kwam er pas de laatste jaren een beter wegennet vooral naar het binnenland en naar Parijs. Maar vele wegen zijn nog steeds een aaneenschakeling van kuilen waar karren tot aan hun assen in weg zakken. Dat maakt de bediening van kleinere gehuchten en hoeves niet gemakkelijk. Wel is er zoals in de Lage Landen een goed netwerk van waterwegen. De Leie, de Deûle en de Scarpe maken er deel van uit en zijn druk bevaart met grote kade-activiteiten als gevolg. Tijdens de weekdagen is Lille het toneel van een niet

ophoudende stroom pakdragers en ossenkarren die vracht vervoeren tussen Basse-Deûle vlakbij het huis van Mathilde en Dieudonné en Haute-Deûle voorbij de Esplanade en de Porte de La Barre.

In Maritiem Vlaanderen is de voertaal in de Kleine School nog steeds Latijn aangevuld door Nederlands en soms wat Frans. Veel parochies beschikken over een deels gratis kleine school aangevuld met schoolgeld. Zoals wat overal zijn er drie tarieven naargelang de aangeleerde vaardigheden lezen, schrijven, rekenen. Meestal gaat het om zondagsscholen. Hier en daar is er een aanbod van dag-scholen voor de armen. De Kleine Scholen hangen hoofdzakelijk van de gemeente af maar de pastoors zijn van dicht betrokken en hebben inkijkrecht bij de lessen. De schoolmeesters zelf zijn meestal leken die weinig met elkaar gemeen hebben. Kassel, Wormhoudt en Dunkerque beschikken over geletterde meesters die Latijn en Frans kennen. Sommigen schrijven, enkelen dichten zelfs. In Kassel publiceerde in 1714 meester Andries Steven *Den Nieuwen Nederlandschen Voorschriftboek* waar Dieudonné een exemplaar van bezit. Andere meester hebben dit werk als bijberoep en zijn koster, voorzanger en klokkenluider. Ook landbouwers nemen de taak op gezien in de streek de school gewoonlijk enkel open is wanneer er weinig werk is op het veld.
Sinds de jaren twintig zijn er pogingen om het niveau van de vorming van schoolmeesters wat op te trekken. Een van de redenen is om het Frans algemeen te maken zowel in Maritiem als in Waals Vlaanderen. In Lille is de hulptaal voor het Latijn nog vaak Picardisch. Ondertussen verneemt Dieudonné dat, net

zoals in Parijs, de Jezuïeten een Kleine School in Latijn en Frans verdedigen. De kinderen krijgen de aansporing om als ze niet op school zijn de andere taal te spreken, dit wil zeggen, Frans, en geen Nederlands of Picardisch. Het is een logisch gevolg van het samenvoegen van Maritiem en Waals Vlaanderen onder het bestuur van de *Intendance de Flandres*.

Zodra Yann wat ouder is nemen Dieudonné en Mathilde deel aan het cultureel aanbod van de stad. Ze worden regelmatige bezoekers van de Comédie vlakbij het stadhuis. Mathilde bouwt vrij snel haar kennissenkring uit onder de dames van de plaatselijke bourgeoisie. Ze organiseert met succes een eerste salonnamiddag spoedig gevolgd door een tweede. Daarna past ze de salonnamiddag aan tot salonavond met souper. Mathilde zorgt er in het begin wel voor geen onderwerpen aan te snijden of taal te gebruiken die als opruiend zou kunnen overkomen. Ze is snel gekend voor haar levendige en spirituele tussenkomsten.
Van haar zus krijgt ze een enthousiaste brief waarin ze over haar ontmoeting met Émilie Du Châtelet schrijft. Die is tegenwoordig vast gezelschap van Voltaire. Mathilde's zus heeft het over de buitengewone intelligentie van Émilie. Men vertelt over haar dat ze Maupertuis opzocht om wiskunde te leren omdat ze als vrouw geen toegang had tot het hoger onderwijs. Ze wil geometrie, algebra, calculus en natuurwetenschappen beheersen.
Mathilde leest met groeiende belangstelling zowat alles van Émilie du Châtelet. Ze krijgt haar vertaling van de satirische Bijenfabel van Bernard de Mandeville onder ogen. In de inleiding ervan leest Mathilde:

'Laten we even stilstaan bij de vraag waarom gedurende zoveel eeuwen nooit een goede tragedie, een goed gedicht, een gewaardeerd verhaal, een mooi schilderij, een goed boek over natuurkunde, uit de handen van vrouwen is gekomen? Waarom worden deze wezens, wiens begrip in alles zo lijkt op dat van mannen, toch door een onoverwinnelijke barrière krachtig tegengehouden? Dat iemand me een reden opgeeft indien mogelijk. Ik laat het aan natuuronderzoekers over een fysieke uitleg te zoeken, maar zolang ze die niet vinden, hebben vrouwen het recht hun opleiding op te eisen. Wat mij betreft, ik geef toe dat, mocht ik koning zijn, ik dit natuurkundige experiment zou willen doen. Ik zou een misbruik hervormen dat, om zo te zeggen, de helft van de mensheid de pas afsnijdt. Ik zou vrouwen laten deelnemen aan alles waar de mensheid recht op heeft, vooral waar het om de geest gaat. Het lijkt wel of vrouwen geboren werden om te bedriegen, weinig anders laat men aan hun ziel over. De nieuwe opvoeding waaraan ik denk zou in alle opzichten de menselijke soort veel goeds doen. Vrouwen zouden beter af zijn en mannen zouden een nieuwe navolging krijgen; onze wijze van handelen, die vandaag, door het polijsten ervan, onze geest te vaak verzwakt en vernauwt, zou dan dienen om ook hun kennis uit te breiden. Ik ben ervan overtuigd dat veel vrouwen hun talenten negeren hetzij omwille de ondeugdelijkheid van hun opleiding, hetzij omdat ze begraven liggen onder vooroordelen en gebrek aan geestelijke moed. Wat ik bij mezelf heb gemerkt, versterkt mij in deze mening. Per toeval werd ik aan bevriende letterkundigen voorgesteld en ik zag met grote verbazing dat ze enige aandacht aan mijn geest schonken. Ik begon toen te geloven dat ik een denkend wezen was. Maar ik ving

er zelf slechts een glimp van op. En de wereld, de losbandigheid, waarvoor ik enkel geloofde geboren te zijn, vulde al mijn tijd, mijn hele ziel met zich meedragend. Ik geloof het nu pas echt, weliswaar nog op tijd om redelijk te worden maar niet meer om talenten te verwerven.'

Over deze woorden hebben Mathilde en Dieudonné een lang gesprek. Émilie is slechts enkele jaren ouder dan Mathilde. Ze zegt dat ze haar heel zou willen ontmoeten. Daarvoor moet ze wellicht naar Parijs. Hun vriend Pierre Lacour raadt haar dat ten stelligste af. Émilie is de vriendin van Voltaire — men zegt steeds openlijker dat ze zijn maîtresse is — en die bevindt zich net weer in moeilijke papieren. Het Parlement van Parijs beval de verbranding van zijn *Lettres Philosophiques.* Men ziet er een onrechtstreekse aanval in van de monarchie. En van hun vrienden in Parijs weten Mathilde en Dieudonné dat ze zelf nog altijd beschuldigd worden van opruiend gedrag en jansenisme.

Dieudonné en Mathilde zijn bijna twee jaar in Lille wanneer ze van Mathilde's zus vernemen dat de Chevalier de Ramsey een interessante jonge Engelse gast bij hem te logeren heeft. Hij is op doorreis van Reims naar La Flèche. Zijn naam is David Hume. Hij verblijft voor enkele dagen in het Hôtel de Sully. Ook Sieur Saffres-de-Montbard schrijft Dieudonné aan over het bezoek van Hume en denkt dat diens ideeën Dieudonné zeker zou interesseren. Hij lijkt het werk van Newton vrij grondig te kennen en brengt een frisse kijk op de natuurwetenschappen. Hij komt ter sprake in verschillende salons.

Nu hadden Dieudonné en Mathilde er al aan gedacht om Lille voor korte tijd te verlaten en nieuwe kennis te vergaren. Ze

willen ook hun ideeën verder verspreiden. Dieudonné staat in contact met twee leermeesters aan het Jezuïetencollege. Die raden hem aan een jaar filosofie-colleges te volgen in La Flèche. Daarna kan hij bijna zeker worden voorgedragen als lekenleraar in Lille. Dieudonné steekt niet weg dat met alles wat hij er ondertussen over weet wel graag La Flèche zou willen bezoeken. Hij heeft van en over enkele controversiële oud leerlingen gelezen. Er zijn niet alleen legendarische figuren zoals Descartes, Mersenne of Picard. Hij kent ook actuele publicisten, zoals Abbé Prévost. Hij las met veel plezier de onlangs gepubliceerde twee eerste delen van diens nieuwe periodiek *Le pour et le contre*.

Mathilde moedigt het plan aan. Zelf wil ze graag een uitnodiging bekomen om enkele tijd in Cirey door te brengen. Emilie de Châtelet heeft zich daar geïnstalleerd in het kasteel van haar man. Voltaire is er tegenwoordig vrijwel permanent te gast en financiert grotendeels de heropbouw van het kasteel.

Beiden werkt samen met vrienden hun plan verder uit. Er moet een tijdelijk logies zijn in Cirey voor Mathilde, Yann en diens min die tevens Mathildes hulp is. Dieudonné zoekt zich door middel van aanbevelingsbrieven een logies in de installaties van het Henri IV-college.

Kort daarop zullen twee gebeurtenissen hen helpen de knoop door te hakken. Enerzijds krijgt Dieudonné een aanbeveling van zijn leeftijdgenoot Jean-Baptiste Gresset. Die is een niet tot priester gewijd lid van de Sociëteit en geeft les in La Flèche. Beiden voeren een wat onregelmatige correspondentie nadat Jean-Baptiste Rousseau met Mathilde's vader over het literair

werk van Gresset had gesproken en die er op zijn beurt met zijn dochter over sprak. Anderzijds heeft Émilie een kleine kring van wiskundigen en natuurfilosofen die vaak enkele weken op haar kasteel doorbrengen, niet enkel om haar verder wiskundige kennis bij te brengen, maar ook voor het plezier aanwezig te zijn bij de literaire sessies waaruit haar intelligentie en levendigheid blijkt. Eén van de gasten is een oude vriendin van Mathilde. Ze stelt haar voor haar te vergezellen. Afgesproken wordt dat de kleine familie vergezeld van Yann's min per koets naar Cirey zullen reizen. Vandaar zal Dieudonné te paard naar La Flèche vertrekken. Onderweg zal hij het gezelschap krijgen van een Parijse oud-collega die hem in Troyes zal vervoegen.

De jonge mensen bevestigen nogmaals dat het hen er vooral om te doen is verder over hun eigen ideeën te debatteren. Want hoewel ze zelf een vrij gemakkelijk burgerleven leiden zijn ze er zich elke dag opnieuw weer van bewust hoe groot de verschillen zijn tussen hun leven en dat van het gewone volk. In Lille en daarvoor in Parijs is het echt niet moeilijk de te zien hoe de mensen er leven als je maar wat door de oude stad loopt. Ze herinneren zich pijnlijk scherp de scenes die ze in Parijs meemaakten zoals bij voorbeeld tussen ruziënde waterdragers en knechten van welgestelde families zonder eigen waterwinning aan de weinige publieke fonteinen. Ze herinneren zich ook de jonge kinderen die proberen wat geld te krijgen door sprokkelhout te verkopen tussen een mensenzee van sjofele straatverkopers. Parijs telde zo'n 400 koffiehuizen in het jaar dat ze de stad verlieten. Toch waren die enkel toegankelijk voor burgers en mannen met een openbaar ambt met

behoorlijke vergoeding. De werkdagen van veertien of meer uren laten de armsten en een deel van de ambachtslui zelfs weinig tijd over om zelf, buiten de stadsmuren, een moestuin te onderhouden. Het Rijselse beeld is niet erg verschillend. Misschien hebben armere mensen hier wat meer mogelijkheden om over een kleine moestuin te beschikken of zelfs enkele kippen te houden.

Dieudonné verbaast zich erover dat het zo lang duurt vooraleer de *patata* hier meer ingang krijgt. De knol heeft zijn voedingswaarde ruim bewezen tijdens zeereizen. Over de grens, op slechts enkele mijlen van Lille verbouwt men de plant gaandeweg in alle Provincies van de Lage Landen. Het is een goed alternatief voor brood. Toch blijft de knol in het Franse rijk vrijwel onbekend. Boeren verbouwen de plant wel maar eerder als varkensvoer. Alleen de allerarmsten zijn ermee vertrouwd. Je hoeft enkel over een kookpot te beschikken terwijl brood maken langer duurt en bovendien in de oven moet. Zijn vrienden luisteren ongelovig naar verhalen over de aardappelgerechten die zijn grootouders reeds in hun wekelijkse voeding hadden opgenomen. Dieudonné en Mathilde vinden dit een treffend voorbeeld hoe onwetendheid deels door gebrek aan scholing, deels door gebrek aan verspreiding van informatie over de grenzen heen, uiteindelijk het volk meer benadelen dan de rijke burgers en de oude en nieuwe aristocratie.

Republiek der Letteren

Lieve Mathilde,

Ik mis je en ook onze jongen. Wat het gemis wat draaglijker maakt is dat ik hier veel lees en schrijf. Zoals ik je in mijn vorige brief vertelde, is Pierre de Charlevoix een bereisde en belezen man. Hoewel ik niet altijd met zijn conclusies kan instemmen zijn de historische beschrijvingen waar hij ons mee onderhoudt een rijke bron van inlichtingen. Naarmate ik meer over het in bezit nemen van de Amerikaanse gebieden hoor, begrijp ik beter hoe de Europeanen in naam van verschillende koningshuizen zich altijd als superieur voordeden en die superioriteit deden gelden om wie in die gebieden woonde tot slaaf te maken. Ook in het Rijk van India en het Chinese imperium doet men zich wel superieur voor, maar de verhoudingen met de plaatselijke machthebbers hebben niet het absoluut overheersend karakter zoals in Afrika en de Nieuwe Wereld. Over Nieuw Holland weet hier niemand veel tenzij uit correspondentie.

De laatste dagen hebben we vaak over de Res Publica Litteraria gesproken naar aanleiding van het overlijden van Thomas Hearne. In zijn geval zou je de Republiek der Letteren met een Franse woordspeling wel de Brievenrepubliek kunnen noemen.

We weten beiden heel goed dat zonder brievenschrijvers zoals Thomas Hearne de verspreiding van nieuwe ideeën en vondsten van denkers en wetenschappers er anders zou uitzien. Pas nu begreep ik de reden voor zijn teruggetrokken bestaan. Hij behoorde tot de zogenaamde nonjurors. Dat is de groep monniken die na de troonsbestijging van Willem III eind jaren tachtig van de vorige eeuw geen trouw wilden zweren aan deze vorst die Jacobus II had afgezet. Dat maakte hem celmonnik. Weet je nog dat we ondermeer door Abbé Prevost over Hearne hoorden? Dat hij met een soort interne

verbanning uit de bibliotheek werd gedwongen na 1716? Wie Oxford bezoekt weet dat hij tot dan belangrijke hulpfuncties had. Zijn bewegingsruimte als historicus was eerder al beperkt en was dat helemaal nadat hij verplicht werd af te zien van zijn post als tweede bibliothecaris. En toch droeg hij zoveel bij aan het verspreiden van informatie over gepubliceerd en niet gepubliceerd werk van onderzoekers, historici, filosofen en natuurfilosofen.
Maar om het nog even over de Republiek der Letteren te hebben, Mathilde. Ik vind het versterkend te weten dat de groep het goed stelt en dat hoe langer hoe meer briljante geesten en assisterende geleerden brieven uitwisselen. De meesten zien hun publicaties als een eerbetoon aan de Res publica litteraria.
Nog mooier. Ik vind ook hier professors en medestudenten die de bedoeling hebben discussies over vondsten en nieuwe kennis op een geciviliseerde en gemodereerde wijze te voeren. Ze herhalen dat er een soort ongeschreven wet is in de gemeenschap. Je maakt er enkel deel van uit als je dat zelf wil en als je je niet laat leiden door plaatselijke of nationale identiteitsgevoelens maar gewoon door je wil om bij te dragen tot het ontwikkelen van de mensheid. Het is een soort tegenpool voor de Koninklijke Academies, zegt men hier. Die stellen vaak het Staatsbelang in de eerste plaats zelfs als dat niet expliciet wordt gezegd. Mathilde, de Republiek der Letteren blijft een rustpunt, een plaats om discussies te voeren zonder agressief en neerbuigend te zijn. Mochten de vrouwen er ook meer in betrokken worden, dan nam het die vorm van kosmopolitisme aan die we hogelijk waarderen en die zich baseert op de bereidheid naar de andere te luisteren en te weten dat de andere ook bereid is om naar jou te luisteren. Het is geen verbondenheid binnen één

dogma. Dat is veel nauwer. Hoewel de Sociëteit van Jesus graag hun eigen verbondenheid als kosmopoliet voorstellen zijn veel van haar leden toch erg intolerant ten aanzien van andersdenkenden in het geloof. Er zijn uitzonderingen. Ik ontmoet er hier een paar, in La Flèche. Ik zal mijn ouders vragen of ook zij hun Opus Omnia aan de Republiek der Letteren opdragen. Dat vermeerdert de contacten met wie over instructie, opvoeding en kennisverspreiding nadenkt en anderen te vinden om klaarder te zien in de verbanden tussen machtsbesef, wetenschap, arrogantie en onwetendheid.

Ik omhels je, lieve Mathilde en kijk met vreugde uit naar je volgende brief,

Jouw Dieudonné.

Lieve Dieudonné,

Ik kan het niet anders dan erg fijn vinden dat je in La Flèche verder aan jouw en onze kennisverrijking kan werken. Ik mis je ook. Soms wil ik onmiddellijk met je praten over wat ik hier in Cirey hoor, zoals we dat gewoon zijn sinds we elkaar leerden kennen, daar aan de Place Royal, weet je nog?

Ik ben het helemaal met je eens, lieve man, dat de Republiek der Letteren een interessant fenomeen blijft. De Academie maakt haar leden vaak arrogant. Bij ons heeft dat, denk ik, heel zeker te maken het idee van de Franse grootheid die er wordt aangehouden. Het is treurig te bedenken dat de verdediging van de taal ten aanzien van het Latijn als middel tot kennisverspreiding vrij snel vergleed tot het creëren van een kunstmatig 'ras der Fransen'. Wellicht spelen de meer literaire salonnières, zoals Madame de Tencin bij voorbeeld, onder ons een rol om de discussie minder dogmatisch en meer

kosmopoliet te maken. Maar toch. Of kosmopolieten in Frankrijk minder Frans-gericht zijn is natuurlijk de vraag. Het lijkt me niet altijd voordelig voor de Franse wetenschappers zelf, dat Frans vaak Latijn als voertaal vervangt. Niemand zal echt verwachten dat het om een nieuwe internationale taal gaat, los van de machtsspelletjes tussen de regerende vorstenhuizen. Tegenwoordig fokt de centrale regering het natuurlijke gevoel van de mensen dat ze tot een streek behoren sterk op. Het wordt handig omgebogen tot het kunstmatige gevoel tot een natie te behoren ook hier in het Rijk der Franken. Sommigen vinden er zelfs een belachelijke geschiedenis voor uit door van vroegere heersers en krijgers een soort legendarische stichters van de natie te maken. Nog altijd met Gods genade, natuurlijk. Ik zie er de bedoeling wel van in, hier en elders. De Hofentourage heeft er belang bij dat de mensen van een streek zich voor altijd aan een regerend vorstenhuis verbonden voelen, of de Vorst nu absoluut of verlicht regeert. In dit geval is de verplichte instructie voor de armen niet noodzakelijk een goede zaak. Misschien kan je daar met je tafel- en studiegenoten over praten, als je het hebt over ons idee van de universele kennis verspreidende school?

Ik stel het hier goed en Yann is gelukkig met zijn min en zijn moeder. Hij zegt enkele woorden en loopt met driftige pasjes rond in onze vertrekken. Het ziet ernaar uit dat ik hier tot in het najaar zal verblijven. Ik kreeg een brief van mijn ouders. Ze denken eraan om na de zomer per koets naar Cirey te komen en daarna kunnen we samen naar Lille terugrijden. Ik kreeg bericht van onze vriend Pierre dat ons huis goed onderhouden is door ons trouw personeelskoppel. Hij stuurde me een staat van de rekeningen en

verzekert me dat hij over voldoende krediet onzentwege beschikt om tot mijn terugkomst het huis naar behoren te beheren. Daar hoef je je dus verder geen zorgen over te maken. Hij kondigde ook trots aan dat hij vader geworden is van een dochter.

Ik omhels je, lieverd, en stuur je een zoen van onze jongen,

Voor altijd jou Mathilde.

Lieve Mathilde,

Wat een vreugdevol gevoel welt uit mijn hart op telkens ik zie dat er een nieuwe brief van jou voor mij klaar ligt bij de portier.
Hoe stel je het? Welke woordjes zegt onze kleine Yann dan wel? Ik vraag me af of hij zijn vader nog zal herkennen als we terug herenigd zullen zijn in Lille.
Mathilde, vorige week heb ik voor het eerste een gesprek gehad met die Engelse jongeman, David Hume, waar we al over hadden horen spreken. Hij is afkomstig uit het Schotse Edinburgh. Hij zegt dat hij voorbestemd was om advocaat te worden. Hij deed me, al was het maar even, denken aan onze vriend Barbier. Hij kwam hier in La Flèche terecht omdat hij, zoals hij het zelf formuleert, een tijd geleden een reis begon om zichzelf te vinden. Hij heeft het nog even in de handel gezocht maar daar vond hij zich nog minder voor weggelegd dan voor de advocatuur. Uiteindelijk, zegt hij, zijn er slechts twee dingen die hem boeien: de filosofie en de kennis in het algemeen. Ik denk dat het daarom is dat hij probeert een evenwicht te vinden tussen filosoof en natuurfilosoof. Voor zijn 26 jaar is zijn eruditie erg groot. Het is een intellectueel plezier met hem aan tafel te zitten. Ik was wel even opgetogen toen ik hoorde dat hij ooit les had van oud-studenten van Isaac Newton zelf. Hij geeft toe dat hij

Newton als een van zijn meesters ziet, maar daar blijft het zeker niet bij. Wat mij opvalt is dat hij in de geest van de Republiek der Letteren zou je wel kunnen zeggen Rene Descartes en ook Algazelus vernoemt als wie hem in zijn denken beïnvloedt.
We hadden het toen over oorzaak en gevolg en hierbij voel je hoe David die relatie van verschillende kanten bekijkt. Hij zegt dat hij hierover een thesis aan het schrijven is en ik ben erg benieuwd naar het resultaat ervan.
Het College zelf is misschien een beetje op de terugval. Ik heb de indruk dat het College van Clermont in Parijs het begint te winnen op het Henri IV college hier, en dat heeft misschien te maken met het feit dat de studenten van de Jezuïeten hoe langer hoe meer zonen van de bourgeoisie, de hoge ambtenaren en zelfs de grote handelaars zijn en veel minder van aristocratie en adel. Dat is niet alleen in Parijs en hier het geval, maar volgens ik hoor overal waar de Jezuïeten over colleges beschikken. Natuurlijk zijn er gaandeweg meer hogescholen, waardoor de studenten zich over meer steden verspreiden. Toch heeft het College hier nog altijd een grote naam en komen er nog altijd studenten uit heel het koninkrijk en zelfs van erbuiten. Een van de aangename aspecten is dat we hier allen intern zijn, wat de mogelijkheid tot gesprek en gedachtewisseling zeker ten goede komt. Maar onze professors laten nooit na op te merken dat sinds het begin van deze eeuw het aantal studenten alleen maar daalt. Als ik het goed voor heb zijn we hier op dit ogenblik met iets meer dan 600.
Zoals ik al zei in mijn vorige brief, is het goed te weten dat verschillende docenten hier zelf ook publiceren ter ere van de Republiek. Sommigen dragen bij aan de Journal des Sçavans. Ik

moest denken aan wat mijn vader vertelde over grootvader Pieter die, net zoals zijn vriend Claudius, vaak dit soort publicaties las. Ze ondervonden in Köln toen de godsdienstperikelen nog hoger opliepen dan vandaag dat collega's ertoe bewogen niet eender welke periodiek te lezen. Ik heb nu van de meest erudiete professors begrepen dat voor hen, vandaag, de godsdienst maar een kleine rol meer speelt bij het kiezen van lectuur. Taal speelt tegenwoordige een grotere rol. Wel bestaat er in wetenschappelijke wereld een zekere bezorgdheid dat de grotere verspreiding van kennis in dit soort tijdschriften ondanks alles de verleiding groter maakt om wie in eigen streek geboren werd of werkt als geestelijk meer ontwikkeld voor te stellen dan wie over de grenzen geboren werd of werkt. Ik hoop echt dat de salonnières voldoende aandacht doen schenken aan wat buiten de grenzen gebeurt.

Ik heb mijn ouders aangeschreven in verband met de Republiek der Letteren en het antwoord liet niet lang op zich wachten. Mijn vader vroeg of ik dan zijn voorwoord niet had gelezen waarin hij hun werk aanbiedt als een eerbetuiging aan iedereen die de Republiek der Letteren diep in zijn hart draagt. Ik kon me wel zelf slaan dat ik daar gewoon had over gelezen. Bovendien wees één van de studenten waar ik nogal vaak mee optrek me die verwijzing aan zelfs nog voor ik het antwoord kreeg van mijn ouders. Mijn vader en moeder zijn toch wel erg discreet. Ik wist helemaal niet dat hun drukke correspondentie met de halve Europese wereld en zelfs erbuiten helemaal in het teken staat van die informele band tussen denkers en geleerden.

De volgende dagen ga ik de afdeling van het Collège Royal voor de instructie van de arme kinderen in Sablé-sur-Sarthe bezoeken.

Tegenwoordig is die school een institutie waar Sieur Colbert de Torcy zich over ontfermt. De rest van zijn tijd besteedt hij aan de verbouwingswerken van zijn kasteel die hij op de voet volgt. Ik vernam uit zijn eigen mond dat hij ook al ridder is van de Orde van de Honingvlieg van de Hertogin van Maine en dat hij de eerste reeks Grandes Nuits de Sceaux *meemaakte. Je kan je echt beginnen afvragen of er ook hoge ambtenaren bestaan die niet door Anne-Louise-Bénédicte de Bourbon werden verleid om deel te nemen aan haar feestelijke salonbijeenkomsten. Men heeft mij gezegd dat ik me van de school niet teveel moet voorstellen.*

Ik omhels je stevig, mijn lieve vrouw,

Jouw Dieudonné

Mijn lieve man en levensgezel,

Zo, mijn verstrooide lieveling. Je had dus niet eens door dat de Republiek der Letteren in jou familie niet onbekend is. Toen je er in je vorige brief over schreef dacht ik dat je het voorwoord in het Opus Omnia van je ouders kende en dat je een klaardere referentie voorstelde. Maar uiteindelijk had je er gewoon over gekeken.
De kleine Yann heeft veel belangstelling voor alles wat beweegt in de tuin. Hij loopt vogels en vlinders achterna. Hij kijkt ook graag naar de schilderijen die de vertrekken opfleuren en vraagt naar de naam van de geschilderde voorwerpen, door er met zijn vingertje naar te wijzen. En wees niet ongerust. Ik praat elke dag met hem over zijn vader die net als wij niet thuis is maar die daarna terugkomt. En ik laat hem regelmatig het medaillon zien met je portret dat ik altijd in de buurt heb.

Er zijn vorige week nieuwe gasten toegekomen in Cirey. Zoiets betekent gelijk vers nieuws uit de hoofdstad. Ditmaal ging het over Georges Frederic Strass. Weet je nog dat we het ooit hadden over het atelier van weduwe Prévost dat zó populair is voor wie goedkope modieuze juwelen zoekt. Dat was ondermeer mogelijk omdat Strass met het speciaal door hem ontwikkeld kristal goed diamanten, robijnen en smaragden kan imiteren. Die kunst heeft hem beroemd gemaakt. Sinds vorig jaar heeft hij zijn eigen atelier aan de Quai des Orfèvres en is hij geprivilegieerd juwelier van de Koning. Hij heeft nu ook zijn eigen merkteken: een gekroond zwaard onder de letters GFS. Natuurlijk kan iedereen nu speculeren over wie echte en wie valse juwelen draagt aan het Hof. Een verhaaltje dat onze vriend Barbier waarschijnlijk wel op prijs kan stellen.

Lieve man, je kan mijn vreugde wel begrijpen als je weet dat onze Markiezin van Châtelet onder haar nieuwe gasten Therèse Geoffrin telt. Weet je nog? We ontmoetten haar bij Madame de Tencin en hadden toen een interessant gesprek over de opvoeding van meisjes en vrouwen. Ik heb nu een namiddag met haar doorgebracht. Ze heeft, zoals je misschien nog weet, haar eigen modeste salon in de Rue Saint-Honoré maar is toch vaker bij Madame de Tencin aanwezig. Ze vertelt dat haar man bezwaren heeft tegen haar salonactiviteiten die uiteraard uitgaven met zich meebrengen. Ze is, zoals wij, geïnteresseerd in alles wat gezegd en geschreven wordt langs de Republiek der Letteren. Haar salon gaat meer in de richting van literaire en natuurfilosofische dan van feestelijke bijeenkomsten in de salons van de hoge aristocratie zegt ze zelf.

Dat is ook de toon van de bijeenkomsten van Émilie, hoewel ze niet

zonder trots verklaart Ridder in de Orde van de Honingvlieg te zijn. Daarom gaat ze graag wanneer mogelijk naar Sceaux. Émilie is duidelijk meer op haar gemak in die aristocratische wereld dan Therèse. Ze lijkt me trouwens iemand die overal thuis kan horen. Ik denk dat je weet dat ze ook Versailles frequenteert. Je kan van Sieur Voltaire zeggen wat je wil, en ik ben akkoord met je, hij is te arrogant ook naar mijn zin en niet altijd zo spitsvondig als hij zelf denkt te zijn. Maar hij steunt toch hij Madame de Châtelet heel erg in haar studiewerk. Ik vernam dat hij haar nog meer interesseerde voor het werk van Isaac Newton, zodat ze nu ook meer wiskunde wil bij leren.

Kort nadat ze Voltaire leerde kennen heeft ze trouwens voor iets ongezien gezorgd in de Café Gradot aan de Quai de l'Ecolle. Ze kwam er als man gekleed binnen om te kunnen redeneren met de aldaar aanwezige wiskundigen, natuurkundigen en astronomen, waaronder Maupertuis. Ze vertelde ons dit lachend en ze is blij dat ze het stupide reglement dat vrouwen in sommige café's verbiedt zo in zijn hemd zette. Soms lijkt ze wel een soort moderne Hypatia. Waarom blijven de mannen denken dat een vrouw die in een café binnenstapt er enkel naartoe gaat met de bedoeling haar lichaam te verhuren, terwijl het er vrouwen gewoon om te doen is aan het gesprek deel te nemen zoals in de salons?

Ik kan Émilie niet altijd volgen in haar wiskundige beschouwingen, maar ik heb wel begrepen dat ze in de discussie over de vorm van de aarde, het standpunt van Newton inneemt en niet dat van de cartesiaan Cassini. Volgens Newton is de wereld niet echt een bol, maar is ze aan de polen afgeplat als gevolg van de universele aantrekkingskracht. Wat ik wel uit de discussie begrijp is dat er een

zeker oppositie bestaat tussen pure redenering en veralgemening op basis van lokale waarneming. Ik vraag me af of discussies niet steriel worden als ze te oppositioneel zijn. Misschien komt er aan de discussie een einde, wanneer de natuurwetenschappers er zullen in slagen expedities gefinancierd te krijgen naar een plaats tegen de equator aan en een tweede plaats zo dicht mogelijk bij de noordpool van de aardbol, om er metingen te doen.

Soms denk ik dat we toch wel in een fascinerende wereld leven en dat Yann zoveel zal kunnen ontdekken waar we nu gaandeweg een beter beeld van krijgen. Ik heb gisteren erg moeten lachen toen van Fontenelle de komedie La Comète *werd voorgelezen. Het was een frisse kritiek op de bijgelovigheid in verband met horoscopen en almanakken. Zullen we ook ooit moraal en ethiek kun scheiden van bijgelovige en beate godsdienstbeleving? Of is dat teveel gevraagd? Misschien kunnen je zus en haar vriendin Begga de Bruges hierover hun gedachten delen met ons.*

Ik omhels je, lieve verstrooide man.

Lieve ouders, zus en broer,

Ik schrijf jullie nog altijd uit La Flèche. Zoals ik jullie in mijn vorige brief zei, verblijven Mathilde en Yann in Cirey. Over enkele weken zullen ze de thuisreis naar Lille aanvangen vergezeld van Mathilde's ouders die tot mijn thuiskomst bij haar zullen inwonen. Ze zijn nog altijd boos in verband met onze beslissing om zonder hun toestemming te huwen, maar Yann is een goede verzoener. Mathilde is er vrij gerust op dat wanneer ik thuis zal komen er tenminste de mogelijkheid zal zijn om samen te praten. Haar ouders zijn er vooral van overtuigd dat onze familie te laag is in

vergelijking met de hunne, maar dat heeft meer te maken met mijn toenmalige loondienst als preceptor bij een familie die ze wél huns gelijke beschouwen. Mathilde lacht erom en zegt dat haar familie een goed voorbeeld is van hoe de bourgeoisie de aristocratie nabootst als ze vitten over de plaats die een familie inneemt in een hiërarchie die door andere families is uitgevonden. Dat hoort natuurlijk niemand graag, want iedereen spiegelt zich wel ergens aan. In het algemeen kan je toch wel zeggen dat rangen en standen hier meer met afkomst dan met geld te maken heeft, terwijl in de Lage Landen afkomst en geld eerder op gelijke voet worden gezet. Waar iedereen het blijkbaar bewust of onbewust wel over eens is, stellen Mathilde en ik vast, is dat de rest van het volk, belangrijke ambachtslui niet te na gesproken, altijd als minderwaardig wordt beschouwd.

Mathilde bracht in haar laatste brief, naar aanleiding van een komedie van Fontenelle over bijgelovigheid, de scheiding tussen moraal, ethiek en beaat bijgeloof in de godsdienstbeleving ter sprake. Ze vroeg of Maria en Begga daarover met ons willen debatteren.

Ik heb hier in La Flèche gesprekken met interessante figuren, waaronder een zekere David Hume. Hij is vier jaar jonger dan ik en erg belezen. Hij leerde me het werk van enkele van zijn inspirerende meesters kennen. Het komt me nu goed van pas in jouw bibliotheek te hebben gesnuisterd, vader, en dat je me, voor ik vertrok, zoveel nota's van grootvader Pieter liet zien. Ik begreep uit je vorige brief dat jullie bij de herwerking van jullie Opus Omnia, *heel goed gebruik kunnen maken van het legaat boeken dat jullie indertijd uit Köln ontvingen. David bekent dat het denken van*

Locke, Descartes en Newton hem beïnvloeden in zijn eigen werk, maar hij laat zich ook beïnvloeden door enkele oosterse denkers, waaronder de eerder mystieke Algazelus. Daarop moest ik het natuurlijk over Zera Yacob hebben. Hoewel een Jezuïet de hand had in de verbanning van Yacob nadat hij verklaarde dat hij geen enkele religie als meerderwaardig kon beschouwen ten aanzien van een andere, willen ernstige historici in La Flèche hierover redeneren. Soms heb je de indruk dat het mogelijk is godsdienst van wetenschap te scheiden, maar het is lang niet evident.
We hadden het onder meer over het verschil tussen de afwijzende en zelfs dreigende houding van Locke en Descartes ten aanzien van atheïsten en de agnostische onderzoekende geest van de door Zera Yacob gebruikte methode om over het Heilig Schrift te spreken. Ik herinnerde me, vader, wat je me vertelde over je gesprekken met je grootmoeder Hildegarde en de correspondentie tussen grootvader Pieter en Claudius. Dus kon ik vrij goed deelnemen in dit filosofisch debat met theologische kantjes. David is erg begaan met het schrijven van een werk waarin hij wil nagaan hoe we als mens naar de werkelijkheid kijken. Hierbij zijn 'Wat is werkelijkheid?', 'Wat is rede?', 'Wat is ervaring en waarneming?' natuurlijk pertinente vragen. Hij denkt na over de verschillende manieren waarop oorzaak en gevolg worden behandeld en probeert hierbij ook uit te zoeken waar de eerste objecten gevolg van zijn. Ik onderschat niet dat dit belangrijke invalshoeken zijn voor elke filosoof, en ik zou zelfs zeggen, ook voor elke natuurfilosoof. Men is op zoek naar de waarheid van de werkelijkheid van de wereld en dat werpt ons ook een voortdurend licht op onze moraal en onze ethiek. Daar ligt voor mij het debat over godsdienst- en

moraalbeleving en de wijze waarop beide belevingen overlappen. En hier zie je de grootheid van gedachte van de meer begaafde professors van de Sociëteit van Jesus. Eén van mijn professors gaf me een onlangs gepubliceerd werk te lezen. Het is van de hand van Antonius Guilielmus Amo Afer en draagt de titel De humanae mentis apatheia. *Mensen, ik hoop dat jullie ook al de hand hebben kunnen leggen op het werk van Amo. Lees het vooral. Het is zijn verhandeling voor het verkrijgen van zijn doctorstitel in filosofie aan de Universiteit van Wittenberg. Hij behandelt hierin zijn visie over de afwezigheid van het gevoel in de menselijke geest en haar aanwezigheid in het biologische en levende lichaam. Hij beschouwt zowel het cartesiaanse dualisme als ook de materialistische visie en keert zich tegen het cartesiaanse dualisme. Je kan wel van een geest of ziel spreken, zegt hij, maar het is het lichaam dat waarneemt en voelt en niet de geest. Dat lijkt me een frisse filosofische aanpak van het menszijn. Toen ik dit las, dacht ik aan een gesprek met David Hume. Ik zie enkele gelijkenissen met zijn poging tot aanpak van het menszijn, zoals hij er ons over sprak tijdens een van onze studentenbijeenkomsten. Het lijkt mij vrij duidelijk dat David een dogmatische aanpak van de geest of de ziel enkel op basis van geloof verwerpt zonder daarom het geloof zelf te verwerpen. Maar hij denkt dat als we de wetenschap van de mens of van het menszijn willen uitwerken, we rede en ervaring moeten gebruiken als analyse-instrumenten. De geest is dan aan dezelfde wetten onderworpen van oorzaak en gevolg als eender wat. En dat is van belang als we nadenken over het IK. Tijdens een introspectie zien we onszelf allicht als een eengemaakte geest als gevolg van een geheel van ervaringen en relaties tussen ervaringen. Heeft dat dan*

tot gevolg dat het IK van vandaag niet het IK van vijf jaar geleden is? Hij zegt snel zelf dat hij er nog niet helemaal is uitgeraakt en dat zijn eigen redenering hem niet volledig bevredigt. Hij belooft ons voor de volgende jaren een tekst die hij als een volledige verhandeling over de menselijke natuur aankondigt.

Maar ik wil terugkomen op Antonius Guilielmus Amo Afer, kortweg Amo Afer. De man interesseert me hevig om andere redenen. Als vierjarig kind wordt hij door de West-Indische Compagnie van Axim in Ghana naar Amsterdam verscheept en cadeau gegeven — stel je voor! — aan de Hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel. Die had blijkbaar toch iets andere morele en ethische waarden dan de handelaars van de West-Indische Compagnie en zorgde ervoor dat de jongen samen met zijn eigen kinderen kon studeren. Zes jaar geleden eindigde hij zijn opleiding aan de rechtsfaculteit van de Universiteit van Halle met het indienen van het proefschrift De iure Maurorum in Europa. *Ik verneem dat hij tegenwoordig aan de Universiteit van Wittenberg doceert waar hij naderhand zijn graad in filosofie behaalde.*

Lieve mensen, Mathilde en ikzelf hebben al dikwijls jullie Opus Omnia onder de aandacht gebracht van wie interesse toont voor opvoeding en opleiding. We houden daarbij vol dat onwetendheid geen conditie is, maar het gevolg van het gebrek aan goede scholing. Wie filosofeert over oorzaak en gevolg zou dat toch moeten kunnen inzien. En ik vind zelf dat het lezen van geschriften van wie uit gebieden komt die men hier doorgaans graag met Barbarije, Negorije of andere neerbuigende namen betitelt, en heeft kunnen studeren, het beste bewijs is van de onhoudbaarheid van de thesis dat er verschillende soorten mensen zijn, van verschillende

oorsprong, waarbij de enen meer vatbaar zijn voor studie en rede dan de anderen. Zelfs wie zo graag spot met bijgeloof en vooroordeel wil dat vaak niet inzien. We horen helaas maar al te vaak, hier, in Cirey, zowel als toen, in de salons in Parijs, hoe gasten die zichzelf als erg geletterd beschouwen, blijven verdedigen dat er verschillende soorten mensen bestaan. Ik begrijp niet hoe ze daar uit afleiden dat de Europeanen door de natuur meer tot rede begiftigd zijn dan de volkeren van andere delen van de wereld, zonder verder te denken aan al hun stads- of streekgenoten die niet aan geletterdheid toekomen omdat ze in een ondergeschikte plaats gehouden worden. Misschien hebben ze op een punt gelijk en bestaat er niet zoiets als De Werkelijkheid en zie ik dingen die volgens mij wel bestaan en volgens anderen niet.

Ik neem jullie allemaal in mijn armen,

Jullie liefhebbende zoon en broer Dieudonné.

Lieve zoon van ons,

Een brief van jou is altijd een grote gebeurtenis in de Kaaistraat van Oostende. Het is prettig te lezen hoe jullie het stellen. We proberen ons natuurlijk een beeld te maken van Mathilde en van Yann. Lille is niet erg ver van Oostende en onze landheren hebben op dit ogenblik geen oorlogszuchtige daden ten aanzien van elkaar. Misschien slagen we erin elkaar op te zoeken. De bootreis naar Gent is tegenwoordig eenvoudig en ik meen te weten dat men langs de Leie en de Deûle tot Lille kan doorvaren. Het zou ons natuurlijk veel vreugde bezorgen je familie te leren kennen.

Je moeder en ik vonden het wel grappig dat onze zoon Dieudonné tegenwoordig in La Flèche verblijft en geïnteresseerd de lessen volgt

van enkele markante Jezuïeten. Het is zeker goed voor je begripsvorming dat je na Leiden, Leuven en Parijs ook La Flèche aandoet. We hebben altijd voorgehouden dat wie kosmopoliet probeert te zijn, zonder vooropgezette ideeën moet kunnen luisteren naar uiteenlopende standpunten om dan zijn eigen standpunten te kunnen verdedigen, onderworpen aan een ethiek die zich op gelijkwaardigheid baseert, wanneer het over de menselijke soort gaat. Ik herinner me dat jou grootvader Pieter onder zijn gesprekspartners zowel Lutheranen als Rooms-Katholieken telde, dat hij zowel van gedachten wisselde met Claudius die naderhand aan de Kerk verzaakte, als met onverbiddelijke verdedigers van diezelfde Roomse Kerk en leden van de Sociëteit van Jesus. Hij wenste altijd dat zowel hij als zijn gesprekspartners hun onenigheid konden uitspreken zonder daarom hun verbondenheid met filosofie en educatie te verbreken. En dat is vaak niet gemakkelijk, want het betekent afstand te kunnen nemen van wie zich arrogant dogmatisch opstelt, zonder hem te veroordelen, maar ook zonder valse, paternalistische tolerantie. We weten dat de Republiek der Letteren in de wereld van de geleerden een interessant verschijnsel is. Toch stoort het ons vaak dat die Republiek zo weinig niet-Europeanen telt. We lezen over filosofen en natuurfilosofen, over wiskundigen en astronomen die buiten Europa leven, maar we lezen onze niet-Europese tijdgenoten zelden in eigen persoon. Is het een taalprobleem? Of is het een cultureel probleem, waarbij we toch nog altijd onze europese superioriteit laten doorschemeren, bewust of onbewust? Het zijn vragen die ons bezig houden.

Maar ik wilde toch twee berichten met je delen die met onze

vrienden de Jezuïeten te maken hebben. Het eerste houdt verband met de onwaardige gedragswijze van vele van onze Europese zó godvruchtige handelaars overzee, die lustig mensen als goederen blijven verhandelen, met de oogluikende toestemming van al even godvruchtige landsheren, van de eenvoudige baron tot de machtige koning of keizer. Het is toch vele malen dank zij de missionarissen van de Sociëteit dat we verbaasd en verbolgen horen over de mensenroof in gebieden die, op recente kaarten door Europeanen gemaakt, niet toevallig de namen Negroland of Barbary krijgen, naast de oudere namen Guinea en Conga. Van overal laten die missionarissen weten dat mensen geroofd, gevangen en verkocht worden met het doel de handelaars een zo groot mogelijke winst te bezorgen. We zijn er ons vandaag pijnlijk van bewust dat de Oostendse Compagnie die ons een deel van ons inkomen verzekert heel waarschijnlijk handelaars onder zich telt die deze verwerpelijke praktijken beoefenen. Je moeder en ikzelf hebben er al vaak over gesproken om onze aandelen in de Oostendse Compagnie van de hand te doen maar we vinden niet zo gemakkelijk alternatieven die minder mensonterend zijn. Waar liggen de opbrengsten van geïnvesteerde ponden? In de wapenhandel? In de weverij en het laken, waarmee men de kinderen van het volk van de school houdt? In de thee en de chineserijen welke vervoersmiddelen ook dienen om slaven te vervoeren?

Een oude pater-missionaris vertelde me dat toen de Europeanen bij het begin van de bezetting van wat nu Amerika heet, beweerden bezit te nemen van de grond, ze bij de plaatselijke bevolking niet op onwil, maar op ongeloof stuitten. De mensen daar schenen het niet

voor mogelijk te houden dat je grond kan bezitten. Volgens wie ook vandaag nog de arrogante bezetting overleefde, kan je de Natuur of de Grote Geest wel vragen de grond te gebruiken. En dat kan enkel als je er respectvol mee omgaat. Kan men leven zonder bezit, en tijd hebben om te filosoferen en wetenschappelijk werk te produceren? Of heb je daarvoor de vrije tijd die de oude Grieken aspireerden nodig en dus bezit en slaven om in je levensbehoeften te voorzien? Volgens sommige verslagen van missionarissen in het zuiden van Amerika, hadden ook daar sommige volkeren een staat opgebouwd waarbij rijke koningen en nobelen arme ondergeschikten het zware werk verplichtten te doen op het land en bij het bouwen van hun steden.

Ik vernam uit goede bron dat in de Portugese en Spaanse overzeese gebieden, sinds het begin van de bezettingen, de Jezuïeten zich met minstens twee zaken bezighielden. Enerzijds beschouwden ze het hun taak om wezen van Europeanen en zonen van de geïnstalleerde elite de nodige opvoeding te geven zodat ze naderhand in Portugal of Spanje hun universitaire studies konden afwerken. Anderzijds zagen ze het als hun plicht zelf Reducties of Missieposten uit te zetten om de plaatselijke bevolking te kerstenen, zodat ze als godvrezende en respectvolle onderdanen van de Koning niet het lot van slaaf zouden ondergaan. Deze missionarissen hadden een grotere interesse dan de andere bezetters om de plaatselijke talen te leren voornamelijk om efficiënter te zijn bij het kerstenen. Dat klinkt wel lofwaardig, en vaak leek het ook zo te zijn, maar naast de verslagen die getuigen van menselijke betrokkenheid zijn er ook verslagen vertaald uit de plaatselijke talen die zo'n driehonderd jaar geleden al in die gebieden werden

gesproken, waaruit zou blijken dat de Reducties niet echt menslievend waren en dat ook daar inboorlingen slavenwerk verrichtten. Dat is tegenwoordig koren op de molen van wie de Sociëteit van Jesus als te machtig ziet en haar beschuldigd om zo machtig te willen zijn als de koningen in hun koninkrijken en dus subversief.

Het is niet onze bedoeling de eerste steen te gooien en niet onze gewoonte klakkeloos over te nemen wat correspondenten en vrienden ons vertellen zonder andere bronnen te raadplegen om wat ons verteld wordt te bevestigen of te weerleggen. Maar alles bij elkaar denken we dat het houden van slaven een uitbreiding is van het bezitten. Dat is op zijn beurt een gevolg van relaties opgelegd door wie bezit aan wie niet bezit, en dit sinds het bezit ontstond. En op dit gebied lijken de Europeanen vandaag de kroon te spannen net op het ogenblik dat plaatselijk iedereen zijn eigen interpretatie van het begrip Humanisme er wenst door te drukken.

Wijzelf lieve zoon, laat ons deze woordspeling toe, wensen enkel jouw aan ons hart te drukken,

Je liefhebbende ouders John en Marianne

Lieve ouders,

Ik heb met veel belangstelling jullie laatste brief gelezen. Ik denk dat we inderdaad voortdurend moeten proberen om een niet agressieve houding aan te nemen tegenover onze gesprekspartners en tegenover culturen die ons vreemd zijn. We mogen echter niet nalaten kritisch te onderzoeken wat ons verteld en getoond wordt. Ik probeer in La Flèche beter te leren hoe ik dogmatisch denken van

onderzoekend denken kan scheiden.

Maar vooraleer ik verder ga wil ik toch zeggen dat mijn hart een sprong van geluk maakte toen ik las dat jullie overwegen om ons op te zoeken wanneer we terug in Lille zullen zijn. Ik heb er Mathilde meteen over aangeschreven en je kan je wel voorstellen dat ze ook dolgelukkig is met dit idee. Mathilde is ondertussen wellicht al in Lille, ik wacht haar volgende brief af ter bevestiging. Mijn verblijf loopt over drie maanden ten einde dus is dit wellicht de laatste brief die ik jullie van hieruit schrijf. Jullie kunnen jullie volgende brieven terug naar de Rue des Carmes sturen.

Ik neem nu de draad van onze bedenkingen terug op. Ik heb het dagboek van Hendrick Hamel met zijn beschrijving van het Koninkrijk Korea doorgenomen. Het schetst een beeld van een dynastie die zich op het klassieke confucianisme steunt om haar macht uit te bouwen. Dat maakt de levensomstandigheden van onderdanen en slaven niet veel beter dan wie hier onderdaan zijn van de koningen die zeggen met God's gratie te regeren.

Natuurlijk wil ik niet uit één enkele beschrijving tot algemene werkelijkheid maken, zoals ik ook niet van één prins het voorbeeld van alle Christelijke prinsen wil maken. De Hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel kan je moeilijk als moreel vertegenwoordiger van alle Christelijke Hertogen zien net zoals je niet kan zeggen dat alle kardinalen evenbeeld zijn van Kardinaal Fleury.

Ik zal wel vertellen wat ik begreep uit het verhaal over de heren van de landen van Koryŏ voor zover we weten nog steeds bestuurd door de Chosŏn dynastie. In deze specifieke versie van de confucianistische samenleving is veelvrouwerij gebruikelijk maar gekoppeld aan een vorm van imaginaire monogamie. Daardoor

ontwikkelde zich snel een statussysteem. Enkel zonen gebaard door de eerste vrouw kunnen de yang-ban status van hun vader erven. Het gevolg was dat yang-ban hun dochters niet als concubines uithuwelijkten. Concubines komen dus noodzakelijkerwijs uit lagere standen. Secundaire zonen zijn daardoor dubbel benadeeld willen ze toch een yang-ban status verkrijgen. Ze kunnen die niet erven van hun vader, maar ook niet verkrijgen via hun moeder. Enkel yang-ban vrouwen mogen die status bepleiten voor hun zonen. De strikte voorschriften van en voor de elite-families zouden hun oorsprong vinden in wat Zhu Xi en zijn discipelen schreven in verband met het gezin. De plaatselijke confucianistische geleerde-functionarissen baseren daardoor in zekere zin hun argumenten voor een strikte rangorde tussen echtgenote en concubine voor moraliteit en familiewetten op confucianistische waarden. Concubines hebben minder rechten dus hebben ook haar nakomelingen ook minder rechten. Zo mogen ze niet aan examens deelnemen om hoge ambtenaar te worden. Men spreekt vandaag over veranderingen maar zelfs na het dagboek van Hendrick Hamel blijven berichten uit deze streken zeer schaars en moeilijk na te gaan. De spanningen met Japan zouden een rol kunnen spelen in de op gang zijnde veranderingen. Het steeds groter aantal secundaire zonen zou druk uitoefen op de elite net zoals de steeds grotere groep van hogen bloede afkomstige kerkelijke figuren bij ons. Maar… volgens wie ginds subtiel de regels interpreteert gaat het confuciaanse gezegde over gelijkheid niet over door de hemel verkregen menselijkheid maar over door de hemel verkregen talent. De elite bewaart haar positie. Talent en afkomst zijn twee verschillende dingen. Je zou dus toch een regeringspost krijgen

door, omwille van je door de hemel verkregen talent, een examen te slagen, maar dat maakt je menselijk niet gelijk aan de nobiliteit.
Veel hoge ambtenaren pleiten voor hŏt'ong *of het recht om deel te nemen aan het staatsexamen maar nooit voor gelijkheid. Men zegt enkel dat talentvolle mannen moeten kunnen deelnemen aan het examen. Anderen weerleggen dat. Ze beroepen zich ondermeer op de wijze Yi Hwang, die tweehonderd jaar geleden uitlegde waarom hij tegen* hŏt'ong *was. Omwille van het eigendomsrecht moet je volgens hem een essentieel onderscheid maken tussen primaire en secundaire zonen en tussen adel en andere standen. Dat is de enige wijze om de Staat en het gezin stevig te handhaven. De Staat mag dat essentieel verschil niet wegwerken. Voor Yi en wie hem aanhaalt is de sociale orde op basis van de confucianistische eigendomswet belangrijker dan het verkrijgen van een paar begaafde mannen uit de stand van secundaire zonen. De secundaire zonen zelf lijken ook niet erg onder de indruk van dat talent-recht en trouwens ook niet van het idee van menselijke gelijkheid. Ze willen geen algemene gelijkheid. Ze willen Yang-ban kunnen zijn en daarna de confucianistische autoriteit ook voor zichzelf toepassen.*
De hoge ambtenaren die hŏt'ong *bepleiten staan dus eigenlijk alleen. Zelfs diegenen die er volgens hen baat bij zouden hebben voelen er weinig voor.*
Het strikte onderscheid onder de standen, het myŏngbun*, blijft onverminderd van kracht wat ook het aantal beschikbare slaven vermeerdert. Je zou kunnen zeggen dat de dubbele matriarchale en patriarchale erfelijkheid niet alleen de stand-beschermende wetten in de hand werkt maar ook de slavernij. Slavenhouders doen hun*

best om hun slaven te laten trouwen of omgang te laten hebben met gewone mensen waardoor ze het slavennageslacht uitbreiden. De patriarch van een arme boerenfamilie huwt zijn dochters uit aan mannelijke slaven om ze kwijt te zijn en er nieuwe slaven bij te krijgen. Arme mannen hebben weinig andere keus dan met vrouwelijke slaven te huwen en zo slaven voort te brengen. Machtige slavenhouders dwingen soms vrije vrouwen om met hun mannelijke slaven te trouwen. Armen drijven zichzelf tot slavernij om aan de belastingen te ontkomen. Men zegt zelfs dat dit een van de redenen is waarom de belasting-inkomsten al een eeuw lang verlagen.

Wat mij vooral opviel is dat in deze streek de confucianisten of ze nu conservatief of hervormer zijn myŏngbun *als een natuurwet beschouwen. Er is een strikt onderscheid tussen hoog en laag, tussen edel en plebs. Men aanvaardt in zekere zin dat iedereen als een kind van hemel en aarde wordt geboren. Maar op aarde is lid zijn van de samenleving voor iedereen verschillend. Hier op Aarde, zo zegt men, speelt elke persoon de door de hemel bepaalde rol, volgens zijn positie: de heer handelt als heer, de slaaf als slaaf, de vader als vader, en de zoon als zoon.*

Nogmaals, ik wil niet beweren dat dit voorbeeld een beeld geeft van de hele filosofie van een niet-christelijke maatschappij. Ik wil eerder aantonen dat jullie relatieschets tussen arrogantie en ignorantie niet enkel opgaat voor situaties in abrahamitische samenlevingen. Helaas.

En hiermee sluit ik deze bedenking.

Jullie liefhebbende Dieudonné,

Lieve Maria,

Lieve zus, ik schrijf je dit bericht als aanvulling op de brieven die ik naar onze ouders stuur en waarvan ik weet dat ze je ook leest. Weet je nog hoe we enkele jaren geleden over misogynisten praatten en de Jezuïetenorde bij die groep insloten omwille van hun politiek in verband met het theater en de vrouwenrollen? Ik hoorde hier dat in Provincia Flandro-Bélgica *dus in het Vlaanderen van de Lage Landen de plaatselijke schoolbesturen het verbod om vrouwelijke personages op te voeren dikwijls naast zich neerleggen. Men beweert hier dat er zelfs meisjes-toneel bestaat en dat er gevallen bekend zijn van voorstellingen met gemengde bezetting. Kunnen jij en Begga hier meer over te weten krijgen? Let wel het gaat niet om een aanpassing als gevolge van een nieuw officieel standpunt, maar eerder om het spontaan overtreden van een onhoudbare regel. Als die overtreding bovendien oogluikend wordt toegestaan kan je hypocrisie aan misogynie toevoegen.*
Iets anders. Ik ben niet erg onder de indruk van de armenschool in Sablé-sur-Sarthe. Het is teleurstellend, lieve zus, hoe snel het onderwijs landschap verdwijnt zodra je op zoek gaat naar goede voorbeelden van kennisverstrekking voor jongens die niet tot de burgerij of tot de adel behoren. Om over meisjes maar te zwijgen zoals je maar al te goed weet. Ik geef me niet snel gewonnen, maar het is ondertussen wel duidelijk dat zelfs mochten we goede scholen voor de minst gegoeden kunnen bewerkstelligen, het altijd om schaarse uitzonderingen zal gaan.
Onze ouders denken eraan naar Lille komen om de rest van de familie te leren kennen. Het zou me natuurlijk erg plezieren mocht je hen kunnen vervoegen op die reis.

Je toegenegen broer Dieudonné.

Mijn lieve lieve man,

Ik ben terug in ons huis in Lille. De reis was wat lastig en de kleine Yann kon vaak zijn ongeduld niet meester. Hij slaapt nu veel minder en het is moeilijker om hem rustig te houden in een schuddende en hotsende koets. Maar alles is uiteindelijk goed verlopen en het was echt een prettig gevoel om onze vertrouwde omgeving terug te vinden. Alleen jij bent hier nog tekort, lieve Dieudonné. Ik denk de hele tijd aan je en tel de weken af die ons nog scheiden.
Net voor we uit Cirey vertrokken had Émilie een kleine crisis. Ze probeert Sieur Maupertuis naar Cirey te krijgen sinds ze haar wiskundelessen onderbrak toen ze Parijs verliet. Het kasteel is nog altijd in heropbouw en Sieur Maupertuis heeft ook laten weten dat hij geen tijd heeft om haar te ontmoeten op bijna 40 mijl van Parijs. Ze was daar boos om. Maar hij bereidt een grote zaak voor die veel van zijn tijd in beslag neemt. Zo kwam ik te weten dat het dispuut tussen Cassini en Newton omtrent de vorm van de wereldbol voor de Koning een aanleiding is twee expedities te financieren om die zaak in het reine te trekken. Een goede zet. De metingen zullen meer prestige geven aan de Academie des Sciences eender wat de conclusie is. Beide expedities worden immers door Fransen geleid, Sieur La Condamine en Sieur Maupertuis zelf, en bekostigd met Frans geld. Niet direct zoals de Republiek der Letteren het ziet, maar je kunt moeilijk van het Hof een kosmopolitische houding verwachten. En dit soort expedities zijn nu eenmaal afhankelijk van wie ervoor wil betalen. Émilie heeft geëist dat Sieur Maupertuis haar zijn bevindingen mededeelt,

zodra hem dat mogelijk is omdat het uiteindelijk experimenteel uitsluitsel zal geven over één van de beredeneerde berekeningen van Isaac Newton waar zij en Sieur Voltaire vaak met passie over spreken.
Ons afscheid was heel hartelijk. Ik ben van plan te blijven corresponderen met Émilie en ook met Therèse Geoffrin en beiden moedigden me aan dat te doen.

Lieve Dieudonné, mijn hart popelt. Ik bedwang met moeite mijn ongeduld tot het ogenblik dat we opnieuw met elkaar zullen praten oog in oog.

Je Mathilde.

Lieve Mathilde,

Deze brief reist me vooruit. Wanneer je hem leest zal ik waarschijnlijk niet ver meer uit de buurt zijn. Ik schrijf hem een week voor mijn vertrek naar Lille. Dit lange jaar waarin we elkaar niet zagen is voorbij. Lieve Mathilde, ik hoop dat, indien er nog reizen volgen, we die samen zullen doen.
Gisteren hadden we onder studiegenoten een soort laatste gemeenschappelijk gesprek hoewel we allemaal van plan zijn elkaar te blijven schrijven. Het ging hoofdzakelijk over perceptie, oorzaak en gevolg en werkelijkheid, waarbij ook de moeilijke vraag opduikt of we in een deterministische wereld leven of dat de vrije wil bestaat. Ik denk dat dit filosofen en natuurfilosofen nog eeuwen zal bezighouden. Op een bepaald ogenblik moesten we lachen. We kregen het gevoel dat we blijkbaar allemaal kinderen van Erasmus schenen te zijn maar toch ook wel een beetje van Luther. Voor de

duidelijkheid moet ik erbij vertellen dat we in ons gesprek niet zozeer het Transcendente maar de Natuur, zoals door Newton in wiskundige wetten vastgelegd, als algemeen deterministisch element naar voren schoven, dus ook de natuur van het menselijk handelen.
Nogmaals kwam Amo Afer ter sprake. Hij zou niet lang geleden hebben gezegd dat al het kenbare of een ding op zich is, of een gewaarwording, of een werking van de geest. Dat leek ons vrij duidelijk. Voor wie zich onder ons bezighoudt met onderwijs en opvoeding is zijn stelling over leren ook interessant. Uiteraard onderschrijven we allen de woorden van Newton dat je geen hypotheses zo maar uitvindt, maar dat die op kennis en kennisvergaring is gebaseerd. Maar hoe vergaar je die kennis precies? Hoe krijg je zekerheid omtrent het ding zelf? Amo Afer beweert 'Omne cognoscibile aut res ipsa' en legt dat volgens ons als volgt uit: 'Echt leren is kennis opdoen door en uit de dingen op zich. De basis van cognitie is dus de zekerheid omtrent het ding zelf'. We kijken uit naar zijn volgende publicatie, waarvan hij zegt dat hij hierin deze ideeën verder zal uitdiepen.
David sprak over zijn landgenoot George Berkeley die zo'n goede twintig jaar geleden met zijn Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge *voorop schoof dat je de schepping van God slechts deels kunt waarnemen door wat je zintuigen kunnen vatten. Alleen die dingen die je echt waarneemt bestaan werkelijk, terwijl alle gedachten, al het spirituele dus, in je eigen innerlijk bestaan. Daarop herinnerde een van onze aanwezige professors er ons aan dat volgens collega's in Parijs dit het dualistische gezichtspunt over de relatie tussen lichaam en geest van*

Malebranche tot in het absurde doortrekt. Ik voel wel wat voor dat argument maar merk op dat er tussen Oratorianen en Jezuïeten altijd al felle discussies zijn geweest die niet altijd op rede gebaseerd zijn. Hoe dan ook David zou voor het werk waar hij aan bezig is ook nadenken over wat Amo Afer gewaarwording noemt en wat hijzelf met het woord ervaring beduidt. Uiteindelijk is dat de kennisbron, denkt hij, waar we naar teruggrijpen om te onderzoeken wat we nog niet kennen. Daarvoor is waarneming nodig. En wat nemen we waar? Het is moeilijk, misschien wel onmogelijk, de substantie te vinden die schuilt achter de dingen de we ervaren hebben. Kan men door zelfkennis zijn echte IK vinden of enkel bepaalde waarnemingen en bewustzijnstoestanden? En kan men oorzakelijkheid echt waarnemen of kan men oorzaak enkel afleiden uit twee onafhankelijke gebeurtenissen. Het ZIJN van de dingen met hun onderlinge relaties, en dat van de Andere, is dan niets anders dan de GEWOONTE die dingen, die relaties en die Andere steeds opnieuw te zien. Maar wil dat zeggen dat wat men als werkelijkheid beschouwt, een voorlopige werkelijkheid is? Daarop volgde een erg levendig gesprek over de zin van het herhalen van waarnemingen en de betekenis van het opstellen van experimenten om anderen, studenten bijvoorbeeld, te laten ervaren wat we zelf hebben ervaren. Want dat is net wat mogelijk maakt de natuur en haar regels te begrijpen. Maar David stelde het zo: uiteindelijk kan ik nooit echt weten of wat vandaag het gevolg is van een oorzaak, dat morgen ook nog zal zijn. Met wat zelfspot vervolgde hij dat hij als filosoof in zijn werkkamer die twijfels kan hebben maar als mens die op straat loopt weet vooraleer hij aangestoten wordt dat de pijn die erop volgt consequentie is van de

oorzaak aangestoten te zijn geweest.
Omdat ik zelf nogal goed op de hoogte ben van de teksten van Zera Yacob en net Amo Afer's 'De humanae mentis apatheia' *heb gelezen, waag ik te zeggen dat Amo zijn denken meer dan Yacob baseert op logische deductie met strikte argumenten. Hierbij toont hij dat hij het moeilijk heeft met het dualisme van Descartes die het wezenlijk verschil tussen lichaam en geest voorstaat. Mijn meer bereisde studiebegeleider merkte onlangs op dat Amo wellicht op zijn stam-achtergrond en zijn moedertaal terugvalt als hij over lichaam en geest denkt.*
Als ik het goed begreep wil David die draad terug opnemen. Hij zegt dat de geest wel door de zintuigen wordt gestuurd maar toch ook haar eigen werking heeft. Hoewel we oorzaak en gevolg niet echt kunnen waarnemen, nemen we het aan. Ergo, onze ervaring doet ons aannemen dat, eens we dit verband hebben ondervonden, we het altijd opnieuw zullen ondervinden. Maar is dat niet meer geloof dan waarneming, een soort instinct dat voortkomt uit de gewoonte? Dat soort geloof kan je niet wegcijferen. Je kan ook niet weten of het ons kennis geeft van de werkelijkheid of ons een zelfgemaakt beeld laat creëren over die werkelijkheid. We zien dat een vogel geen armen maar vleugels heeft, we zien dat een andere vogel geen armen maar vleugels heeft en we zeggen dat eender welke vogel wel over vleugels maar niet over armen beschikt. Is dat juist? Telkens we een ketel op het vuur zetten, zien we dat het water in die ketel na een tijd begint te koken. Daaruit leiden we af dat het water in de ketel die we daarnet op het vuur zetten binnenkort ook zal koken. Is dat juist?
De meeste van mijn meer illustere gesprekspartners hebben vaak

studies ondernomen in verschillende takken van de wetenschap. Ik geeft toe dat ik het soms moeilijk heb als we over oorzaak en gevolg praten en gelijktijdig over de mens en zijn geest en over de natuur in het algemeen, vooral wanneer er ook geschiedschrijvers in de groep zijn. Kan je spreken over regels, dat is, over altijd terugkerende dingen voor alles? Is de wiskundige regel die de banen van gisteren en vandaag van de planeten beschrijft ook geldig voor de banen van die planeten morgen, overmorgen en binnen duizend jaar? Kan je uit de geschiedenis van de mensen en de koninkrijken in het verleden een regel afleiden die de precieze toekomst van mensen en koninkrijken doet voorzien? Of kunnen we het enkel hebben over de waarschijnlijkheid dat als iets op deze wijze start, het dan op gene wijze eindigt? In welke mate zijn die bedenkingen nuttig voor onze droom om iedereen te laten deelnemen in de kennisvergaring? Zelfs met al haar heel nauwkeurig vastgelegde regeles heeft de Kleine School van Christelijke Broeders verschillende gevolgen voor verschillende kinderen. Na haar te hebben doorlopen is niet iedereen op dezelfde wijze geletterd, sommigen blijven ongeletterd, terwijl anderen er snel in slagen hun meester te overstijgen. Heeft het leerproces van de jongen in de kleine school, net als dat van de natuurfilosoof, waar Amo het over heeft, te maken met de zekerheid omtrent het ding zelf? Hoe werkt het verwerven van gewoontes in de Kleine School en hoe bepaalt die verwerving het leren zelf van wat al geweten is? Wat is de rol van het experiment en van het opnieuw doorlopen of gewaarworden wat anderen al doorliepen of gewaar werden?

Mathilde, ik kom met veel vragen naar huis. Samen met de kennis

en de ervaring die jij opdeed tijdens je verblijf in Cirey, zullen we ons de volgende jaren niet vervelen denk ik zo. We kunnen onze ideeën verder uitwerken en alvast onze volgende souper activiteiten voorbereiden.
Nog een laatste nieuwtje. Deze morgen kreeg ik te horen van twee van de professors hier dat ze mij een introductiebrief en aanbeveling meegeven voor een docentenopdracht aan het Jezuïetencollege in Lille.

Ik omhels je teder,

Je Dieudonné.

Dîners de Lille

Dieudonné en Mathilde zijn gelukkig nu ze terug samen zijn. De rustigste periode van hun leven breekt nu aan. Vanuit Lille volgen ze dank zij hun drukke briefwisseling en de vele bezoeken wat er zoal gebeurt in het mondaine leven van Frankrijk. Ze blijven ook op de hoogte van wat reilt en zeilt in de Republiek der Letteren. Dieudonné's hernieuwde kennismaking met de familie Larouge-au-Château verloopt minder stroef dan in Parijs het geval was. Het enthousiasme waarmee Dieudonné en Mathilde praten over hun plannen voor het opzetten van een plaatselijk avondsalon met grotere armslag heeft een onverwacht gevolg. Mathilde's vader financiert hen de aankoop van het aan hun huis aanliggende pand zodat ze de woonst behoorlijk vergroten. Na de verbouwingswerken, gedurende dewelke ze enkele maanden bij de familie Lacour intrekken, beschikken ze over een grote gelijkvloerse zaal, waar

ze gemakkelijk twintig tot dertig mensen kunnen ontvangen.
Kort voor ze met verbouwingswerken beginnen krijgen ze het bezoek van de ouders van Dieudonné zonder Maria. Die heeft het druk met Begga de Bruges en wil haar opzoekwerk niet onderbreken. John en Marianne besloten voor de bootreis die heel rustig verliep. Op iets meer dan twee dagen komen ze in Rijsel aan na een overnachting bij vrienden in Gent. Ze hebben plannen om er bij hun terugkeer enige dagen te blijven.
Mathilde kan het meteen heel goed vinden met haar schoonouders. Veel van hun gesprekken gaan over de nieuwe bijlagen voor de *Opus Omnia* die aan zijn derde druk toe is. Dieudonné vertelt hoe zijn studiegenoten in La Flèche het werk in den beginne eerder afstandelijk onthaalden. Vandaag begrijpt hij dat de wijze waarop hij het werk destijds in Parijs introduceerde wel wrevel moest opgewekt. Door het onderwerp over scholing en vormen van doceren onmiddellijk te koppelen aan de karakterisering van personen in functie van arrogantie en ignorantie had hij bij veel van zijn gesprekspartners ongewild het idee gegeven dat hij persoonlijk kritiek op hen had. In La Flèche leerde hij de beide onderwerpen anders in te luiden.
Daarop zegt John: “Ik ben er volledig van overtuigd dat er een verband bestaat tussen de vorm waarop een leermeester of een docent het leerproces van jongeren wenst te ondersteunen en de wijze waarop die leermeester of docent zichzelf ziet. Maar er is een flinke dosis diplomatie nodig om dat bespreekbaar te maken door docenten onder elkaar.”
Mathilde schatert het uit: “Diplomaat ben ik niet. En Dieudonné is ook niet bepaald gekend voor zijn diplomatie wanneer hij zijn

standpunten verdedigt over de opvoeding van kinderen."
Daarop zegt Dieudonné: "Op dit ogenblik houdt vooral het tweede van de drie schema's mij bezig. Ik voelde dat er in La Flèche interesse was voor de schema's (*nvdr: zie hoger, de geboorte van de ignarometrie*). Wat me overal opvalt, ook in La Flèche, is dat wie hoofdzakelijk instrueert vaak van zichzelf vindt voornamelijk dialogiserend te werken. Nog dogmatischer docenten die de studenten voortdurend aanwijzen hoe ze afwijken van wat ze de Waarheid noemen halen aan enkel gerichte vraagstelling te gebruiken."
"Dat is een mooi voorbeeld hoe geestvernauwing werkt", merkt John op. "Volgens mij is dat het gevolg van de in Latijnse Scholen en Universiteiten ontwikkelde scholastiek die ook erg populair blijft in vele Colleges. Minder onderlegde leermeesters verwarren hierbij sofistische dialectiek met socratische dialoog. De twee vormen van werken zijn slechts in schijn gelijk. De betrokken docenten zeggen niet te oreren maar vraagstelling te gebruiken om de student te betrekken. Het grote verschil is dat de sofisten de student van het gelijk van de leraar overtuigen. Daarbij gebruiken ze de vraagstelling als manipulatie. De socratische dialoog in haar primitieve vorm daarentegen wil manipulatie net vermijden en de student vooral steunen in zijn argumentatie. De student leert zodoende hoe hij zijn zoektocht naar nieuwe kennis kan organiseren en hoe hij tot nieuwe kennis kan bijdragen."
Marianne zegt dan: "Volgens mij hebben dogmatici altijd de onderliggende bedoeling de anderen van hun gelijk te overtuigen. Daarbij maken ze gebruik van retoriek of van

sofistische scholastiek. Niet zelden moeten we docenten aan de universiteit die beweren de socratische dialoog te gebruiken verwijten dat ze in feite een aangenomen waarheid willen opdringen zonder die waarheid echt onderzoekend de bevragen."
"Dat maakt het toch wel heel moeilijk om dialogiserend leren van het instruerend leren te onderscheiden", merkt Dieudonné op. "Wanneer de Kleine School de in de *Artes Liberales* gebruikte onderwijsvorm gebruikt dan is er in het eerste zoals in het tweede geval zelden sprake van dialoog. Onderwijzers die de leerlingen van de Kleine School bovendien als een onbeschreven blad beschouwen bij de introductie van elk nieuw begrip kunnen gemakkelijk denken dat dialogiserend leren daarom onmogelijk is."
Nu merkt Mathilde op: "Daar ligt een grote moeilijkheid. Het is erg moeilijk leermeesters van de Kleine School te doen aanvaarden dat kinderen denkende wezens zijn en dat dialogiserend leren mogelijk is. Dat vergt een degelijke en niet gemakkelijke opleiding die tegen vooroordelen en gewoontes ingaat. Hoe vaak vertelt men de kinderen niet simpelweg hoe de wereld in elkaar zit en hoe vaak hebben we niet telkens weer gezien dat wat vroeger verteld vandaag in vele gevallen gewoon nonsens is of een vorm van bijgeloof?"
"Juist," zegt Mariana, "wie zei ook weer dat magische tussenkomst verdwijnt zodra het fenomeen begrepen is? De laatste tweehonderd jaar was dat meer en meer het geval. Maar als we luisteren naar wie oude manuscripten en documenten uit de beginperiode van het gedrukte boek leest, dan begrijpen we

al snel het eeuwig oude menselijk probleem. We zijn zo ongeduldig om een uitleg te vinden voor alles wat we waarnemen en beleven dat het ons helemaal niet stoort er in het beste geval een goddelijke verklaring voor aan te nemen en in het slechtste geval eender welke magische kracht ervoor uit te vinden."

Dieudonné beaamt de woorden van Marianne, kijkt zijn ouders aan en zegt: "Ik denk aan de geschriften van overgrootvader Wolfgang, grootvader Pieter en aan jullie werk. Jullie nemen voor het begrip leren het perspectief op van wie studeert en niet van wie doceert. Het is niet enkel belangrijk dat de leermeester zelf een goede student is. Hij moet bedreven zijn in het onderhouden van een dialoog die constructief is voor de student. Dat is een heel belangrijk aspect."

Daarop wijdt Dieudonné nog even uit over de kaartspelen die hij ooit aanmaakte. Met die kaarten wilde hij niet enkel een spelelement inbouwen, maar ook elke discipel op basis van geschreven vraagstelling die leerstof aan te bieden die aan elkeen persoonlijk de mogelijkheid geeft voort te bouwen op ervaring en waarneming.

De late *soupers* ten huize Lemaître-Larouge vervroegen naar *dîners* en zijn fel geapprecieerd. Sinds de verbouwingswerken hebben Dieudonné en Mathilde de gewoonte om drie maal per week tien tot twintig gasten uit te nodigen voor een avondmaal gevolgd door een gesprek. Ze vragen de gasten enkel interessante nieuwtjes mee te brengen voor het *dîner* en de daarop volgende conversatie. Tijdens het *dîner* zelf heeft het

gesprek doorgaans een luchtiger karakter.
Op zo'n avond komt als nieuwtje uit Parijs ter sprake dat de Hertogin van Maine en stichteres van de Orde van de Honingvlieg besloot het Hôtel Peyrenc de Moras te huren van de weduwe van de financier zonder scrupules. Hoe zullen de feesten er nu uitzien, nu Luise-Benedicte de Bourbon hiervoor de grote tuin van het domein ter beschikking heeft. De disgenoten speculeren over hoe de aristocratische genodigden zullen reageren die indertijd door toedoen van Peyrenc hun financieel debacle konden verbergen maar hun eigendommen flink onder de waarde aan hem verkochten. Wat de bouw van dit Hôtel met kasteelallures bekostigde. Algemeen neemt men aan dat de ijdelheid luider zal spreken dan de zelfwaardigheid en dat die aristocraten er niet zullen over denken afwezig te blijven van een door Madame de Maine georganiseerde mondaine gebeurtenis.
Diezelfde avond krijgt het gesprek een meer wetenschappelijk karakter. Een van de genodigden is geneesheer. Zoals veel van zijn ambtsgenoten is hij geneesheer en natuurwetenschapper, met een bijzondere belangstelling voor wat slechts honderd jaar geleden de naam alchemie droeg maar tegenwoordig dank zij het werk van onderzoekers zoals Jean Baptiste Van Helmont gekend is als iatrochemie of chemiatrie. De gast van Dieudonné en Mathilde spreekt over de onderzoekingen van de onlangs gestorven Georg Stahl die lange tijd hofgeneesheer was van de Pruisische koning. Hij zei van zichzelf dat hij geneesheer en daarnaast chemiatrist was. Volgens hem was de iatrochemie zonder nut om geneeskundige beschouwingen te steunen maar

enkel om medicamenten te maken. Maar hij deelde ook niet de mening van die natuurwetenschappers die het leven met mechanische modellen proberen uit te leggen. Bovendien beweerde hij dat ziekte hoofdzakelijk het gevolg is van verouderen en van de geestesgesteldheid van de persoon. Dus, zei hij, moet je erg voorzichtig zijn met het gebruik van chemische middelen en andere invasies op een zieke. Volgens Stahl had chemiatrie niets met het leven zelf te maken. Als chemicus studeerde hij hoofdzakelijk de samenstelling van de stoffen. Zo vermoedde hij bijvoorbeeld het bestaan van onderliggende verschillen tussen de bijtende stoffen die huidwonden veroorzaken. Nu heeft Sieur Henri Louis Duhamel du Monceau dat ook kunnen bewijzen. Hij toonde onlangs aan dat zoutstenen van potas en die van soda oplossingen veroorzaken met gelijkaardige werking op het lichaam maar die onderling van elkaar verschillen.
Dit soort informatie tijdens de gesprekken die op de dîners volgen, geven vaak aanleiding tot discussies over hoe men jonge mensen moest bewegen tot veilig experimenteren om de steeds grotere hoeveelheid kennis in zich te kunnen opnemen.

Kort nadat de ouders van Dieudonné terug naar Oostende zijn vertrokken, komt de inmenging van de regerende adel in de economie ter sprake. Dieudonné staat die avond zijn gasten alleen te woord*(1)* en iemand vraagt hem of zijn ouders

---

[1] Dit gesprek dateert wellicht uit 1737, voor zover kan afgeleid worden uit de documenten die over die Compagnie zijn teruggevonden tijdens recente opgravingen. Wellicht is dit ook het geboortejaar van een broer van Yann die later vernoemd wordt in een brief van Yann aan een tweede broer, Karel, die jaren later, na de dood van Dieudonné, zijn moeder naar Oostende zal vergezellen - zie volume 04 - Het voorrecht om te Weten.

financieel geïnteresseerd zijn geweest in de Oostendse Compagnie. Wanneer Dieudonné antwoordt dat ze dat nog altijd zijn verwonderen zijn tafelgenoten zich hierover. Voor zover men weet maakte het einde van de Compagnie deel uit het verdrag van Wenen in 1731 waarmee de Keizer zijn troonsopvolging door zijn dochter wilde verzekeren. Dieudonné zegt dat dit weliswaar op papier zo is maar dat uit Oostende nog altijd schepen uitvaren die in feite de activiteit van de Compagnie voortzetten.

"Ik heb trouwens net van mijn vader gehoord dat de terugstorting van het kapitaal nu voltooid is met een zuivere winst van meer dan anderhalve keer het beginkapitaal. Ik vermoed trouwens dat het verdrag van Wenen even weinig invloed zal hebben om de troonsbestijging te verzekeren als het heeft gehad op de afhandeling van de Oostendse Compagnie, let op mijn woorden," besluit Dieudonné.

Op een andere avond gaat het gesprek over Johan Sebastian Bach. De befaamde componist is ondertussen van Köthen naar Leipzig verhuisd. De klavierconcerten voor klavecimbel komen ter sprake. De piano forte burgert langzaam meer in en er is wie zich afvraagt hoe die klavierconcerten op dit nieuwe klavierinstrument zullen klinken. Volgens muziekkenners besloot Bach zijn rustige leven in Köthen op te geven om deel te kunnen nemen aan het cultureel rijkere leven in Leipzig. Hier kan hij imposanter werk produceren en bovendien zijn zonen de kans te geven aan een goede universiteit te studeren. Volgens anderen heeft zijn verhuis vooral te maken met de muzikale smaak van de echtgenote van Prins Leopold.

Daarop vraagt een der aanwezigen of iemand meer weet over die jonge Jean-Jacques Rousseau. De vrager weet dat hij aan een nieuwe muzikale notatie zou werken. Men weet weinig over hem. Dieudonné belooft dat hij meer over de man zal proberen te vinden.

Mathilde krijgt een brief van Émilie de Châtelet waarin ze het heeft over haar perikelen met haar kamermeid. Ze dacht te maken te hebben met een welopgevoede jonge dame. Het is immers de zus van monsieur Linant, die ze voldoende bekwaam had gevonden om huisleraar van haar zoon te zijn. Maar nu bleek diens zus op grove en beledigende toon over haar te spreken. Ze schrijft dat ze geen andere keuze had dan beiden aan de deur te zetten. Ze is dus op zoek naar een nieuwe huisleraar voor haar zoon. Ze wil immers haar zoon een zo goed mogelijke educatie verzekeren, besluit ze. Mathilde grapt met Dieudonné dat hij zich zou kunnen aanbieden als huisleraar in Cirey. Dat zou enkele jaren geleden misschien wel leuk geweest zijn, maar nu hebben ze in Lille een veel aangenamer leven dan wat ze zouden hebben in het bijna voortdurende gezelschap van Voltaire zelfs indien de gesprekken met Émilie erg stimulerend zijn.
Dieudonné krijgt in dezelfde periode bericht van David Hume die naar Parijs is teruggekeerd dat zijn *Verhandeling over de Menselijke Natuur* klaar is voor een eerste drukproef. Hume zal nu snel naar Schotland terug keren. Dieudonné hoopt een exemplaar van David's werk in handen te krijgen zodra het gedrukt is.

De dertiger jaren lopen nu naar hun einde. Dieudonné en Mathilde volgen de gebeurtenissen in Cirey die vaak dienen als

inspiratiebron voor de veel soberder avondgesprekken in Lille.
Het is vrij duidelijk dat Émilie's kennis, maar ook haar langdurige verhouding met Voltaire hier en daar voor afgunst zorgt. Tijdens een dîner heeft een vriendin van Mathilde het over Parijse kwaadsprekerij aan het adres van Madame de Châtelet door haar vriend en minnaar liefkozend *Madame Pompon Newton* genoemd. Madame de Graffigny spot er wat mee en zegt dat Émilie zich inderdaad teveel behangt met ornamenten. Madame Duffand was venijniger. Die vertelde aan wie het horen wilde dat Markiezin de Châtelet onlangs haar juwelenwinkel voor haar uitstalde: *'Ze heeft vijftien of twintig snuifdozen van goud en edelstenen en van bewonderenswaardige lak. Er zijn er met die nieuwe buitensporig dure mode van geëmailleerd goud. Ik zag evenveel soortgelijke sieraden, de een nog mooier dan de andere. Ze toonde me enorme uitstalramen vol dozen en etuis met jaspis en diamanten. Ze bezit een grote collectie ringen, met niet erg mooie diamanten en veel zeldzame stenen. Verder is er een eindeloze verzameling snuisterijen van allerlei aard. Er zijn oorbellen, pomponnetjes en edelstenen in overvloed.'*
Mathilde die Émilie's grote talent bewondert stelt dat dit wellicht blijken zijn van jaloezie. Het commentaar komt van dames erkend als bekende salonnières maar misschien minder met de wetenschap begaan en die zich meer toeleggen op literaire en muzikale activiteiten. Ze haalt een brief van een vriend aan. Die schrijft haar in december 1738 dat Madame du Châtelet in haar kasteel in Cirey dezer dagen haar gasten onderhoudt met een door haar geïmproviseerde vertaling uit het Latijn van een merkwaardig boek van Wolff.

“Die filosoof is van Duitse en niet van Engelse oorsprong, zoals mijn vriend beweert,” zegt Mathilde, “maar hoe dan ook, hij schrijft: ‘*Deze morgen las onze gastvrouw ons de geometrische berekeningen voor van een Engelse dromer die wil aantonen dat de bewoners van Jupiter van de zelfde grootte zijn als Koning Og, waar het Heilig Schrift over spreekt. Ik weet niet of je erom kunt lachen. Wij hadden veel plezier met de gekheid van iemand die zo veel tijd en werk besteed om zo iets onnuttig te leren. Maar ik bewonderde iets heel anders: ik zag dat Émilie een in het Latijn geschreven boek in het Frans voorlas. Ze aarzelde even vóór elke zin. Ik denk dat dat was omwille van de ingevoegde berekeningen; ze vertaalde immers in één adem metafysische termen, getallen en extravagantie. Niets houdt haar tegen. Het is erg merkwaardig.*’ Ik denk dat mijn vriend haar hiermee vrij goed beschrijft. Ze heeft echt een merkwaardige geest en een groot talent als het gaat om snel ingewikkelde begrippen te vatten.”
Daarop komt ook Jean-Jacques Rousseau weer even ter sprake. Iemand hoorde dat hij naar Lyon zou zijn verhuisd om als preceptor te werken in dienst van een plaatselijke rechter. Het heet nu dat hij zich, op zeventwintigjarige leeftijd, voor de opvoeding van kinderen interesseert.

In die periode start een nieuwe gewoonte na de *dîners* ten huize Lemaître-Larouge. Na de maaltijd kunnen de aanwezigen kiezen tussen het drinken van koffie of van chocolade gemengd met rietsuiker. Chocolade wordt al een tijdje niet meer enkel als geneesmiddel beschouwd dat je bij de apotheker koopt. Het is naast de koffie een nieuwe modedrank. Slechts jaren later zullen Dieudonné en Mathilde het laten om koffie en chocolade

te schenken, wanneer ze tot de schokkende vaststelling komen dat die dranken om te genieten van plantages komen waarop uit hun dorpen weggevoerde negerslaven vaak tot de dood en onder voortdurende bedreiging zware arbeid verrichten.

De Châtelet-decade

De veertiger jaren van de eeuw breken aan. Het is bijna zestig jaar geleden dat Isaac Newton *Philosophiae naturalis principia mathematica* aan de Royal Society voorstelde. Ondanks alle kritiek die hij toen te verduren kreeg zijn de wetenschappers in Europa hoe langer hoe meer overtuigd dat hij met dit werk de natuurfilosofen een krachtig wiskundig instrument verschafte en een aantal heel plausibele hypotheses in omgang bracht. Hoewel er toen al veel stemmen opgingen om wetenschappelijk werk in de moedertaal te publiceren schreef Newton zijn *Opus* in het Latijn. Zo bleef het begrijpelijk voor alle natuurfilosofen eender waar het Latijn werd onderwezen. Mathilde weet dat Madame du Châtelet verder wiskunde studeert. Maar ze leert nu ook Engels om Newton's taalomgeving beter te begrijpen. Dat is niet toevallig. Iemand die vandaag in het Latijn schrijft staat altijd onder de invloed van diens moedertaal. Maar net zoals Voltaire en Maupertuis is ze ervan overtuigd dat Newton's nieuwe visie van het universum moet aangeboden worden ook aan wie het Latijn niet machtig is. Die steunen haar in haar onderneming om *Philosophiae naturalis principia mathematica* in het Frans te vertalen En daarom wil ze Newton's Latijn beter begrijpen.

Émilie krijgt nog meer steun in haar opzet nadat ze zelf

Institutions de Physique publiceerde. Dieudonné en Mathilde weten dat ze met dat boek haar dertienjarige zoon een overzicht wil geven van de nieuwe denkbeelden in de natuurfilosofie. Het boek is een goede aanleiding om met hun gasten die nieuwe ideeën te bespreken. Dieudonné doceert ondertussen aan het Jezuïetencollege en slaagt erin een bekwame wiskundige aan te trekken voor het dîner. Die helpt het gezelschap begrijpen hoe Émilie de theorie van Leibniz met de waarnemingen van Willem Jacob ’s Gravesande in verband brengt en Newton’s idee uiteindelijk verbetert. De Leidse professor is bekend voor zijn experiment met messing ballen die hij van verschillende hoogten en dus met verschillende snelheid op een zacht kleien oppervlak laat vallen. Hij deelde zijn waarnemingen met Émilie. ’s Gravesande toonde zo aan dat de diepte van de klei-indruk niet enkel door de massa van de bal, maar ook door zijn snelheid wordt bepaald. Hij besprak met Émilie dat dit niet in overeenstemming is met wat Newton en Descartes beweren, maar wel de hypotheses van Huygens en Leibniz bevestigen. Émilie stelt daarop een nieuwe formule voor waarmee ze de snelheid voorrang geeft op de massa. Met haar notatie $\mathbf{E} \propto mv^2$ geeft ze wiskundig aan dat de door Leibniz voorgestelde ‘*vis viva*’ de natuur van het vallend voorwerp beter beschrijft dan de ‘*vis insita*’ van Newton.

Dieudonné volgde in Leiden ooit colleges van Willem Jacob ’s Gravesande en spreekt over diens didactische kunde. Hij herinnert zich de gewoonte van de professor om zijn lessen aanschouwelijk te maken. Hiervoor ontwierp hij toegepaste experimenten. Hij bedacht onder meer de botsingstoestellen en

de heliostaat. Voor de bouw ervan steunde hij op de instrumentmakers Jan en Pieter van Musschenbroek. Dit zorgt voor een levendige discussie onder de aanwezige docenten over hoe dit soort experimenten in het College niet enkel aanschouwelijk materiaal zouden zijn, maar ook zou dienen om de studenten zelf te leiden tot proefondervindelijke conclusies.
Wanneer de discussie onder de docenten uitdeint, wijst Mathilde erop dat Émilie haar werk niet enkel aan haar zoon opdroeg, maar het effectief voor hem schreef, zoals uit het voorwoord blijkt. Toch, zegt Mathilde, gaat het niet enkel om een moeder die voor haar zoon schrijft. In zekere zin vertegenwoordigt ze alle moeders die voor alle zonen en dochters schrijven. Hoe kan de wereld evolueren als geleerde mannen enkel onder elkaar filosoferen en hierbij vrouwen uit sommige van hun kringen en van hun café's weren? En hoe zal de wereld eruit zien als geleerde en welgestelde heren zich wel over de educatie van hun welgestelde zonen buigen, maar nog altijd niet over de educatie en scholing van alle kinderen.
Mathilde herinnert dat Ian Amos Comenius honderd jaar geleden die droom in zekere zin had. Zelf voelt ze dat een echte Kleine School en College voor iedereen nog moet starten. Ze illustreert hoe Émilie met dit boek jonge studenten in hun wiskundige gedachtengang poogt te begeleiden. Ze gebruikt eerst minder abstracte geometrische begrippen om gaandeweg meer rationele algebra in te voeren. Mathilde legt er verder de nadruk op hoe Émilie pleit dat de opleiding in de vroege kinderjaren wetenschappelijke cultuur en literaire cultuur op dezelfde manier moet behandelen. Maar, voegt Mathilde

hieraan toe, hoewel ze Émilie bewondert en zich gelukkig prijst met haar te corresponderen, toch is het zo dat ook Émilie gewoonlijk niet aan ***alle*** kinderen denkt als ze het heeft over de wiskundige opleiding. En daar willen zij en Dieudonné steeds meer de nadruk op leggen. Op die wijze denken ze bij te dragen tot de opbouw van een gemeenschap van minder ignorante en minder arrogante mensen, waardoor je ook minder slachtoffers hebt van die arrogantie en die ignorantie.
Dieudonné herinnert eraan dat ignorantie niet eigen is aan arme mensen aan wie een goede kleine school wordt ontzegd of vervangen door een minderwaardige instructieplaats. Hij spreekt over de bezorgdheid van de gemeenschap van de Republiek der Letteren in verband met de universiteit van Oxford bij wijze van voorbeeld. Volgens dit gezelschap is het gebruik van de *Bodleian* bibliotheek ronduit bedroevend te noemen. Men wist al van Thomas Hearne dat er weinig in de bibliotheek werd geïnvesteerd al sinds hij nog als tweede bibliothecaris werkzaam was en zich met het catalogeren bezig hield. Volgens hem kocht men in 1692 en 1693 slechts een boek per jaar aan. Nadat hij in 1716 om politieke redenen uit de bibliotheek werd verbannen verbeterde de toestand niet. In 1730 staan voor de aankoop voor de *Bodleian* slechts zeven pond sterling ingeschreven. Echt alarmerend is dat begin jaren veertig minder boeken per jaar zijn opgevraagd dan per maand werd gedaan in het jaar 1700.

Met een '*Ik kom in de vroege namiddag terug*' neemt Dieudonné afscheid van Mathilde en de kinderen en gaat de deur uit. Het is mistig en koud. Er hangt sneeuw in de lucht. Hij

wil flink doorstappen en dat is eenvoudiger als hij de *Place du Château* en de straten richting Saint Etienne vermijdt, want door kerkgangers en marktbezoekers is die buurt bijzonder druk op dit uur. Hij besluit dus de *Pont Neuf* over te steken, de *Rue Française* tot aan de *Rue Royale* af te lopen en dan via de *Rue de la Barre* de *Rue des Jésuites* in te slaan. Hij is bijna aan de *Rue de la Barre* wanneer hij door de dunne mist heen een rookkolom ontwaart. Hij vermoedt dat er ergens brand is uitgebroken. Het ruikt sterker naar rook en verbrand hout dan gewoonlijk. Hij nadert de *Place de l'Arsenal* en ziet de rode schijn van uitslaande vlammen. Hij komt niet tot aan het plein. Twee geagiteerde docenten van de *Collège* lopen hem tegemoet en roepen "terug, terug". Er woedt een grote brand in de kapel en die is overgeslagen op de school. Dieudonné blijft bij zijn collega's terwijl ze samen studenten opvangen. Men is de straat voor de *Collège* aan het vrijmaken en wil vermijden dat de vlammen de overkant ervan bereiken. Een tijdje later komt de schooldeken de docenten op het *Place de l'Arsena*l inlichten dat er voorlopig enkel een poging tot blussen ondernomen is en dat ze beter naar huis terug kunnen keren. Dieudonné nodigt twee docenten die buiten de stad wonen om bij hem thuis een warme maaltijd te nuttigen en samen lopen ze terug naar de *Rue des Carmes*. Mathilde kijkt verwonderd op en begrijpt onmiddellijk dat er iets mis is. Men gaat zitten voor het open vuur in de grote benedenkamer en Dieudonné en Mathilde vragen voor warme dranken te zorgen. Kort na de middag komt de deken die een trouwe gast is bij de *dîners* hen vertellen dat de school voor ongeveer de helft is uitgebrand. In de nog bestaande helft kan

men wellicht les geven maar het zal moeilijk zijn de interne studenten een verblijf te bezorgen. Het zal wel een tijdje duren vooraleer de school weer volledig operationeel is. Dieudonné zegt dat hij studenten voor lessen bij hem thuis kan ontvangen en dat er ook enkele internen voorlopig bij hen onderdak kunnen vinden.
De kapel van het College is een moeilijker geval. Wellicht moet die helemaal opnieuw gebouwd worden en het zal wel een paar jaren duren vooraleer dat zal kunnen.

Op het einde van dezelfde dag hoort men aan de stadspoorten van de wegen die naar *Belgica Austriacum* lopen dat Keizerin Maria Theresa er slecht voorstaat. Frederik II van Pruisen betwist haar gezag. Enkele weken later verneemt men dat Frederik reeds in december 1740 Silezië zonder oorlogsverklaring is binnengevallen.
Dieudonné is bezorgd. Het ziet ernaar uit dat de Franse koning vroeg of laat zal besluiten de Oostenrijkse Nederlanden aan te vallen. Van hem weet men al lang dat hij de Pragmatische Sanctie naast zich neerlegt en zijn gebied wil proberen uit te breiden. Mathilde en Dieudonné vrezen vooral voor de familie in Oostende. De havens van Dunkerque, Nieuwpoort en Oostende zijn al altijd doelwitten bij conflicten tussen de strijdende koningshuizen die zich in de Lage Landen afspelen. Toch komt er een geruststellende brief van John. Voor het ogenblik zijn er geen troepenbewegingen in of rond Oostende. Daarentegen versterkt de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën de troepenbezetting in de garnizoenen van Namen, Doornik, Menen, Veurne, Warneton en Ieper. Daarmee wil de

Republiek er vooral aan herinneren dat het Barrière-verdrag van 1715 nog steeds van kracht is en dat de Stadhouder de zijde van de Habsburgers kiest. John schrijft dat men dus enkel kan hopen dat Oostende buiten schot blijft.

Na de brand bij de Jezuïeten en zonder zekerheid over de heropbouw van de kapel en het herstel van het schoolgebouw, besteed Dieudonné meer van zijn tijd in de soirée-activiteiten, samen met Mathilde. In die periode wordt ook hun derde zoon, Karel, geboren.
Dieudonné en Mathilde corresponderen met onderzoekers en filosofen die deel uitmaken van de Republiek der Letteren en blijven contact houden met jansenisten en met wie men de *Sterke Geesten* noemt. Verlicht door rede en filosofie onderzoeken die het christelijk geloof en stellen het zelfs in vraag. De groep wisselt argumenten uit en maakt voortdurend commentaren zonder ze in boekvorm uit te geven. Kopieerders slagen er wel in snel handgeschreven of snel gedrukte blaadjes en pamfletten met deïstische, atheïstische, heterodoxe en kritische thesissen te reproduceren. Op discrete wijze verspreidt een netwerk van boekverdelers de teksten onderhands en biedt ze aan of verkoopt ze in café's of in de achterplaats van een boekwinkel. Langs dit netwerk krijgen Dieudonné en Mathilde inlichtingen over de ideeën die rondgaan in protestantse gebieden in Europa en erbuiten, maar ook in gebieden waar ethiek en moraal door niet-christelijke levenspatronen worden gestuurd.

Langs dezelfde weg neemt Mathilde kennis van een manuscript met een kritisch onderzoek van de Bijbel door

Émilie du Châtelet. Ze neemt teksten van het Oude en Nieuwe Testament volgens de regels van de wetenschap onder de loep. Met haar onderzoek wijst Émilie op de incoherentie en de onwaarschijnlijkheid van heel wat verhalen in het boek waarvan gelovigen zeggen dat het door God is geïnspireerd. Sieur Voltaire zegt over deze studie dat die in Cirey werd gedaan, steunend op de eruditie van de familievriend Benedictijn Dom Calmet.

Mathilde gebruikt de lectuur van het manuscript als aanleiding om Émilie, Maria Lesmeister en Begga de Bruges aan te schrijven over het probleem waarheid *versus* leugen: *'Kan een leugen gerechtvaardigd zijn? Kan je teksten die een dogma ondersteunen aan een gelijkaardig wetenschappelijk onderzoek onderwerpen als een natuurfilosofisch probleem? Wanneer is de tekst als metafoor te zien, wanneer wordt het een leugen? Is een metafoor een noodleugen?'* Mathilde herinnert hier aan de hoogoplopende discussies in de Procope en de *Critique Désintéressée des Journaux Littéraires* van Bruys en vraagt: *'Kunnen we door onze zintuigen te volgen de waarheid van de leugen onderscheiden?'*

In één van haar antwoorden schrijft Begga de Bruges: *'Ik denk dat onze zintuigen niet alleen soms moeilijk de waarheid kunnen vatten, maar dat ze haar soms bewust verdoezelen. Ik denk hierbij aan één van de prachtige bouwwerken van Christopher Wren. Zoals jullie weten werd de Sint Paul's Kathedraal na de grote brand van Londen naar zijn tekeningen herbouwd. Als je de grote maquette onderzoekt en toelating krijgt om de binnengalerijen van de koepel te bezoeken, dan zie je onmiddellijk hoe je zintuigen je*

een zorgvuldig opgebouwd vals beeld geven. De binnenkoepel is helemaal geen koepel, maar een 'trompe-l'oeil'. De bouwer Wren wist heel goed dat het gewicht van de bovenbouw van de koepel niet door een bolvormig voorwerp naar de draagpijlers kon worden verdeeld en dat je daar een kegelconstructie voor moet gebruiken. Bovendien werden de draagpijlers hoger dan wat men wilde tonen. De plafondschildering en versiering van de bovenbouw van de pilaren geeft ons het beoogde effect: het idee van een elegante en luchtig gedragen koepel die onze verbondenheid met de hemel verhoogt. Ik zou dit een wiskundige en bouwkundige noodleugen kunnen noemen.' Als gevolg van die opmerking van Begga, onderzoeken Mathilde en Dieudonné gedurende de volgende maanden elke muur- en plafondschildering aandachtig. Op hoeveel noodleugens steunen artiesten om ons oog iets te laten zien dat niet is. Ze praten met bevriende schilders over diepte en perspectief en de verschillende manieren waarop je het oog kan laten zien wat niet is. Voor Dieudonné is het gesprek een aanleiding om de discussie over ervaring en innerlijk geloof in een eenvoudig kader te plaatsen. Wat is uiteindelijk het verschil tussen het geloof dat je diepte ziet op een vlak of dat je transcendentie ziet bij een natuurlijk fenomeen? Dat geeft dan weer aanleiding om tijdens de dîner-avonden over de ervaring en het innerlijk geloof van docenten en preceptors te spreken in verband met dialoog, dialectiek, scholastiek en *didactica*.

Velen ondergaan ondertussen een illusie dat er geen oorlog aan de gang is. Ook de meeste vrienden en kennissen van de familie werken, schrijven en corresponderen zelfs onder elkaar over de grenzen van Frankrijk heen. Natuurlijk krijgen velen

gaandeweg te horen en te voelen dat de belastingen stijgen om in het onderhoudt van de troepen te voorzien. Tot nog toe hebben de bewoners van Lille evenwel niet direct aan den lijve het conflict gevoeld dat is veroorzaakt door wie de keizerlijkheid van de Oostenrijkse Habsburgse Maria Theresa in vraag stelt. Dat verandert plots in de zomer van 1745. Het is dan duidelijk dat Oostende en Nieuwpoort zullen worden aangevallen en bezet om te vermijden dat uit Groot-Brittannië via die havens versterking toekomen voor de Habsburgse bondgenoten. Alle communicatie met Menen, Ieper, Gent, Brugge is nu zo niet onmogelijk dan toch erg moeilijk. Ook komt er geen nieuws uit Oostende meer door. Het zijn bange uren voor Dieudonné. Tot laat in de herfst van dat jaar hoort hij helemaal niets van de familie.

De inwoners van Oostende weten nu ook dat de bezetting en inname van de stad door de Franse troepen onvermijdelijk is. De haven is immers van teveel strategisch belang. Het stadsbestuur bereidt zich voor om de inname zonder oorlogsgeweld te laten verlopen. Maar dan loopt het mis voor de Oostendenaars. Op elf juli 1745 nemen Franse troepen Gent in, volgens sommigen als gevolg van een list, volgens anderen door verraad. Ruim driehonderd Hannoverse huzaren slaan op de vlucht richting Sluis. De inwoners van Sluis die voor hun stad en hun leven vrezen indien ze de huzaren opnemen laten hen niet binnen. Daarop vlucht het korps door de duinen naar Oostende. Dan trekt het Britse regiment onder leiding van Campbell zich naar Oostende terug nadat Franse soldaten op 16 juli Brugge innemen. Huzaren en Britten denken Oostende te kunnen

verdedigen. Ze vorderen huizen op om de troepen onderdak te verschaffen. Mariana en John vrezen voor hun huis en vooral voor hun bibliotheek. Gelukkig is het nu zomer en dus is er weinig gevaar dat houten betimmeringen en boeken als stookmateriaal zullen dienen. Het huis wordt echter ongeschikt bevonden omdat het te dicht bij de stadsgrens en de Kaaipoort ligt waardoor het wellicht door kanonvuur zal bestookt worden. Wel verzoekt de legerleiding hen de stad te verlaten. John is 67 en te oud om voor hem voor de verdediging van de stad op te vorderen. Verder moeten alle vrouwen en kinderen de stad uit. Half juli vertrekken ze met bloedend hart richting Sluis aan boord van een vissersschip van één van Johns' kennissen. Vele Oostendse reders hebben er goede vrienden die, wars van religieuze strubbelingen, net zoals de Oostendenaars, meer bezorgd zijn om hun stad en hun streek dan om de bezitslust van regerende vorstenhuizen. John en Mathilde krijgen onderdak bij het gezin van een belezen schoolmeester. Die is erg gelukkig dat hij het koppel wiens werk hij gelezen heeft zomaar bij hem te logeren krijgt. Met trots toont hij de exemplaren van Comenius' *Janua Linguarum* en *Orbis Sensualium Pictus* en ook de schilderijen en tekeningen die hij gebruikt om zijn lessen aanschouwelijker te maken voor de kinderen die onder zijn hoede staan.

Op 25 augustus komen John en Mariana te weten dat een Frans regiment de stad twee dagen eerder innam en dat de capitulatie een feit is. Wanneer begin September de in Sluis verblijvende Oostendenaars vernemen dat de Franse koning een *Te Deum* bijwoonde in de kerk van Oostende lijkt het hen veilig om naar

huis terug te keren.

Lieve jongen,

Je zal je wel zorgen gemaakt hebben toen je vernam dat de Franse Koning Gent terug had ingenomen. We wisten allebei dat het tot de belegering en bezetting van Oostende zou komen. Al bij al viel het voor onze familie nogal mee, maar oorlogsgeweld is altijd een drama voor iedereen en een droevige gebeurtenis voor wie niet de fantasie van de hoge heren deelt dat wapens mensen dichter bij elkaar kunnen brengen. Er zijn hier zo'n driehonderd garnizoenssoldaten gestorven. Aan de franse zijde was de tol zwaarder. Men spreekt van vijftienhonderd doden. Hoeveel moeders, vrouwen en zusters zullen opnieuw moeten wenen om de dood van hun jongens en mannen gewoon omdat koningen hun beloftes niet houden en verdragen naast zich neer leggen zoals ook nu weer na de troonsbestijging van Maria Theresa. En toch hadden ze de Pragmatische Sanctie aanvaard. Onder onze stadsbewoners vielen ook doden. Of dat omwille van een stommiteit of door een communicatiestoornis van het garnizoenscommando komt daar raakt niemand wijs uit.
Wat er gebeurde? Ons huis werd niet opgevorderd. De garnizoensleiding was ervan overtuigd dat het in de vuurlinie zou komen te liggen. Wel verzocht men je moeder en mijzelf de stad te verlaten. Je zus was hier al niet meer. Maak je geen zorgen over haar. Ze heeft een veilig onderkomen gevonden in het Begijnhof in Brugge, bij Begga. Ook je broer stelt het goed. We kregen vorige week bericht dat hij tijdig kon uitwijken naar Leiden.
Van wie in de stad achterbleef kreeg ik het volgende relaas. Men

heeft de straatstenen weggenomen om walletjes op te werpen en voor elk huis werd staat nog steeds een ton water en een ton zand als voorzorg tegen bomfragmenten en brand. Ondertussen namen de belegeraars onder leiding van Graaf de La Mark en Graaf Maarschalk Ulrich van Löwendal hun posities in. Graaf de La Mark stelde zich oostwaarts in de buurt van de haven op, terwijl aan de westzijde de Maarschalk zijn kanonnen opstelde nadat hij eerst Mariakerke en het Fort Albert innam. Het gemengde leger dat in de stad verbleef probeerde op verschillende wijzen de Fransen tegen te houden die zich een weg groeven in de richting van de stadswallen. Zowel het vuren als het proberen onder water zetten van de loopgraven mislukte. Op 20 augustus werd het al duidelijk dat de Fransen over veel meer mannen beschikten en dat er uit zee geen nieuwe troepen zouden komen om de belegerden te helpen. De havengeul was immers al onder controle van Graaf de La Mark. De Fransen bombardeerden twee grote bressen in de muren en namen de stad langs de westkant in. Graaf Chanclos de Rets de Brisuila liet de de witte vlag heisen om de Fransen te verwittigen van zijn overgave. Maar aan de oostkant van de stad werd die vlag niet gehesen. Graaf de La Mark zou, bij het zien en horen van het staakt het vuren aan de westkant, bevel gegeven hebben lege bommen te vuren. Maar blijkbaar volgden zijn kanonniers dat bevel niet op. Dat zou de reden zijn waarom er toch nog bommen vielen tussen onze stadsgenoten die het staakt het vuren aan het vieren waren toen Löwendal en Chanclos de termen van de overgave aan het bespreken waren. Je kan het niet geloven, jongen, men spreekt over die grove nalatigheid als een gebrek aan respect ten aanzien van de La Mark, terwijl het eigenlijk de schuld is van

die aristocratische heren dat een aantal ongewapende en onschuldige mannen van de stad het leven verloren.
Ironisch is dat ons huis geen schram opliep. Vermits de gevechten meer aan de westkant dan aan de oostkant plaats vonden bleef onze wijk grotendeels gespaard. We konden dus onze woonst gewoon terug binnentrekken. Weliswaar is het meeste zilverwerk verdwenen en is ook de rest van de huisraad fel verminderd maar je moeder en ik zijn heel blij dat onze bibliotheek intact bleef.
De armenschool is wel ongeveer plat gebombardeerd. Voor de jongens en meisjes die er verbleven is dat misschien een zegen, ik weet het niet. Je herinnert je wellicht dat die armenschool in feite een wezenhuis met heel dubieuze reputatie is wat betreft woon- en scholingsomstandigheden. We horen vaak berichten over kinderen die weglopen om het tuchtregime en de slaag te ontvluchten. Met de dreigende inname van de stad zorgde men toch voor de evacuatie van de kinderen evenwel wat laat. De afspraak luidde ze naar Oudenburg over te plaatsen. Toen het oorlogsgeweld effectief begon en de kinderen nog altijd in de gebouwen recht tegenover de Korte Peperstraat verbleven, bracht Dismeester Degmont ze zelf naar Zandvoorde en vandaar per boot naar Scheepsdale bij Brugge. Op 12 augustus kregen ze onderdak bij de Aerme Maegdekens stede school en de Bogaerde School tegen belofte van betaling van de onkosten. Na de capitulatie kwamen ze gelijk terug naar Oostende ondanks het totaal kapotgeschoten gebouw. Het zal nog wel een tijdje duren vooraleer de school terug start. We vernamen dat de vergaderzaal het voorlopige werkatelier is. Kort hierna vernamen we ook dat er terug kinderen zijn die de armenschool ontvluchten.

Zelf hebben we een maand in Sluis gelogeerd bij een heel interessant koppel. Hij is schoolmeester en we konden zijn werkwijze bewonderen. Wat een contrast met de armenschool waar ik het net over had. Misschien is er toch hoop voor de kleine school buiten de grote steden. Ondertussen hoorden we dat de Koning opdracht gaf alle beschadigde gebouwen te herstellen. Daar schijnt geld voor te zijn. Zullen we ooit weten waar dat geld vandaan komt? Hoe dan ook, onschuldige en onbewapende mensen doe je er niet mee herrijzen.

Ik omhels je stevig mijn zoon, alsook je moeder.

Lieve ouders,

We zijn heel blij dat jullie dat beangstigend moment in de aanslepende reeks veldslagen en stadsbelegeringen doorkomen zijn. Lille en Oostende zijn dus nu onder het beheer van hetzelfde Hof. Zal het nu terug gemakkelijker zijn om Oostende per rivierboot te bereiken?

Toch menen we het recht te hebben ons af te vragen hoe lang de aristocratie voor oorlogspelletjes zal zorgen in haar nooit aflatende ziekelijke neiging om streken te bezetten en er belastingen op te heffen. Het minste wat over het huidige conflict kunnen zeggen is dat het nogmaals uiting geeft aan hoe die mannenkringen de vrouwen altijd opnieuw in een tweederangsrol zetten. Als mijn geheugen mij niet in de steek laat sleept dit conflict nu al bijna vijf jaar aan als gevolg van het feit dat zo ongeveer iedereen Maria Theresa aan de kant wil zetten en de streken die door de Habsburgers worden beheerst onder elkaar te verdelen. Nochtans, zegt men hier in de salons, is de Franse koning niet op

veroveringsoorlog. Je kan je afvragen waarom die dodelijke veldslag in Fontenoy dan nodig was, en waarom in Oostende tweeduizend mensen het leven moesten laten. We kunnen er geen touw aan vastknopen. Er is hier wie met lof spreekt over Lodewijk die zijn troepen zo goed aanvoert en er enkel op uit is om vrede te brengen. Moest dat dan met wapens gebeuren? Ik hoorde dat in het verdrag van de capitulatie van Oostende, of beter, van de daar gelegerde alliantie het volgende artikel is opgenomen: 'Les habitants, négociants et bourgeois d'Ostende, jouiront comme au paravant de leurs priviléges. Cet article dépend du roi, mais les habitants ont tout à espérer des bontés de Sa Majesté'. Waarom was de hele belegering nodig? Wil dat zeggen dat de Oostendse schepen verder op Indië zullen varen of blijven ze officieel verbod krijgen om uit te varen? En moet men eerst een stad deels vernielen om daarna lovende woorden te krijgen over de heropbouw ervan? Ik zeg lovende woorden want blijkbaar is dat nu de mode. Hoor Sieur Voltaire maar. Die is sinds kort benoemd tot historiograaf van de Koning. Hij bezingt de Koning die zijn eigen troepen aanvoert. De natie heeft een Verlichte Koning, die zelf aan het commando staat, zegt hij: 'Maître de son esprit, il l'est de la fortune'. *Verlicht? Ik weet niet of de jansenisten het hier onverdeeld mee eens zijn. De parlementairen van Parijs zodra ze teveel vragen hebben of kritiek uiten verbannen worden zullen ook wel hun twijfels hebben. Misschien vertelt onze vriend Barbier er wel iets over.*

Toegegeven, Sieur Voltaire vestigt de aandacht ook op de verschrikkingen van de oorlog. Versteld stelt hij vast hoeveel jonge mannen er sterven. Hij heeft het daarbij vooral over de vele jonge

officieren uit de adelijke kringen die hij zo goed kent.
In de salons van Parijs komen die aspecten van de oorlog niet veel ter sprake. Je kan je ook wel voorstellen dat eigenlijk niemand goed weet wie de soldaten zijn die de zonen van de salonbezoekers aanvoeren en vaak de dood injagen. Men heeft het liever over plaatselijke nieuwtjes.
Een vriendin van Mathilde bracht het roddeltje mee dat Jean-Jacques Rousseau het leven in Lyon beu is. Hij probeert nu in de hoofdstad aandacht te krijgen voor de door hem uitgevonden nieuwe muzieknotatie. Veel aanhang heeft hij niet. Het pikante roddeltje echter is dat hij in het Hotel Saint Quentin in de Rue des Cordiers vlakbij de Sorbonne een jonge vrouw leerde kennen die niet kan lezen of schrijven. Hij wil haar beide kunsten leren. Men zegt dat ze samenleven.
Ik hoor graag meer over jullie geforceerd bezoek aan Sluis en jullie gesprekken met de schoolmeester waar jullie te gast waren.

Jullie Dieudonné.

Het aanslepende Europese conflict heeft financiële gevolgen voor zowat iedereen. Prins Karel Emmanuel III van Sardinië kampt met een zware crisis ten gevolge van de stijgende graanprijzen. Voor de aankoop van het graan is er geld tekort. Men denkt nogmaals aan het uitgeven van papieren geld. Wie hier tegen opkomt herinnert aan wat in Frankrijk gebeurde vijfentwintig jaar geleden. Het papieren geld blijft daarom gewaarborgd door de Hertogelijke Schatkist. Er wordt voor zes miljoen lire papieren geld uitgeschreven inwisselbaar na 5 jaar met een interest van 4%. Wie het geld aangeboden krijgt moet het als betaalmiddel aanvaarden en voorlopig schijnt men met

deze oplossing akkoord te gaan.

Mathilde krijgt van Émilie du Châtelet een bericht dat haar erg gelukkig maakt. Émilie kreeg het volwaardig lidmaatschap van de Academie der Wetenschappen van het Instituut van Bologna op 1 april van 1746. Émilie is over die benoeming ook zelf erg opgetogen. Dieudonné merkt op dat dit de mannen van de andere academiën zou moeten doen nadenken. Velen hebben hun mond vol over Verlichting, maar blijven het werk van de vrouwen wegcijferen. Vooral de Franse Academie zou beschaamd moeten zijn. Maar hij vreest dat vele Franse wetenschappers zich nog steeds misogyn gedragen.
Uiteraard is de verkiezing een druk besproken onderwerp tijdens één van de avonden ten huize Lemaître-Larouge. Veel gasten weten dat Émilie een grote bewondering heeft voor Laura Bassi. Die is niet alleen ook lid van die Academie der Wetenschappen. Ze heeft bovendien een eigen leerstoel aan de Universiteit van Bologna. De Universiteit brengt zodoende in de praktijk wat in Frankrijk nog steeds een taboe is. Ze haalt de wetenschappelijk onderlegde vrouwen uit de semi-clandestiene sfeer van de salons en geeft haar de plaats die haar toebehoort.
Mathilde in Lille en Marianne in Oostende halen *La cité des Dames* van Christine de Pizan aan om te zeggen dat de aanwezigheid van vrouwen in de wetenschap een constant verschijnsel is dat door mannelijke wetenschappers maar al te vaak wordt verdoezelt. John herinnert aan de vrouwen uit de kring van Anna Maria van Schurman.
In Lille weet niemand wat Émilie's leermeesters in de wiskunde denken over haar toetreding tot de Academie der Wetenschappen

van Bologna. Wel hoort men van de benoeming van Maupertuis tot president van de Pruisische Academie door tussenkomst van Voltaire. Er is wat leedvermaak over zijn pleidooi voor het behoud van een universele taal voor de wetenschap die de lokale taal moet kunnen overstijgen. Alleen zo blijft de internationale samenwerking van de academie gewaarborgd. En de taak van alle academiën is toch in de eerste plaats om al haar leden wereldwijd op de hoogte houden van elkaars wetenschappelijk werk. Dus, zegt Maupertuis moet in de meest universele taal gecommuniceerd worden. Tot zover alles goed. Maar dan zegt Maupertuis dat die nieuwe universele taal uiteraard het Frans is. Een goed verstaander, zegt een van de gasten van Dieudonné, begrijpt dat de franse wetenschapper te weinig aandacht besteedt aan wat bijvoorbeeld in Italië of in Zweden gebeurd. Dieudonné vindt dit alles vrij pretentieus. Mathilde vindt het dan weer grappig. Dat de Fransen zelf hun taal als universele taal beschouwen is vooral het gevolg van de religieuze intolerantie van het Hof. Uit schrik voor het gevaar gedood te worden zochten veel Hugenoten andere oorden op. Vaak ging het om wetenschappers die zich op veel plaatsen in West- en Centraal Europa vestigden. Maar Hugenoten blijven Fransen en de meesten begrijpen naast Latijn enkel hun moedertaal.

Uit Berlijn komen lofbetuigingen op het werk van Émilie. Ze is er een van de tien meest gekende wetenschappers op wereldvlak. Ze blijft kritische studies maken van de Bijbel en net zoals Voltaire en La Mettrie wil ze de levenskunst op basis van rede en ervaring beschrijven. Hierbij probeert ze vooroordelen en routinedenken te vermijden. Dat geeft stof tot nadenken.

Mathilde en haar gasten interesseren zich voor de ideeën van Émilie over de vrouwelijkheid van haar werk. Anders dan haar mannelijke collega's beschouwt ze het vrouw zijn in de wetenschappen.
Andere *dîner*-gesprekken gaan over Maupertuis en zijn aanpak van het *panpsychisme.* Hij verblijft nog steeds in Berlijn. De meeste aanwezigen denken dat Diderot de bal mis slaat met Maupertuis in een vakje te plaatsen en hem Spinozist te noemen. Mathilde en Dieudonné denken dat de natuurfilosoof een ethisch-filosofische kijk voorstelt en probeert een niet bevooroordeelde synthese te maken. Dat doet hij door de waardevolle ideeën van verschillende wetenschappers onderling te verbinden. Hij pint zich dus niet vast in één enkel denkkader. Dat is niet alleen een moeilijke maar ook nog steeds een gevaarlijke bezigheid. Niet alle academici begrijpen de geest van de Republiek der Letteren…

In februari van 1748 verneemt Mathilde dat Émilie in Lunéville verblijft aan het hof van voormalig Koning van Polen Stanislas Leszczynski. Korte tijd daarna is men in Lille op de hoogte dat de dichter en militair Jean-François de Saint-Lambert haar nieuwe minnaar is. Emilie schrijft: '*Hoe meer ons geluk van ons zelf afhangt, hoe zekerder het is; en toch maakt de passie die ons meer genoegens kan schenken en ons het gelukkigst kan maken ons geluk volledig afhankelijk van anderen: het is duidelijk dat ik het over liefde heb*'. Ze blijft goede vrienden met haar man en ook met Voltaire, die een speels gedicht aan haar wijdt.

In oktober van hetzelfde jaar wordt met het verdrag van Aken een punt gezet achter acht jaar veldslagen, stadsbelegeringen en

territoriale verschuivingen. Tot grote verrassing van de inwoners van de barrière-steden in Vlaanderen en Oostende staat Lodewijk XV al die steden terug af aan de Oostenrijkse Habsburgers. Waarom zoveel geld verkwanselen aan valse veroveringen en, vooral, waarom zoveel soldaten daarvoor laten sneuvelen, vragen velen zich af. Anderen denken dan weer aan de hoge belastingen van slechts dertig jaar geleden om blijkbaar snel verwaarloosde barrière-vestigingen te bouwen.

Dieudonné beschouwt deze oeverloze politiek als een goede illustratie van de grillen van bezettende machtshebbers. Hij denkt terug aan wat hij destijds hoorde over Markies de Prié en de moord op Anneessens toen hij nog in *Belgium Austriacum* woonde. Als de koningshuizen de wereld dan toch enkel als een soort groot schaakbord zien, denkt Dieudonné verder dan zouden ze hun veroveringen beter beslissen door gewoon tegen elkaar te schaken en houten of ivoren pionnen op te offeren in plaats van pionnen van vlees en bloed.

De Jezuïeten onder zijn vrienden wijzen hem op een ander aspect van dit verdrag waar minder over wordt gesproken. De ondertekening ervan bevestigt het neger-Asiento voor Groot-Brittannië. Bij de Vrede van Utrecht hadden de Britse diplomaten immers geeist dat het Asiento in handen zou komen van het toenmalige Engeland. In 1713 bepaalde dat Asiento-verdrag dat de Engelsen de volgende dertig jaar een totaal van 144.000 slaven mochten invoeren wat neerkwam op 4.800 eenheden per jaar. De handel was eerst in handen van de South Sea Company en ging daarna over naar een ander Brits consortium. Vele Europese handelaars waren indertijd boos

omwille van de exclusiviteit. Tussen 1739 en 1748 werd het Asiento opgeschort als gevolg van de sluikhandel op Zuid-Amerika die Spanje en Groot-Brittannië in staat van oorlog bracht. Dieudonné weet niet of de door zijn katholieke vrienden geuite kritiek te maken heeft met het feit dat het Asiento in handen blijft van een gezag dat Rome niet erkent, of omwille van de slavenhandel op zich. Velen hebben de mond vol over humanisme en de schijn van kosmopolitisme. Ondertussen ziet wie zichzelf tot humanist of kosmopoliet uitroept de negerbevolking op deze planeet nog steeds als een andere mensensoort. Daarbij denkt Dieudonné niet enkel aan de Jezuïeten maar ook aan figuren zoals Sieur Voltaire.
Historici krijgen ondertussen voor hen fascinerend nieuws uit de Regno di Napoli. Na de ontdekking van Herculanum zijn er aan de andere zijde van de Vesuvius nieuwe opgravingen gestart onder leiding van Koning Karel VII van Napels. Er bestaat het vermoeden dat daar wellicht ook een begraven stad ligt. Zo'n honderd jaar geleden waren bij het graven van een kanaal in de buurt al resten van een nederzetting gevonden.

In het voorjaar van 1749 reizen Dieudonné en Mathilde de Oostenrijkse Lage Landen. Ze brengen een kort bezoek aan Gent waar ze een Antwerpse uitgever ontmoeten die graag een Nederlandstalige uitgave wil verzorgen van teksten van Mathilde gebaseerd op haar briefwisseling met Emilie de Châtelet, Madame Geoffrin en met Dieudonné toen deze in La Flèche verbleef. Ze reizen verder naar Oostende waar ze met eigen ogen de snelle heropbouw van de stad vaststellen. Ze voelen er de sfeer van grote verbondenheid tussen de inwoners

van de stad en Keizerin Maria-Theresa. Mathilde loopt voor de tweede maal een ontmoeting met Maria mis. Die verblijft samen met Begga in Leuven. Beide vrouwen kunnen er met de hulp van Johannes documenten van de Universiteitsbibliotheek doornemen. Mathilde had graag Maria en Begga bij hen thuis in Lille uitgenodigd voor enkele van de *dîner*-gesprekken.
Bij het afscheid neemt John Dieudonné apart. Hij vertelt hem dat het niet zo goed gesteld is met zijn gezondheid. Hij heeft last van duwende, soms verlammende pijnen in de rug en in de lenden en vaak kleurt de urine rood. Hij vermoedt dat hij aan dezelfde kwaal lijdt als waaraan chirurgijn Boerhaave leed. Dat betekent stenen in de blaas. Van de chirurgijn las hij dat het wegsnijden van die stenen erg gevaarlijk is. Hij volgt dus Boerhaaves voorschriften op, drinkt veel gekookt water en thee en neemt veel hete baden. Zijn vrienden uit Gent hebben hem al eerder bevestigd dat Boerhaave gelijk had wat het wegsnijden betreft en dat er de laatste tien jaar niet veel is veranderd. John besluit zeggende dat hij enorm blij is zijn oudste zoon op eenenzeventig jarige leeftijd te hebben teruggezien.
Dieudonné is vreselijk ontdaan maar niet echt verwonderd wanneer hij eind oktober per brief verneemt dat John overleden is. Mariana schrijft dat hij nog net de nieuwe druk had gezien van hun *Opus Omnia* met de laatste bijlagen waaronder hun tekst over de arrogante Asiento-politiek van de Europeanen. Verder schrijft ze dat ze zich over haar geen zorgen hoeven te maken. Ze heeft de steun van Maria die nu bij haar inwoont en Johannes is van plan om met zijn familie naar Oostende terug te keren. Er komt een nieuwe stadsuitbreiding en daar wil

Johannes gebruik van maken om terrein te kopen en een huis te bouwen.

Kort hierop grijpt een ander, ditmaal onverwacht bericht uit Lunéville Mathilde en Dieudonné nogmaals erg aan. Émilie overleed kort na de bevalling van de dochter die ze met Saint-Lambert kreeg. Ze was net geen 43 jaar oud. Madame Geoffrin schrijft hen dat ze tot op het laatst door 'haar drie mannen' werd bijgestaan: Saint-Lambert, Voltaire en de Markies de Châtelet. Voltaire beloofde onmiddellijk alles wat hij kan te doen om haar vertaling van het werk van Newton te laten uitgeven. Hij wil ook verder blijven zorgen voor de postume publicatie van andere geschriften van haar.

Op het eerste *dîner* na het bericht van Émilie's overlijden leest Mathilde een stukje voor uit een kopie van een manuscript van Émilie. Voorlopig draagt het de titel *Discours sur le bonheur.* Madame de Châtelet schrijft hierin: '*Wie wijs zegt, zegt gelukkig. Het is wel duidelijk dat de mannen om gelukkig te zijn de studie minder hoeven lief te hebben dan de vrouwen. Om gelukkig te zijn hebben mannen oneindig meer middelen ter hunner beschikking die aan vrouwen volledig ontzegd zijn. Ze kunnen op velerlei wijzen glorie verwerven. Het is zeker dat hun ambitie om hun talenten nuttig te maken voor hun land en hun medeburgers, als niet hun vaardigheid is in de kunst van het oorlogvoeren, te regeren of te onderhandelen, ver uitstijgt boven wat men door studie alleen kan verwachten. Maar vrouwen zijn omwille van hun toestand van vrouw-zijn uitgesloten van elke vorm van glorie, en wanneer er bij toeval een onder haar geboren is met een verheven ziel, dan is er enkel de studie om haar te troosten. Van al het andere zijn ze door*

haar staat van vrouw-zijn veroordeeld tot uitsluiting'.
Het onderwerp zorgt voor de nodige discussie onder de aanwezigen. Dieudonné stelt dat oorlogsvoering als middel om glorie te verwerven ontzeggen niet enkel aan vrouwen maar ook aan mannen voor de mensheid een goede zaak zou zijn. En wat de rest betreft? Kan men er van uitgaan dat vrouwen minder goed regeren dan mannen, minder goed onderhandelen dan mannen? Uit de Oostenrijkse Lage Landen komen vandaag berichten die de regeringswijze van de Keizerin prijzen. In de geschiedenis zijn veel voorbeelden van vrouwen met grote leiderscapaciteiten. Helaas ook bij het oorlog voeren haast hij zich er aan toe te voegen.
Mathilde hoort van Madame Geoffrin hoe de rol van de vrouw een belangrijk gespreksonderwerp is in haar salonbijeenkomsten. Ze vertelt hoe ze na de dood van Madame de Tencin veel van diens regelmatige bezoekers en bezoeksters kon aantrekken in haar eigen salon. Ze heeft net zoals haar voorgangster meer interesse voor wetenschap en letteren dan voor grootse feesten.
Madame Geoffrin heeft een ander en opwindend nieuws. Het jaren oude idee om de *Cyclopædia* van Ephraïm Chambers in het Frans te vertalen is tot een grootser project aan het uitgroeien en d'Alembert en Diderot zijn er nauw bij betrokken. Dieudonné vraagt om meer details.
Ondertussen ligt de naam Jean-Jacques Rousseau op ieders lippen in de salons van Parijs. Is zijn antwoord op een opstelwedstrijd van de Academie van Dijon onder de titel '*Welke bijdrage heeft de versterkte positie van wetenschappen en kunsten geleverd aan de verfijning van de zeden?*' als provocatie bedoeld?

Of is de man er echt van overtuigd dat kunst en wetenschappen enkel zedelijk verval teweeg brengen? Hij stelt zich in ieder geval erg laatdunkend op. Met de prijs die hij wint voor zijn *Discours sur les Sciences et les Arts* lijkt hij op slag de meest besproken figuur in Frankrijk en daarbuiten te zijn.

Kinderarbeid en Onderwijsfantasieën

Dieudonné is nu 43. Mathilde en hijzelf zien de dag naderen dat Yann hen op zijn beurt zal verlaten. Het lijkt wel een terugkomend patroon onder de mannelijke familieleden. Yann spreekt over Parijs, soms over de Oostenrijkse Nederlanden. Ze houden hun hart vast als hij het zelfs heeft over reizen naar de andere kant van de Oceaan. Maar in 1750 is hij nog thuis.

In Lille is heel wat te doen rond de kanaalverbinding tussen de Haute Deûle en de Basse Deûle. Met de uitbreiding van de stad gedurende de laatste honderd jaar was een groot deel van de rivier afgeleid voor de verdedigingswallen. Smalle kanalen door de stad regelen de toevoer van de Basse Deûle terwijl ze watermolens zoals de *Moulin de la Comtesse* en voor de *Moulin de Saint Pierre* bedienen. Maar nu is er opnieuw een bevaarbare verbinding langs de *Esplanade* richting *Porte de la Barre* en daarover zijn luide protesten. Wie zijn brood verdient met het vervoer van scheepsvrachten tussen Basse Deûle en Haute Deûle is boos. Zelfs wie vrachten op zijn rug draagt reageert woedend op eender welke schipper die durft gebruik te maken van het verbindingskanaal. Het zal zijn tijd duren om vastgeroeste gewoontes en onwetendheid te overwinnen en een akkoord te

bereiken alle stedelijke vrachtvervoerders over vervoermiddel en prijzen.
Mathilde verwondert er zich over dat arme sloebers liever vrachten op hun rug vervoeren dan sloepen te gebruiken op het verbindingskanaal. Men legt haar uit dat de meesten het niet aankunnen zich een sloep aan te schaffen of te bouwen. Ondertussen spreekt ze tijdens een een *dîner* nogmaals schande over de Spaanse en Engelse Koningshoven die zwarte mensen blijven zien als handelswaar. Ze laat haar gasten weten dat er Spaanse bezwaren waren over de Asiento-clausule in het verdrag van Aachen. Daarop verkochten de Britten simpelweg hun voorrecht voor de prijs van 100.000 pond.

De vrede van Aken zorgt voor rust maar enkel in het Europa van de Oder tot de Noordzee en van de Baltische zee tot de grote rivieren in Frankrijk. Plaatselijk zijn rivieren, vaarwegen langs de kust en kanalen hierdoor wel ideale verbindingswegen voor de aanvoer van grondstoffen. Vrij snel ontstaat in het Noorden van Frankrijk en in de Lage Landen een nieuwe vorm van productie-eenheden.
De linnennijverheid was al lang een belangrijke activiteit in de streek. Het is de bijverdienste van vele boerengezinnen. Kleine boeren verbouwen zelf vlas of kopen het op. De vrouwelijke familieleden spinnen de vezels. Adolescenten en jonge mannen maken er lijnwaad van. Hoe meer gezinslieden meewerken, hoe beter. Tijdens de productiemaanden gaan kinderen niet naar school. Ze worden aan het werk gezet. Op vierjarige leeftijd winden ze garen op, meisjes van acht zitten achter het spinnewiel. Tienjarige jongens kunnen op het weefgetouw aan

de slag. Kooplieden en burgerlijke ondernemers zonder directe inkomsten uit de landbouw zorgen voor de doorverkoop van het geproduceerde linnen en leven van de opbrengst hiervan. Naar het voorbeeld van de smederijen brengen die kooplieden de productiekern over naar manufacturen. De centrale aanvoer en afvoer levert hen grotere winsten op. De huiselijke werkplaatsen verdwijnen naarmate meer mensen in gespecialiseerde werkhuizen worden geplaatst. Die nieuwe vorm van textielproductie trekt veel volk aan. Maar wie naar de werkplaats komt krijgt niet méér betaald dan voor thuisnijverheid. De kinderen komen dus ook naar de werkhuizen. Naarmate de verlichting er verbetert verlengen de winterse werkdagen. Tegen het einde van de decade is wat in begin nauwelijks merkbaar was duidelijk. De volkskinderen gaan steeds minder naar school. De armen staan er vandaag niet veel beter voor dan de zwarte mensen die nog altijd als slaven worden gebruikt in de gebieden overzee. Ze hebben het recht over hun eigen lijf maar nauwelijks middelen om dat te voeden.

Op de dîners bij Mathilde en Dieudonné is voedsel geen probleem. Op een avond dient men *pomo d’oro* op. Het gesprek gaat over de monnik die de vrucht van Italië naar Noord-Frankrijk bracht. De plant kwam in de moestuin van één van de abdijen van Lille terecht. Een van de vrienden van Dieudonné deed wat opzoekingswerk. In een geïllustreerd Spaans reisverhaal vond hij tekeningen van de plant met de kleine gele vruchten. De plaatselijke bevolking gaf er de naam *xitomatl* aan. De disgenoten vinden dat de vruchten een pittige smaak

hebben. Sommigen spreken over andere bereidingswijzen en iemand vraagt ze gestoofd kunnen worden met uien of sjalotten. Mathilde gaat er met haar kokkin over spreken.
Daarop komt het gesprek op een ander actueel onderwerp: de de schaarste van de houtskool ondanks de dertig jaar oude beperkingen opgelegd aan de glasnijverheid.
Dieudonné weet nog dat in Oostende naast houtskool ook turf werd gestookt. Één van de aanwezigen zegt dat waar het kan ook in de buurt van Lille turf wordt gestoken. De verbranding ervan geeft echter veel minder hitte. Er is vandaag natuurlijk bruinkool en steenkool maar tot voor kort was de aanvoer ervan langs de Haute-Deûle erg onregelmatig.
Daarop vertelt een andere genodigde dat hij Anzin bezocht omdat hij financieel geïnteresseerd is in de compagnie van zijn vriend Jean-Jacques Desandrouin. Die begon een project met Pierre Taffin en vandaag beschikt Anzin over een echt extractiebedrijf. De bevoorrading van Lille is verzekerd met de aanvoer langs de Scarpe en de Deûle. Het is de bedoeling van de Compagnie de Anzin permanente opslagplaatsen te verzorgen voor steenkool in Lille en in Dunkerque.
Dieudonné's gast vertelt dat hij heel wat leerde van Desandrouin over de brandbaarheid van de opgedolven stoffen. Hoe harder, zwarter en droger die zijn, hoe beter. Dat is de reden waarom turf voor de industrie niet interessant is. Bruinkool brandt beter en steenkool nog meer. Vetkool, esskool en magerkool geven bovendien grotere hitte af dan vlamkool of gaskool. Tenslotte is de karbonkel die sommigen antraciet noemen. Voor de glasproductie is steenkool interessanter dan houtskool. Vandaag

is er steeds meer vraag naar steenkool. De glasmakerij in de *Rue de Princesse* bijvoorbeeld gebruikt tegenwoordig enkel uit Anzin aangevoerde steenkool.

Lieve broer en zus,

Ik ben blij te vernemen dat jullie het goed stellen. Ik kan me voorstellen dat het moeilijk is voor onze lieve moeder, nu ze het zonder vader moet stellen. We zijn ook blij te horen dat Oostende door de Keizerin nog steeds goed bejegend wordt.
Frankrijk krijgt rekeningen voorgeschoteld. Leningen moeten worden terugbetaald en daarom gaan belastingen en taksen naar het centrale bestuur. In Lille klaagt men over de eigenaardige politiek van de Koning die eerst steden inneemt, om ze bij het vredesverdrag terug af te staan. Maar misschien is het voor de mensen ginds alles bij elkaar beter dat Oostende en de Barrière-steden terug onder het bestuur van de Habsburgers kwamen. Want zoals we wel weten een slecht centraal bestuur betekent voor de steden altijd meer uitgaven.
Niet lang geleden kreeg ik bericht uit Edinburgh. David Hume werkt al een tijd samen met een jongere collega, Adam Smith. Ze kunnen goed met elkaar overweg zelfs nu David zichzelf steeds meer als agnost voorstelt. Dat zal wel de reden zijn waarom hij in Glasgow de leerstoel in moraalfilosofie kwijtspeelde aan Adam Smith. Zowel Hume als Smith zeggen dat Glasgow vrijer en opener is dan het traditionele Oxford. Toch zijn er ook daar blijkbaar grenzen aan de tolerantie en over kosmopolitisme zullen we maar zwijgen. Ik probeer meer over die Adam Smith te weten te komen. Hij lijkt de wens tot vrijheid van spreken sterk te verbinden met de

vrijheid van ondernemen. Hij is er vast van overtuigd dat wanneer iemand het persoonlijk goed stelt, de gemeenschap als geheel daar beter van wordt. Ik ben er niet zo gerust in dat het zo simpel is. Ik denk zoals vaak dat wie teveel in de academische, burgerlijke en aristocratische wereld vertoeft, de neiging heeft aan te nemen dat de mensheid uit verschillende soorten bestaat niet alleen volgens de geografische oorsprong, maar ook volgens afkomst. Daarbij is hun eigen kleine wereld al snel de 'hele gemeenschap'.

Jullie toegenegen Dieudonné

Lieve broer,

Overal spreekt men over menselijke wil, over vrijheid, moraal en ethiek. Toch belet zoiets niet dat Amo Afer enkele jaren geleden uit de academische wereld plots verdween. Begga en ik menen te weten dat de familie Brunswijk-Wolfenbüttel minder belangstelling had voor het werk van Amo Afer vooral nadat hij zijn leerstoel in Jena aanvaardde. Ondertussen weten we heel goed dat de gedachte om het onderwijs los te koppelen van de op het Christendom gebouwde theologie niet welkom is. Niet alleen Amo Afer, maar ook andere filosofen kregen het hard te verduren. Denk maar aan Christian Wolff, kenner van het confucianisme, die stelt dat kennis en gezag op het gebied van de ethiek niet verkregen hoeft te worden door christelijke openbaring, maar kan worden bereikt door rede. Hij kan enkel nog werken omdat Frederik II van Pruisen hem de hand boven het hoofd houdt zo weten we uit goede bron. Maar voor Amo Afer ging het de laatste jaren verkeerd. Uiteindelijk is hij met een schip van de West-Indische Compagnie naar zijn thuisland terug gestuurd. Voor zover we weten leeft hij vandaag in het Fort

San Sebastian. We horen niets meer over hem en vrezen dat hij bewust wordt dood gezwegen. Mocht je over hem wel wat te weten komen door geestesgenoten zoals David Hume bijvoorbeeld, laat het niet na het ons te laten weten.

Je toegenegen Maria

“Is de *Republiek der Letteren* iets echts of is het enkel een fantasie in ons hoofd,” vraagt de achttienjarige Yann zijn ouders, op een zomeravond zonder bezoek. Dieudonné en Mathilde kijken hem verrast aan. Terwijl Mathilde glimlacht, laat Dieudonné een grijns zien die hem tien jaar jonger maakt.
“Ik ben er nooit helemaal uitgeraakt of we ‘*lettres*’ met het Vlaamse *Letteren* of *Brieven* moeten vertalen. *Res publica literaria* doet aan letteren denken, maar ik denk dat het principe van kosmopolitische gelijkwaardigheid beter wordt weergegeven als je de republiek als een brievengemeenschap ziet,” zegt Mathilde.
“Dat is je beschermende moeder ten aanzien van onze vriendinnen en kennissen in Parijs, die in hun salons graag de verpersoonlijking zien van die Republiek. Wat volgens mij vals is”, komt Dieudonné tussen.
“Vals, omdat de salons een Franse aangelegenheid zijn en geen wereldwijde?” vraagt Yann.
“Heel goed, zoon. Ja, dat is één kant van de zaak. Een andere is dat de meeste salons door de aristocratie worden gehouden, of door tot de adel verheven burgerij. En door vrouwen ten aanzien van wie de leden van de Republiek een ambivalente houding aannemen. De Franse filosofen en natuurfilosofen zien in de salons vaak niet een plaats om over ideeën te redeneren, maar om eigen stellingen te poneren zonder tegenstelling te

aanvaarden," zegt Dieudonné.
"In Cirey probeerde Émilie de Châtelet het debat wel mogelijk te maken. Maar ze was vaak omringt door arrogante mannelijke zelfaanbidders, Voltaire in de eerste plaats," voegt Mathilde er met een droevige glimlach aan toe. "Naar wat men ons vertelt, probeert Madame de Geoffrin in haar salon de debatten tegenwoordig op een geciviliseerde toon te laten geschieden."
"Maar één iets is onvermijdelijk," merkt Dieudonné op. "In Frankrijk zijn velen er vast van overtuigd dat Parijs het centrum van de denkende wereld is. Wellicht was daarom de verontwaardiging zo groot over Rousseau's *Discours des Sciences et des Arts*. Tussen haakjes, ik hoorde dat hij tegenwoordig met Therèse Levasseur in de Rue Platrière woont."
"Rousseau heeft natuurlijk kwaad bloed gezet met te zeggen dat de vooruitgang van kunst, letteren en wetenschap een ernstige vijand van de moraal is. Hij beweert dat die activiteiten behoeften kweken en daarmee een bron vormen voor slavernij. Verder vervangen en ondermijnen jaloezie, angst en wantrouwen de oprechte vriendschap. Dit soort betoog heeft hem zelfs bij zijn atheïstische vriend Diderot onmogelijk gemaakt. En toch doet zijn betoog soms denken aan de teksten van François de La Mothe Le Vayer," vervolgt Mathilde.
"Hij zou zich meer met filosofen buiten Europa moeten onderhouden," denkt Dieudonné, "het zou hem helpen bij zijn beschouwingen over de samenleving."
"Maar om op je vraag terug te komen. Voor mij is de Republiek der Letteren of der Brieven het geheel van brieven en publicaties die denkers en geïnteresseerden naar elkaar sturen en die we op

bescheiden wijze proberen te steunen," herneemt Mathilde. "Je vader heeft net ingetekend op de *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des arts et des métiers* waar d'Alembert en Diderot eindelijk aan begonnen zijn. Een Hercules-taak, denken we. Vanuit het salon van Madame de Geoffrin horen we dat het om een Frans antwoord gaat op de Britse *Cyclopædia* in plaats van een aanvullende vertaling zoals eerder werd gezegd."
"Ik ben matig optimist," zegt Dieudonné. "Jean d'Alembert schrijft in één van de voorbereidende brieven over de contradicties die hij als filosoof ondervindt tussen kosmopoliete en lokale identiteit. Hij is overtuigd als filosoof te moeten tussenkomen in de omringende ook de niet wetenschappelijke wereld. Wellicht zal het niet lang duren voor we protesten zullen krijgen uit kerkelijke hoek. Maar ik ben ook wat voorzichtig bij de interpretatie die Le Rond d'Alembert geeft aan kosmopoliet. Bij mijn weten heeft hij in Pruisen nooit over Amo Afer gesproken."
"Dus is het beter plaats te blijven inruimen voor tijdschriften en Lexicons van elders uit de wereld en niet enkel uit onze gewesten," besluit Yann lachend.

Korte tijd hierna hebben Mathilde en Yann een gesprek over de jaloezie en misschien ook de onrust die Émilie de Châtelet veroorzaakte. Mathilde toont de kopie van een brief van Madame du Deffand aan Horace Walpole waar ze ooit de hand op kon leggen. Daarin staat onder meer: "*Stel je een lange, magere vrouw voor, met een verhitte teint, een scherp gezicht, een spitse neus, dat is het gezicht van de mooie Emilie; een gezicht waar ze zo blij mee is dat ze niets spaart om ermee te pronken:*

krullen, pompons, edelstenen, glaswerk, alles is in overvloed; maar omdat ze spijts de natuur, mooi en spijts haar geluk, prachtig wil zijn, is ze verplicht zichzelf het overbodige te schenken en niet te denken aan het noodzakelijke, zoals overhemden en andere kleinigheden.

Ze werd geboren met genoeg moed; het verlangen om meer te lijken dan ze is, deed haar de studie van de meest abstracte wetenschappen verkiezen boven aangename kennis: ze denkt zo een grotere reputatie te zullen hebben en zeker superieur te zijn ten aanzien van alle vrouwen.

*Ze heeft zich niet hiertoe beperkt. Ze wilde prinses worden. Dat werd ze ook, niet in de genade van God, noch van de koning, maar door haar eigen ambitie. Zoals aan andere, zijn we ook aan deze belachelijkheid gewend geraakt. We zien haar in haar theaterrol van princes en we zijn bijna vergeten dat ze een vrouw van status is. Madame werkt met zoveel zorg om te laten zien wat ze niet is dat we niet meer weten wat ze werkelijk is. Zelfs haar fouten zijn niet natuurlijk. We kunnen ze aanvoelen als het gevolg van haar pretenties, van haar gebrek aan respect ten aanzien van de conditie van prinses, van haar droogheid ten aanzien van die van geleerde, haar onnadenkendheid ten aanzien van die van mooie vrouw. Hoe beroemd Mme Du Ch*** ook is, ze kan niet tevreden zijn als ze niet gevierd wordt. En dit is tenslotte wat ze bereikt heeft door de verklaarde vriendin te worden van M. de Voltaire. Hij is het die haar leven glans geeft, en aan hem zal ze onsterfelijkheid te danken hebben.”*

“Tja,” merkt Yann fijntjes op, “ik kan me moeilijk voorstellen dat zo’n brief het ideaal vertegenwoordigt van de *République des*

Lettres."

Mathilde en Dieudonné volgen op de voet de verwoede pogingen om het encyclopedie-project stop te zetten. Ze moeten niet lang wachten tot het zover is. Reeds in februari van 1752 oefenen vertegenwoordigers uit katholieke hoek druk uit om de veroordeling en stopzetting van het werk te verkrijgen. Enerzijds is er de argwaan dat Diderot in dit werk een middel vindt om zijn atheïstische ideeën te verspreiden, anderzijds extrapoleert men een rel in de Sorbonne over de thesis van Abt Jean-Marie de Prades. Als de informatie die Lille bereikt juist is dan argumenteert de Prades dat de mens van zijn oorsprong in zijn natuurlijke staat tot religie komt door de voortgang van zijn kennis, onafhankelijk van enig bovennatuurlijk licht. Volgens de Prades zouden de zintuigelijke waarnemingen de tronk zijn waaruit al onze beschouwingen groeien en dus de enige bron van kennis zijn. Onze ervaring dat we aan elkaar behoefte hebben en daar ook het nut van inzien zou de enige basis vormen voor onze samenleving. Hij maakt van het begrip rechtvaardigheid een eenvoudige gevoelsmatige reactie van de zwakken tegenover de onderdrukking van de sterken. Volgens zijn tegenstanders betuigt hij hiermee openlijk zijn filosofische achtergrond die hem medewerker maakt van de Encyclopedie. Een deel van zijn proefschrift is volgens hen duidelijk gebaseerd op de inleiding van diezelfde Encyclopedie.
Uit die rel die bijdraagt tot het verbod op het werk leiden Dieudonné en Mathilde af dat men de volgende redenering toepast: twee figuren die respectievelijk atheïst en agnost leiden de samenstelling van het werk. Ze bepalen de keuze voor

medewerkers. Daardoor is heel het werk een ondermijning van de koninklijke autoriteit en stuurt het aan tot opstand en onafhankelijkheid. Daarbij gebruiken de opstellers duistere en dubbelzinnige termen die de grond leggen voor dwaling, morele corruptie, ongeloof en goddeloosheid.
Het is niet te verwonderen dat op basis van die negatieve kritiek vanuit de hoek van hoge geestelijkheid en burgerij inclusief vanwege jansenisten, de Paus en de Koning tot de veroordeling en het verbod van de encyclopedie besluiten.
Een tijd later hoort men dat Malesherbes is die hoewel hij belast is met de censuur op alle drukwerken eigenaardig genoeg een lans breekt voor het hervatten van het werk. Maar na deze negatieve periode zou d'Alembert zijn vriendenkring hebben toevertrouwd enkel nog deel te nemen aan de wiskundige artikels.

In Lille blijven de straten onrustig. Schipper corporaties lijken niet direct een goede illustratie voor de ideeën van Smith, wanneer hij stelt dat wat goed is voor het individu ook goed is voor de gemeenschap en dat de vrijheid van onderneming iedereen ten goede komt. De verbinding tussen de Haute en de Basse Deûle brengt de exclusiviteit in opspraak aangaande het vervoer van goederen op bepaalde trajecten en de rellen tussen de verschillende corporaties lopen regelmatig uit de hand. Ondertussen slaagt de Compagnie Anzin erin haar greep te verstevigen op afnemers steenkool, bruinkool en houtskool. De compagnie wil sneller dan voorheen haar producten hebben daar waar de gebruikers ze willen. Het vervoer per kar is erg langzaam en dus wil de Compagnie depots aanleggen. Om Lille

te bedienen wil ze hiervoor uiteraard intensief gebruik maken van de Scarpe-Deûle verbinding. Daarbij gebruikt ze eigen boten. Drie van die boten functioneren als drijvende depots om snel te leveren waar nodig. Daar verzetten alle de schippers, ook die van de Schelde zich tegen. De laatsten krijgen zelfs militaire steun zo wordt gezegd. Maar uiteindelijk kwam het tot een akkoord hoort men op een *dîner*-avond in de Rue des Carmes.

De rest van die avond staat in het teken van een bericht uit Portugal. Daar heeft Eerste Minister Sebastião José de Carvalho Markies van Pombal alle Jezuïeten uit het land en haar kolonies verbannen. De Orde zou de hand gehad hebben in een moordaanslag op de Portugese koning. Het vermogen van de orde is geconfisqueerd. En er is wellicht nog een andere financiële reden voor die beslissing. In de *Colônia do Brasil do Reino de Portugal* beschikt de Sociëteit over 25 residenties, 36 missies en 17 colleges en seminaries. De residenties brengen veel geld op. De genodigden van Dieudonné en Mathilde zien de residenties als een vorm van volwassenen onderwijs ter plekke dat op zichzelf een economische betekenis heeft. Om grond te bezitten en te exploiteren onderwerpen de Europeanen al lang de plaatselijke bevolking die ze indianen noemen. De bezetters verplichten de indianen hun eigen cultuur te vergeten en de europese aan te nemen. Catechismus en kerstening maken deel uit van de onderwerping. Jezuïeten missionarissen oefenen zich in de plaatselijke taal en dans. Zo kan de Christelijke God aangeboden worden met het nodige toneel. Daarbij gebruiken ze een mengsel van Portugees en plaatselijke taal om heiligen en engelen te introduceren. Vaak begrijpen de

toeschouwers de boodschap niet maar gaandeweg worden gewoontes en rituelen ingebed die men christelijk kan noemen.
“Ik vraag me wel af of we hier van scholing kunnen spreken,” vindt Dieudonné. “Dit lijkt meer op instructie en verplichting een dogma aan te nemen en niet op verspreiden van kennis.”
Mathilde maakt een gedachtensprong en zegt: “Hebben jullie al de *Discours sur l’origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes* van Jean-Jacques Rousseau al gelezen? Onze Geneefse vriend publiceerde dit als antwoord op de nieuwe prijsvraag van de Academie de Dijon ‘*Wat is de oorsprong van de ongelijkheid tussen mensen en wordt zij gerechtvaardigd door de natuurwet?’.”*
“Wat heb je uit zijn antwoord geleerd?” vraagt Pierre Lacour.
“Rousseau schrijft dat over natuurlijke ongelijkheid geen vragen te stellen zijn, we zijn immers van nature ongelijk,” begint Mathilde. “Daarop vervolgt hij dat politieke en zedelijke ongelijkheid niet natuurlijk is. Zoals hij al eerder aanvoerde, degradeert het goede dat in de wilde mens aanwezig is. In onze natuurstaat hebben we immers onszelf en de andere op natuurlijke wijze lief. We willen noch onszelf noch de andere zien lijden. Het menselijk verstand zorgt ervoor dat in natuurstaat iedereen een Edele Wilde is.”
Yann neemt sinds kort ook aan de *dîner*-gesprekken deel. Hij probeert vooral de moed te verzamelen om een gesprek aan te knopen met Madeleine Lacour en is blij dat hij zijn moeders wenk om de tekst van Rousseau te lezen te hebben opgenomen. Wat aarzelend begint hij: “Ik kan het natuurlijk verkeerd hebben begrepen, maar ik denk dat Rousseau ervan uitgaat dat we snel bepaalde goederen of diensten als gemakkelijk en als normaal

gaan beschouwen. Dus ontwikkelen we er een kunstmatige behoefte voor. We willen ivoor omdat we een kam gemakkelijk vinden, we willen ijzer en tin omdat we een mes handig vinden. Daarop kunnen we ons leven zonder die voorwerpen niet meer indenken." Hij kijkt Mathilde aarzelend aan die hem bemoedigend toeknikt. Hij vervolgt: "Ertswinning en de grond bewerken is dus belangrijk. Dat maakt ertsen en grond bezitten wordt tot een soort drang, de drang naar eigendom. En daar ligt de oorzaak van ons zedelijk verval. Liefde en eigenliefde worden zelfliefde. Die is verbonden aan eigen handeling en aan de handeling en de opinie van anderen. We schatten anderen en laten ons schatten op grond van aanzien. Om onze eigenliefde te bewaren moeten we tonen dat we bezitters zijn. En, zou ik hier aan toevoegen, vermits we grond en delfplaatsen bezitten, hebben we anderen nodig die onze bezittingen bewerkt. Wie bezit wil dan ook het werk van anderen bezitten al dan niet tegen betaling."

"Kan een bezitter iemand anders werk bezitten? Kan je iemand verplichten om voor een andere te werken," vraagt een van de tafelgenoten.

"Niet alleen kan het, maar het gebeurd voortdurend," zegt Yann. "Jullie hadden het enkele tijd geleden over de ouders die kinderen tewerkstellen bij het spinnen en het winden van garen. Ik hoorde verhalen over de werkers die zo weinig verdienen dat ze verplicht zijn om vrouwen en kinderen mee te doen werken. Ik hoorde van vader dat de kinderen van de armen vaak uit de Kleine Scholen wegblijven omdat men hun arbeid nodig heeft. Daarnet nog hadden jullie het over de wijze waarop de indianen

van de *Colônia do Brasil* hoe dan ook verplicht worden te werken. De Europeanen maakten van vrije mensen hun bezit zodra ze zich ginds vestigden.” Yann bloost wanneer hij ziet hoe Madeleine bewonderend naar hem kijkt en zegt verlegen: “Maar ik overdrijf hier misschien.”

“Ik denk niet dat je overdrijft, je argumenteert enkel wat heftig,” komt Dieudonné tussen. “Ik denk dat de klare wijze waarop Rousseau de ongelijkheid voorstelt ons verder helpt als we andere teksten bekijken.”

Dieudonné kijkt zijn vriend Lacour aan. “Weet je nog hoe ik onlangs mijn verbazing uitsprak over wat David Hume schrijft in zijn *Essays and Treatises on Several Subjects*?”

“Ja,” antwoordt Pierre. Je was er zo verbolgen over dat ik denk het nog steeds uit het hoofd te kunnen citeren: ‘*I am apt to suspect the negroes, and in general all the other species of men (for there are four or five different kinds) to be naturally inferior to the whites.*’ Rousseau zou dit kunnen weerleggen vooral om wat volgt: ‘*There never was a civilised nation of any other complexion than white, nor any individual eminent either in action or speculation*.’ Om te beginnen zouden anderen hem kunnen wijzen op het werk van Amo Afer waarover hij volgens jou ook hoorde. Ik denkt dat hij argumentatie van de slavenhandelaars de mond herneemt. Als de neger een natuurlijk mindere soort is dan kan elke Christen rustig beweren gewoon een levend wezen in bezit te hebben om te werken, naast paarden of ossen om karren en ploegen te trekken.”

Daarop neemt Mathilde terug het woord: “We hebben het over verschillende vormen van bezit, denk ik. Maar die verschillende

vormen passen wel in het schema van mijn schoonouders John Lesmeister en Mathilde Grünen waarmee ze arrogantie en ignorantie verbinden. Iemand kan iemand anders onwetend noemen zonder dat de eigen onwetenheid toe te geven enkel omdat die vanuit een machtspositie handelt. Je kan van de andere zeggen is dat ie onwetend is omdat hij geen latijn kent, of nooit over jouw God hoorde spreken zonder te aanvaarden dat de andere een taal heeft, een cultuur, een godsbeleving, die je zelf niet kent."

Een van de vrienden van de Sociëteit van Jesus die mee aan tafel zit glimlacht en zegt: "Pas op Mathilde of je wordt opgesloten samen met de gevaarlijke encyclopedie-schrijvers. Maar ik begrijp je standpunt. Men verwart soms het beheersen van een taal met het tonen over opvoeding te beschikken. Mag ik jullie iets vertellen over wat op tien mijl van Lille gebeurt? In Dunkerque maakt het leren van de Franse taal al bijna twintig jaar deel uit van de opleiding tot leermeester. Dat gebeurt als onderdeel van de poging de Vlaamse moedertaal van veel kinderen op de tweede plaats te zetten. In Le Wast pleiten bestuurders ervoor 'goede leermeesters' op te leiden. Vandaag betekent dat daar 'Franse leermeesters'. We weten hoe formele scholastiek de opvoeding en de scholing in colleges verarmt… wacht even Dieudonné, ik weet wat je denkt over scholastiek …, daarom wil ik het even hebben over Alexandre Van de Walle. Hij stelt in Wormhoudt een hervorming van de colleges voor. Naast geschiedenis en geografie moeten Latijn en Frans deel uitmaken van het onderwijs aldaar. En ook Vlaams, maar, zegt hij erbij, dan wel op een serieuze wijze. En daar gaat het voor mij over.

Als je de natuurlijke ongelijkheid door Rousseau aangehaald niet wil vermeerderen met de ongelijkheid die het gevolg is van politiek en bezit, dat mag je je er niet toe beperken de cultuur van de andere enkel te tolereren, je moet die waarderen en op gelijke voet behandelen. En dat deden mijn Sociëteit-genoten in de *Colônia do Brasil* zeker niet."
Mathilde ironiseert: "Als je zo verder gaat lieve vriend is er wie ons samen zal opsluiten, maar wellicht niet in dezelfde cel." Iedereen lacht.
Een aanwezige vriendin maakt van de ontspanning gebruik en zegt: "Ik heb nog een voorbeeld van hoe voor eigenliefde te zorgen. Jullie weten al dat de Hertogin van Maine overleden is? Welnu, Louis-Antoine de Gontaut-Biron liet er geen gras over groeien. Zodra hij vernam dat de erfgenamen Peyrenc de Moras hun eigendom aan de Rue de Varenne van de hand wilden doen, kocht hij het voor de lieve som van 500.000 pond."
"Wel, wel," merkt Dieudonné op. "Het gestegen aanzien dat Parijs hem hierna zal geven, zal zijn eigenliefde zeker ten goede komen. En om mijn eigen eigenliefde nu te strelen, mag ik jullie een koffie aanbieden in het salon hiernaast?" Lachend staat iedereen van tafel op.

Het ziet ernaar uit dat Diderot en d'Alembert het Encyclopedie project kunnen verder zetten. In de loop van 1754 schrijft de eerste over kosmopolitisme: '*Ik ben kosmopoliet; dat wil zeggen wereldburger. Ik verkies, zegt een ander, mijn familie boven mijzelf, mijn vaderland boven mijn familie, de mensheid boven mijn vaderland*'. De humanist d'Alembert blijft de encyclopedie zien als het concretiseren van de verplichting van de filosoof om zich te

mengen met zijn omringende wereld en sociabel te zijn. Hij is sinds jaren junior-lid van de Koninklijke Wetenschappelijke Academie en nu draagt *Marquise de Duffand* hem voor als lid van de Académie Française. Mathilde en Dieudonné vinden dat d'Alembert de eer verdient. Toch zien ze duidelijk in dat de Salons van Parijs ontmoetingsplaatsen blijven van een beperkte groep schrijvers, goede redenaars en hun respectievelijk publiek uit hogere kringen. D'Alembert legt het wel mooi uit wanneer hij het frequent bezoek aan de salons als bewijs aanvoert zich als filosoof niet van de wereld af te sluiten, maar voor de rest blijft hij vooral in zijn werkkamer. Het niet vijandig gebied is eerder klein. In de salons is er weinig plaats voor ambachtslui en artiesten en helemaal geen voor het gewone volk. Ze zijn zich heel goed bewust dat hier in Lille hun huis maar beperkt open staat voor iedereen, zelfs nu het blijvend gasthuis is voor enkele jongeren sinds ze ooit jongens opnamen na de brand in het College. Het is niet voldoende het huis open te stellen als mensen gewoon geen tijd hebben voor eigen kennisverruiming en die van anderen en dagelijks moeten zoeken hoe rond te komen met het weinige dat ze verdienen tijdens de vele werkuren.

Uit Oostende komt het bericht dat Marianne ziek is en snel achteruit gaat. Dieudonné stuurt onmiddellijk een brief terug en kondigt aan dat hij met Mathilde naar Oostende vertrekt. Helaas. Wanneer ze op 9 mei aankomen is Marianne twee dagen eerder op 71-jarige leeftijd ontslapen.
Yann en Madeleine komen ook over. Ze verblijven enkele weken in het huis van Dieudonné's ouders in de Kaaistraat. In deze periode zien ze ook Johannes en Maria. Yann kan het

onmiddellijk bijzonder goed stellen met zijn oom en zijn tante. Beiden verzekeren ze hem dat hij en Madeleine altijd welkom zijn. De jonge mensen zeggen blozend dat ze wel graag samen optrekken maar dat het te vroeg is om toekomstplannen te maken. Ze merken de tedere glimlachjes van de ouderen niet die al begrepen hebben wat die toekomst is. Dieudonné en Maria komen met Johannes overeen dat ze hun ouderlijk huis zullen opfrissen zonder dat hun broer hoeft tussen te komen. De bibliotheek blijft integraal bewaard. Maria zal gebruik maken van het huis telkens ze in Oostende is. En Dieudonné vindt het een veilig gevoel voor de familie over een eventuele uitwijkplaats te beschikken. Je weet immers nooit wat je te wachten staat in het roerige Europa.

Oorlogstrommels

Vorig jaar verwoestte een geweldige aardbeving in het Zuiden van Europa een groot deel van Lissabon. Dieudonné en Mathilde zullen er slechts enkele jaren later met hun gasten over praten wanneer ze Voltaire's klaagzang over die gebeurtenis onder ogen zullen krijgen.

Yann ook wel Jan en Madeleine ook wel Magdalena besluiten hun respectievelijke ouders te vertellen wat de ouders al lang wisten: ze zullen verder als koppel door het leven gaan. In het najaar van 1756 vieren de families Lemaître-Larouge en Lacour-Lacour samen die gebeurtenis.
Het is een voorzichtige viering. Oorlogstrommels roffelen. Niet enkel de burgers van Lille maken zich zorgen. De politieke wrijvingen tussen de machthebbers van Oostenrijk en Pruisen maar ook tussen de koninkrijken van Frankrijk en Groot-Brittannië ontaarden in een nieuwe oorlog waarvan men wel het begin maar niet het einde ziet. Vrij snel gaan het koninklijke huis van Frankrijk en het Keizerlijke Habsburgse huis een alliantie aan van het soort '*de vijanden van mijn vijanden zijn mijn vrienden*' wanneer de koning van Pruisen Saksen binnenvalt en de Britse kroon bevestigt Pruisen te steunen.
Frederik II van Pruisen maakt systematisch gebruik van vrijkorpsen. In Frankrijk, het Heilig Roomse Rijk en andere door de Habsburgers bestuurde gebieden is het inlijven van soldaten voor grotere legers een prioriteit en dat kost veel geld. Heel snel zal de familie Lemaître de zware belastingdruk ondervinden net zoals de Oostendse tak van de Lesmeisters. Voor de familie zelf

is het verschil met het vorige conflict dat de huidige allianties hun woonplaatsen niet in onderling vijandig gebied plaatsen. Men kan elkaar dus steunen indien nodig. De correspondentie tussen Dieudonné, Johannes en Maria neemt toe.

Lieve broer,

De inval van de Pruisische vorst in Saksen heeft voor Oostende voorlopig slechts één gevolg. De hier gekantonneerde Oostenrijkse soldaten moesten naar het Rijngebied vertrekken. De haven van Oostende mag niet onbeschermd blijven omwille van de alliantie van George II met Frederick II ter bescherming van het Electoraat van Hannover tegen andere continentale vorsten. Daarom installeerde zich hier een Frans regiment onder leiding van Hugo de la Motte. We zagen enkele engelse vrienden vertrekken nu ze plots officieel vijanden zijn en alle Engelse schepen de haven moesten verlaten. Ook de postverbinding met Dover zijn we kwijt. Die lijnboot is naar Vlissingen verlegd. Uiteraard voelen we de belastingen verhogen om oorlogskosten te dekken.
We sturen je een overzicht op van de VOC-reglementen (Vereenigde Oost-Indische Compagnie) waar we de hand op legden. Die geldt voor alle colleges in de door haar gecontroleerde gebieden. De kerkenraad geeft de toon aan. Je zult zien dat de greep op de instructie van de religie of die nu lutheraan, hervormd of katholiek is niet erg verschilt. Maria merkte onlangs op dat indien Jan Comenius ondanks de katholieke paus toch de hemel in mocht hij wellicht ongelukkig zal kijken naar die school die sterk afwijkt van zijn ideaal om meer opvoedend en minder straffend te werken. Hier volgen de tien bepalingen oorspronkelijk voor Mattau maar nu,

voor zover we te weten kwamen, in alle bezette gebieden gelden.

1. *De subregent zorgt ervoor dat alle jongens voor zonsopgang gekleed, gewassen en gekamd zijn en daarna geknield het morgengebed zeggen.*
2. *Er is een gebed vóór en ná elke les.*
3. *Voor en na het middagmaal en avondmaal zijn er gebeden en dankbetuigingen.*
4. *Bij het avondmaal moet er een hoofdstuk uit de bijbel worden voorgelezen.*
5. *De gebeden en lezingen worden door de jongens om beurten verzorgd.*
6. *Geen jongen mag zich buiten het college begeven zonder toestemming van de regent.*
7. *De subregent beperkt de straffen tot een pak slaag.*
8. *Wie langer dan toegestaan wegblijft wordt door de regent gestraft.*
9. *Om de beurt houden twee leerlingen toezicht en melden de subregent wie geen* duytsch *spreekt of zich anderszins misdraagt.*
10. *De subregent ziet erop toe dat de leerlingen hun kleren schoon houden en dat het gebouw geregeld schoongemaakt wordt.*

Zoals je ziet, handelt het reglement enkel over tucht en kerstening. Over de inhoud van de lessen zijn we niets te weten gekomen. We vermoeden dat ook hier niet veel anders kan verwacht worden dan in de scholen, waar onze ouders informatie over verzamelden.

Je toegenegen Johannes.

Lieve broer en zus,

Het doet me genoegen te vernemen dat Oostende ditmaal van oorlogsgeweld gespaard blijft. In Lille is alles rustig. Wel is er grote

druk op jongelui om zich als soldaat aan te melden voor het koninklijke leger. Uit de armere stadsbevolking doen veel jongens dat ook. Ze denken zich op die manier van een soldij te verzekeren. We weten uit vorige oorlogen dat die soldij er niet altijd is. We kunnen alleen maar hopen dat ze voldoende te eten zullen krijgen om niet uit noodzaak te gaan stelen daar waar ze gelegerd worden. We weten maar al toe goed hoe katholieke legerleidingen in oorlogstijd een loopje nemen met de kerkelijke geboden.
We danken je voor het overzicht van het VOC-reglement in de colleges in de overzeese gebieden van de Zeven Verenigde Provinciën. Mathilde en ik hebben de teksten van drie Jannen doorgenomen: Jan Komenský, Jean Baptiste La Salle en Jean Jacques Rousseau. We legden ons toe op één bepaald aspect. De religie in de de opvoeding. Geen van drie Jannen sluiten God uit, maar ze hebben wel een verschillende manier om onderwijs, godsdienst en opvoeding tot godsdienstigheid te zien.
Volgens ons ziet Jean Baptiste educatie als instructie. Opvoeding gebeurt Manu Militari, wat trouwens niet ongewoon is bij katholieke ordes die zich met de opvoeding van kinderen bezig houden. Uit de regels begrijpen we dat hier algemene gehoorzaamheid het belangrijkste is. Je gehoorzaamt je meerdere, studiemeester, leermeester of meester, maar ook heer, koning en bovenal God. En dat is zo, omdat God de standen heeft gewild.
Jan Komenský lijkt ons een andere benadering te geven voor de educatie tot godsbeleving. Volgens hem is geen opleiding tot blinde gehoorzaamheid nodig. Het heeft meer te maken met het begrijpen welke plaats iemand inneemt in de gemeenschap. Het lijkt ons dat hij ervan uitgaat dat de leerling die natuur, de wereld begrijpt,

Gods werk zal zien en wat Hij met elkeen voor heeft. Daarbij geeft hij weliswaar in zijn leerboeken voor lerende kinderen en andere ongeletterden, vandaag zeggen we zijn encyclopedie, een bepaalde interpretatie van het universum maar hij werkt toch eerder op basis van uitleg, dan op basis van instructie met hieraan gekoppelde beloning en straf.

We hebben nog niet helemaal begrepen hoe Jean-Jacques de godsdienst aanpakt in de opvoeding. We begrijpen uit een aantal van zijn brieven dat hij een rationele benadering heeft van God, wellicht zoals Malebranche die heeft. Wat ons belangrijk lijkt is zijn afwijzing van de erfzonde. De verwerping ervan zou betekenen dat de opvoeder bij de aanpak van het opvoedingsproces de kinderen van nature als goed beschouwt. Zijn kritiek op Wetenschap en Kunst in zijn Discours hierover, doet ons verwachten dat zijn aanpak niet straffend zal zijn terwijl hij ook zijn bezorgdheid zal tonen om de kinderen niet naar het verderf te leiden. Is het daarbij zijn bedoeling de Kennis <u>niet</u> ter beschikking te stellen van iedereen? Of juist wel, zoals ook Komenský het ziet? Het is niet duidelijk.

Hoewel we de verdiensten inzien van deze denkers die we misschien zelfs pedagogen kunnen noemen, stellen we toch vast dat godsdienst verbinden aan opleiding tot Kennis als dusdanig eerder een remmende dan een bevorderende factor is. En dat, lieve mensen, zeggen we liever in sourdine. We zijn niet overtuigd, dat er, zelfs in de Europese Res publica litteraria*, voldoende openheid bestaat te denken aan seculiere scholen voor iedereen in plaats van door godsdienst gestuurde scholen die verschillen van stand tot stand.*

We schreven enkele van onze meest vertrouwde correspondenten

hierover aan. David Hume antwoordde dat hij ons een exemplaar laat geworden van zijn The Natural History of Religion. *We hopen dat het boek ons bereikt. Strikt politiek gezien zijn we op dit ogenblik blijkbaar vijanden als gevolg van aristocratische en economische conflicten.*

Je toegenegen broer Dieudonné

Dieudonné en Mathilde hebben de tekst van David Hume blijkbaar ontvangen. In een kleine beschouwing laten ze een aantal nota's na (1):

- David lijkt ervan uit te gaan dat de godsbeleving het gevolg is van de ontwaking van de menselijke geest en dat die beleving in den beginne een polytheïstisch karakter had. Daarom zou het opkomen van monotheïsme meer het gevolg zijn van onder elkaar concurrerende machten.
- Het lijkt ons heel interessant dat David stelt dat hoewel monotheïsme in principe rationeler kan behandeld worden dan bijgelovig polytheïsme, het probleem is dat monotheïsme sneller tot intolerantie verglijdt, tot hypocriete onderwerping en een soort niet natuurlijke monniken-deugd die versterving, vernedering en passief lijden inhoudt.
- Twijfel zou ons meer bijbrengen dan zekerheid. Maar twijfel zou er wellicht ook voor zorgen dat één soort bijgelovigheid door een ander soort wordt vervangen.
- Als we David en zijn denkgenoten volgen, kunnen we enkel vaststellen dat polytheïsme een veelvoorkomend verschijnsel

1 De hiernavolgende opmerkingen hebben we leesbaar bewaard teruggevonden. We kunnen ons verder, aan de hand van fragmenten, vrij goed voorstellen wat andere bedenkingen kunnen geweest zijn van Dieudonné en Mathilde.

is in de geschiedenis van de mensheid. Sommige Griekse filosofen beschouwen polytheïsme zelfs als de uiting van de wil om aan alles wat in de natuur gebeurt een verklaring te geven.

Waarom bijten we ons dan zo vast in achterhaalde theorieën in plaats van ons te bevrijden van het geloof in een soort verpersoonlijkte algemene universum-bouwer?

- Het is interessant dat David beschouwt dat wie kunst en wetenschap beoefent en toepast al dan niet theïst zouden kunnen zijn — en dat we daar geen uitsluitsel kunnen over krijgen. Wie daarentegen ignorant en barbaars is, kan bijna zeker de rol van afgodendienaar opnemen.

  Als we denken aan relikwieën en alle eraan verbonden processies, hebben we dan te maken met theïsten of met afgodendienaars?
- David spreekt over de orale tradities om historische gegevens te vermelden en daarom vertekend tot ons komen. Daarop stelt hij dat het moeizame werk van de filosoof erin bestaat de natuur der gegevens te onderzoeken en daarbij soms tot een conclusie komt, soms niet. Dit schenkt vaak geen voldoening aan de onwetenden die niet over Kennis beschikken. Wijzelf menen dat dit een uitleg kan zijn voor het zelfs onder rationele theïsten vastgestelde bijgeloof.
- Anderzijds geeft David ons voorbeelden van wat hij polytheïstisch bijgeloof noemt. Hij besluit dat polytheïsten en afgodendienaars niet aan een perfect universum denken, maar aan een universum van onvolmaakte wezens inclusief de goden. Je zou dus opwekking of voortbrenging (*gerare*,

conceptio) tegenover schepping (*creatio*) kunnen stellen. In dit geval is er het idee van een perfect universum door menselijke handeling bezoedeld.

Zou het niet eenvoudiger zijn het universum te beschouwen zoals het is, zonder er een volmaakt of onvolmaakt karakter van de hand van goden of mensen aan te willen verlenen? Moeten we het metafysisch en transcendent over oorzaak en gevolg hebben, of is die discussie gewoon onmogelijk?

- We kunnen ons akkoord verklaren met David dat zowel polytheïsme als monotheïsme zijn nadelen heeft. Maar als we kosmopolitisme voorstaan dan lijkt het ons dat ignorante polytheïsten beter geplaatst zijn om mee te werken dan ignorante monotheïsten omdat de eersten over het algemeen toleranter zijn. En we beschouwen tolerantie als een van de eerste stappen naar kosmopolitisme.

  Volgens ons is de illustratie van David met het orakel van Delphi een goed voorbeeld: '*When the oracle of Delphi was asked 'What rites or worship are most acceptable to the gods?', it replied: 'Those that are legally established in each city'.* We voegen hier zelf aan toe dat dit voorbeeld toont dat wie het orakel volgde, de goden eerder naar evenbeeld van de mensen zagen dan de mensen naar evenbeeld van de goden, tenminste waar het hun bezigheden betreft.

- We begrijpen heel goed David's bedenkingen in verband met enkele facetten van het katholieke dogma, wanneer hij schrijft: '*De rooms-katholieken zijn een zeer geleerde sekte; afgezien van de kerk van Engeland, kan geen enkele gemeenschap hun bewering betwisten dat ze de meest geleerde*

van alle christelijke kerken te zijn. Toch verklaart Averroes, de beroemde Arabier, die ongetwijfeld van het Egyptische bijgeloof had gehoord dat onder alle religies, de meest absurde en onzinnigste die is wiens aanhangers hun godheid creëren en hem vervolgens opeten.

Ik geloof inderdaad dat geen enkele leerstelling in het hele heidendom zo belachelijk zou klinken als deze van de werkelijke aanwezigheid van het lichaam en bloed van Christus in het brood en de wijn van de eucharistie. Het is zo absurd dat het de kracht van alle argumentatie ontgaat. Hierover zijn er veel grappige verhalen ook door Katholieke Christenen zelf verteld.'

- We hebben hetzelfde gevoel als David wanneer hij zegt: *'We zijn zo gewend aan de leerstellingen van onze katholieke broeders dat we er ons nooit over verbazen; in een toekomstig tijdperk evenwel zal het waarschijnlijk moeilijk zijn sommige naties te overtuigen dat een menselijk wezen ooit zulke principes kon omarmen.'* Maar, helaas, kunnen we wel zeggen, zijn we net als hem vrijwel zeker dat die naties van de toekomst wellicht hun eigen absurditeiten zullen hebben, waar anderen impliciet mee zullen instemmen, zolang de ignorantie grotere verspreiding kent dan de wil om kennis te delen en te vergaren.

In zijn verhandeling over de geschiedenis van de religie heeft Hume het ook over het geloof in de onbevlekte ontvangenis, en zegt: "*Rather than relinquish this propensity to adulation, religionists in all ages have involved themselves in the greatest absurdities and contradictions*." Dieudonné grinnikt bij deze passage en denkt aan de verhalen van zijn ouders over Claudius

Cardinalis. Wellicht zou Claudius Hume '*een leuke jongen*' hebben gevonden…

Mathilde voegt hieraan toe dat, voor zover ze Wolfgang en zijn gesprekspartners uit nagelaten teksten leerde kennen, ook het volgende hen geplezierd zou hebben: '*Wie kan de volmaaktheden van de Almachtige uitdrukken? zeggen de Mahometen. Zelfs de edelste van zijn werken zijn in vergelijking met Hem slechts stof en afval. Hoeveel te meer moet de menselijke conceptie niet voldoen aan zijn oneindige volmaaktheden? Zijn glimlach en gunst maken mannen voor altijd gelukkig; en de beste methode om ze voor uw zonen te krijgen, is door een klein stukje huid van ongeveer de helft van de breedte van een penning van hen af te knippen, terwijl ze nog baby's zijn.*

De rooms-katholieken zeggen dan weer: neem twee stukken stof van ongeveer anderhalve vierkante duim, bind ze bij de hoeken aan elkaar met twee touwtjes van ongeveer zestien duim, gooi dit over je hoofd en laat een van de stukken stof op je borst liggen en de andere op je rug, tegen je huid aan: er is geen beter geheim om jezelf aan te bevelen aan het oneindige Wezen dat bestaat van eeuwigheid tot eeuwigheid!...'

Volgens Mathilde is de grote moeilijkheid dat een ethisch kader met een bepaald dwingend, bindend karakter, al snel niet uitgelegd, maar opgelegd wordt. Het is veel eenvoudiger dwang op te leggen, dan verbondenheid te stimuleren. Hierbij denkt ze aan wat ze vernam over het schoolleerboek dat in de engelstalige kolonies in Amerika opgang maakt. *De New England Primer*, zo wordt haar bericht, is de laatste vijftig jaar door steeds meer drukkers in verschillende steden overgenomen. Het

schoolboek verschilt niet erg van de tot religieuze navolging gedrukte boeken in Europa. De omkadering van de letter A geeft meteen de toon aan:

In Adam's Fall
We Sinned All

Het schoolboek bevat ook vraagstukken. Dat wat volgt lijkt haar een schoolvoorbeeld van mannelijke vooringenomenheid: '*Three jealous husbands, each with a wife, met on a riverbank. How are they to cross so that none of the wives is left in the company of one or two man unless her husband is also present?*'

Mathilde stuurt die parel van een onvolledig vraagstuk waarbij een wolf, een geit en een kool in jaloerse echtgenoten veranderen op naar Maria en Begga. Daarop ontvangt ze van Begga een transcriptie van een advertentie in een oude *Amsterdamsche Saturdaegse Courant* van 2 december 1726: '*Werd genotificeert, dat de schoolmeester, koster en voorzangersplaats, van den Dorpe en Heerlijkheijd van Strijen, gelegen 3 uuren van Dordregt, vacant is: die genegen is en bequaamheijd heeft, hetzelve op een tractement van 180 gulden, en andere emolumenten met vrij huijshuur, 't aenvaerden, boven het schoolgeld van menigvuldige kinderen, kan zig addresseeren aen den Geregten aldaer: Het Schoolhuijs is meede zeer bequam voor het houden van kostkinderen.*'

Begga vermeldt hierbij dat vergoeding voor het werk schoolmeester slechts twee derden van dit bedrag beslaat. Het traktement wordt aantrekkelijker gemaakt door een reeks kleine vergoedingen voor andere diensten: het luiden van de klok, kosterwerk, onderhoud van het kerkuurwerk, voorlezer en voorzanger, collecteren voor baarkleden en onderwijs aan arme

kinderen, ook kinderen zonder band hebben met de kerk. Begga eindigt haar brief met twee bedenkingen. Niemand vraagt een schoolmeester om problemen de analyseren, ook niet met wolven of jaloerse echtgenoten. Dit is nog een voorbeeld van een Kleine School waarin opvoeding tot kennis niet los staat van de religieuze opvoeding.

Yann en Madeleine zijn enkele maanden terug naar Lille getrokken na een lang bezoek aan Maria en Johannes in Oostende. In februari van 1760 wordt hun zoon Jean-Jacques geboren. De ouders zeggen dat ze die naam kozen uit bewondering voor de andere Jean-Jacques waarvan ze al heel wat lazen en wiens werk ze in verband brengen met het denkkader rond arrogantie en onwetendheid dat Jan's grootouders in hun *Opus Omnia* opnamen. Jan citeert graag de volgende boutade van Rousseau, als hij het over politieke onwetendheid heeft: *'De ware grondlegger van de burgerlijke maatschappij was hij die als eerste een stuk grond omheinde, zich verstoutte te zeggen 'Dit is van mij', en onnozelaars trof die hem geloofden. Hoeveel misdaden, oorlogen, moordpartijen, ellende en verschrikkingen zouden de mens niet gespaard zijn gebleven als iemand toen de palen had uitgerukt en zijn medemensen had toegeroepen: 'luister niet naar deze bedrieger; jullie zijn verloren als jullie vergeten dat de vruchten van de aarde van iedereen zijn en dat de aarde van niemand is'.'*
Jan spreekt zijn ouders aan over Voltaire die de huidige oorlog bespreekt maar die enkele jaren geleden ook een gedicht schreef om zijn afschuw uit te drukken over de aardbeving in het Portugese Lissabon. Daarbij maakt de dichter de bedenking dat

zowat de hele geschiedenis een aaneenkoppeling is van onnodige wreedheden. Mathilde vindt het de moeite waard het gedicht op een *dîner*-avond voor te lezen:

Ô malheureux mortels! ô terre déplorable!
Ô de tous les mortels assemblage effroyable!
D'inutiles douleurs éternel entretien!
Philosophes trompés qui criez: «Tout est bien»,
Accourez, contemplez ces ruines affreuses,
Ces débris, ces lambeaux, ces cendres malheureuses,
Ces femmes, ces enfants l'un sur l'autre entassés,
Sous ces marbres rompus ces membres dispersés;
Cent mille infortunés que la terre dévore,
Qui, sanglants, déchirés, et palpitants encore,
Enterrés sous leurs toits, terminent sans secours
Dans l'horreur des tourments leurs lamentables jours!
Aux cris demi-formés de leurs voix expirantes,
Au spectacle effrayant de leurs cendres fumantes,
Direz-vous: «C'est l'effet des éternelles lois
Qui d'un Dieu libre et bon nécessitent le choix»?
Direz-vous, en voyant cet amas de victimes:
«Dieu s'est vengé, leur mort est le prix de leurs crimes»?
Quel crime, quelle faute ont commis ces enfants
Sur le sein maternel écrasés et sanglants?
Lisbonne, qui n'est plus, eut-elle plus de vices
Que Londres, que Paris, plongés dans les délices?

Dit brengt het gesprek op gang over hoe Voltaire en Rousseau de godsbeleving aankaarten. Eén van de aanwezigen suggereert Candide te lezen. Voltaire schreef die tekst onlangs als een soort

antwoord aan Jean-Jacques Rousseau na diens reactie op het gedicht over Lissabon. Dieudonné vindt dat ook de tekst van Hume over de geschiedenis van de godsdienst het doornemen waard is. Hij waarschuwt wel dat dogmatische kerkleiders de twee teksten als ketterij bestempelen. Het lezen ervan is dus niet aan te raden aan wie schrik heeft uit de kerkgemeenschap te worden gezet.
Daarop spreken het dîner-genootschap over de voortgang van de Encyclopedie van Diderot en D'Alembert. Zeven delen zijn reeds gedrukt en Dieudonné toont met enige trots de exemplaren in zijn bibliotheek. De werken liggen weer stil nu Paus Clemens XIII de encyclopedie vorig jaar weer eens veroordeelde en op de Index plaatste. Het is nu ongeveer een jaar geleden dat hij de katholieken beval om de exemplaren die ze in hun bezit hadden te verbranden op straffe van excommunicatie indien ze dit niet deden. Blijkbaar kreeg d'Alembert er genoeg van. Voor zover men weet heeft hij het project verlaten. Maar Pierre Lacour weet te vertellen dat de teksten voor de volgende letters van het alfabet toch in de maak zijn. Dieudonné merkt op dat hoewel deze encyclopedie volgens hem het idee van Comenius *Omnes Omnia Omnino* verder in de praktijk brengt, de Moraviër zelf wellicht niet akkoord zou gegaan zijn met de inhoud van sommige van de artikels. Maar kan je Comenius uit zijn tijd zetten en hem overwegingen toeschrijven voor de tijd van vandaag? Wellicht is dat historisch gezien een fout, denkt Mathilde.

De strijd om grondbezit tussen de Europese vorstenhuizen zorgt niet alleen voor ellende onder de europese bevolking.

Britse bezetters wilden al lang Franse bezetters uit Amerika verdrijven. Dat leek hen vrij eenvoudig. Er zijn immers meer dan dertig maal zoveel Britse kolonisten dan Franse. Maar de geregelde *dîner*-genodigden vernemen van een teruggekomen monnik hoe de Fransen allianties sluiten met de plaatselijke Indianen. In het begin konden de Britse soldaten de Fransen en hun bondgenoten niet verslaan. Dat kwam vooral omdat de Indianen beter met de omgeving vertrouwd zijn dan de Britten en de Fransen die er gelegerd zijn.
Maar nu, zegt men, is de situatie sterk veranderd. Men vermoedt dat de Franse Koning niet langer geïnteresseerd is in de bezittingen in het Noorden van Amerika. Zijn Minister François de Choiseul richt al zijn aandacht op het Europese continent. De Britse George II daarentegen, stuurde generaal-majoor James Wolfe naar het strijdtoneel in Amerika. Volgens de laatste berichten kwam Wolfe om bij de slag om Quebec maar zijn Franse tegenstander ook. Er zijn belangrijke verliezen aan beide kanten. Wellicht is het einde van het verhaal dat de Franse koning zijn bezittingen ginds opgeeft.

Het lijkt er op dat de koninkrijken Portugal en Spanje zich met de huidige oorlog niet bemoeien. Wel is er nieuws uit Portugal in verband met de scholingspolitiek. Op vraag van Yann bevestigen vrienden van Dieudonné dat de Portugese Eerste Minister Lissabon laat heropbouwen als een moderne stad met brede straten. Verder Yann vertelt enthousiast: “De Portugese eerste minister heeft ook plannen voor het onderwijs. Hij verdreef de Jezuïeten uit het land en het is zijn bedoeling de invloed van de kerk uit het onderwijs weren. Hij wil, zo zegt

men, het onderwijs volledig seculariseren en daarbij Portugees als voertaal gebruiken, ook voor het doceren van Latijn. Zodoende vermindert hij het aantal jaren in het eerste onderwijs die hij toevoegt aan het voortgezet onderwijs. Er wordt vooral aandacht besteed aan literaire studies. Die omvatten de disciplines portugees, latijn, retoriek, poëzie en filosofie. Dit laatste omvat lógica, moraal, ethiek, metafysica en theologie. In het latere voortgezet onderwijs vind je civiel en canoniek recht, geneeskunde en anatomie, Grieks, Hebreeuws, Frans, Italiaans, fysica, cijferkunde en meetkunde. Al het onderwijs zou gaandeweg plaatsvinden in een gratis openbare school voor de hele Portugese bevolking. Zijn bedoeling is de hele Portugese samenleving zo geletterd mogelijk te maken."

Dat lijken wel mooie plannen maar de *dîner*-genodigden twijfelen aan de uitvoerbaarheid ervan. Sommigen geven toe dat op die manier misschien meer jonge mensen in het voortgezet onderwijs terechtkomen, maar volgens anderen zal met minder jaren kleine school de scholing van arme jongeren vroeger eindigen. Wellicht onthaalt de Portugese burgerij en adel niet zo enthousiast het idee van een algemene en gratis school zoals Yann dat doet, net zoals in de rest van de Europese burgerij. Bovendien verneemt men dat, net nu de plannen voor die hervormingen klaar zijn, Spanje en Portugal plots toch ook de oorlog instappen. Het is niet erg duidelijk of dat gebeurt om respectieve allianties te steunen dan wel omwille van bezitsuitbreiding in overzeese gebieden.

Het algemene resultaat is dat Europese soldaten en bezetters doorgaan met het vermoorden van de oorspronkelijke bevolking

van door hen bezette gebieden. Stilaan lopen hierover verhalen binnen in de haven van Oostende. De Britten zouden de oorspronkelijke Acadische bevolking zowat volledig uitgemoord hebben en in Indië leed de plaatselijke bevolking onder felle moordpartijen, door ontevreden niet betaalde soldaten georganiseerd.
De meeste oorlogsvloten stellen een hoog dodentol vast. Door de lange periodes op zee is er een totaal tekort van goed geconserveerd, laat staan van vers voedsel. Scheurbuik en typhus doodt wie niet eerst tijdens een zeeslag werd gedood.
Op veel plaatsen wordt met ongenoegen gepraat over de evolutie van die onzinnige en nutteloze oorlog die in hoofdzaak het gevolg is van de niet gecontroleerde arrogante en overdreven eigenliefde van enkele vorsten en heersers. Zo weet men nu dat de vredesonderhandelingen twee jaar vertraging opliepen door de plotse deelname van de Portugese en Spaanse regering.

Na de wapenstilstand van 1763 zien de families Lemaître, Larouge en Lacour pas duidelijk hoe ze aan al dat onzinnig geweld ontsnapten. De oorlog betekende weliswaar een flinke financiële aderlating maar ze kwamen er zonder verdere kleerscheuren van af. Sprakeloos vernemen ze dat in alle conflicten bij elkaar anderhalf miljoen mensen zijn gestorven en dat zeker de helft hiervan ongewapende burgers waren. Vooral in de Duitse gewesten hebben vaak niet betaalde en hongerige Franse soldaten erg lelijk huis gehouden in dorpen en steden. Bovendien is de uitkomst van al dit bloedvergieten een soort

status quo in Europa. Waar heeft alles dan toe gediend? Volgens Pierre Lacour nergens toe, zoals trouwens, zegt hij erbij, het geval is voor elke oorlog. De aristocraten hertekenen de landkaarten wat, zoeken een manier om schulden af te lossen aan elkaar, slagen daar vaak niet in en vergeten dat ze, door hun verregaande arrogantie, zelf de oorzaak zijn van hun bankroet. Over ontredderd voetvolk, verslagen dorpelingen en verbolgen rouwende families praat bijna niemand. In de volkswijken van Lille beweent elke familie op zijn minst een dode. Vele jongeren die dienst namen omwille van de soldij sneuvelden terwijl de overlevenden er niet zelden bekaaid vanaf kwamen.

In Lille heeft de familie Lemaître het moeilijk. Het College heeft weinig studenten en de inkomsten uit aandelen zijn fel teruggelopen. De Lesmeisters in Oostende stellen het iets beter. De Oostendse Compagnie loopt nu echt op haar laatste benen, maar Johannes heeft de raad van zijn vader opgevolgd en geleidelijk alle aandelen van de Compagnie van de hand gedaan. Hij heeft het geld geïnvesteerd in andere activiteiten en nam ondermeer een partnerschap aan als reder. Zo verwerft hij ook interesses in de plaatselijke visbewerking en -verkoop.
Hoewel Dieudonné en Mathilde het moeilijk hebben willen ze Lille niet verlaten. Ze blijven in de Rue des Carmes met hun twee jongste zonen. Wel steunen ze Yann en Madeleine wel die met de vijfjarige Jean-Jacques definitief naar Oostende vertrekken. Yann is enthousiast nu hij onbeperkt in de bibliotheek van zijn grootvader zal kunnen snuisteren en Madeleine legt nauwere contacten met Begga en Maria.

Beste ouders,

We zijn goed geïnstalleerd in wat we het grootouderlijk huis noemen. De kleine Jean-Jacques zegt aan ieder die het horen wil dat hij in het Mariannejohn-huis woont.
We vernamen onlangs een interessant nieuws uit Edinburgh. Ik weet niet of jullie er via David Hume over hoorden, daarom vertel ik het even. De leermeester en preceptor Thomas Braidwood nam nu vier jaar geleden middenin die ellendige oorlogsjaren de uitdaging aan om de dove en stomme zoon van een wijnhandelaar te leren schrijven. Dat lukte hem ook en nu blijkt hij zich volledig toe te leggen op het leren lezen en schrijven van kinderen die niet kunnen horen of spreken. Misschien is het interessant om hierover meer te weten te komen.
Nu de oorlog voorbij is, breidt Oostende zich snel uit. Bijna dagelijks zie je de interesse van het Hof om van de stad een belangrijke haven te maken. De Compagnie bestaat officieel niet meer, maar toch lopen er veel schepen binnen met overzeese goederen. De uitbreiding van de stad heeft evenwel weinig impact op het schoolaanbod. Ik heb daarom de lesruimte van grootvader John terug in gebruik genomen. Zodra we wat meer middelen hebben wil ik me ook toeleggen op de opvoeding van visserskinderen. De armenschool blijft een treurige zaak.
We spraken onlangs met oom Johannes over het Portugal van de Markies van Pombal. Hij denkt dat het hier vooralsnog moeilijk zelfs maar te denken aan een seculiere stadsschool. Toch zullen we erover praten met de prominente burgers van de stad zodra we er de kans toe krijgen.

Jullie toegenegen zoon

Lieve kinderen,

We zijn echt blij dat jullie aanpassing aan Oostende zo snel verloopt. Hoe gaat het met het Vlaams van Madeleine? En de kleine Jean-Jacques? Spreekt hij al beide talen? Verschillende volkstalen kennen is tegenwoordig een groot voordeel. Maar zorg er toch ook voor dat hij een goede basis van het Latijn krijgt. Het zal hem nuttig zijn indien hij later hogere studies onderneemt.
Lieve kinderen, Jean-Jacques Rousseau laat weer van zich horen. Zoals jullie wellicht al weten heeft hij vorig jaar nog twee verhandelingen gepubliceerd: Émile ou De l'éducation *en* Du contrat social. *Zijn werk doet veel stof opwaaien. Het* Contrat Social *heeft de hele politieke wereld in rep en roer gebracht en* Emile *kreeg de wind van voren vanuit kerkelijke hoek. Toen we dat hoorden hebben Mathilde en ik zijn twee teksten gelezen. We begrijpen heel goed de hele hetze. Hij bouwt verder op de stellingen van Montesquieu maar is hij veel scherper wanneer hij het standenverschillen en de eigendomsverwerving aanpakt. Hierbij, zegt men, ondergraaft hij doelbewust de legitimiteit van de koninklijke macht.* De l'Éducation *is interessant volgens ons maar wat vaag waar het over werkmethodes gaat. Hij stelt een vorm van religie voor die volgens de kerk onverenigbaar is met het Christelijke geloof. Resultaat: zijn werken werden veroordeeld en Rousseau, die toch al de neiging heeft te geloven dat iedereen achter hem aan zit, is naar onzekere bestemming vertrokken.*
Wat je moeder en mij wel erg stoort is dat zelfs Rousseau, die toch niet verlegen is om heilige huisjes in te trappen, aan de vrouwen een beperkte rol blijft geven. Hij geeft bijna nog minder aandacht aan de opleiding van vrouwen dan Comenius. Die was er

tenminste nog van overtuigd dat meisjes een goede opvoeding moesten genieten om goede "wetende" moeders te zijn. We vragen ons af waarom Rousseau, maar ook anderen die zichzelf betitelen als vernieuwd en humanist, vasthouden aan het idee dat moederschap niet kan samengaan met intellectueel werk. Émilie was toch ook moeder? Ze schreef zelfs wetenschappelijk werk denkende aan haar kinderen. Veel andere vrouwen die het zich financieel of gezien hun stand konden permitteren, hebben ook steeds getoond hoe ze de twee werelden harmonieus verbinden.

Neen, hier moeten we wel akkoord gaan met Maria en Begga — hoewel ze beiden geen kinderen hebben — dat de plaats van de vrouwen te wijten is aan een arrogante mannelijke misogynie en niet aan de natuur. Het is toch wel merkwaardig dat zelfs geletterde mannen zo'n neerbuigende attitude blijven vertonen ten aanzien van vrouwen. We denken aan dat werkje dat je in je grootvaders bibliotheek zult vinden De l'Égalité des deux sexes, discours physique et moral où l'on voit l'importance de se défaire des préjugés, *dat het wel degelijk door een man werd geschreven. Het is van de hand van François Poulain de la Barre. Opmerkelijk is hoe hij toen al, nu bijna honderd jaar geleden, vooroordeel en sekse met elkaar in verband bracht. Begga kan jullie er meer over vertellen. We stellen jullie voor om Jean-Jacques Lemaître-Lacour op te voeden zodat hij Jean-Jacques Rousseau kan overstijgen, waar het over vrouwen gaat. Maar wellicht is het probleem van Rousseau niet enkel vrouwenhaat. David Hume is voor het ogenblik in Parijs waar hij werkt in opdracht van de Britse diplomatie. Hij is niet mals over Monsieur Rousseau, die hij persoonlijk ontmoette en waarover hij schrijft:* 'het is Rousseau

alleen om zichzelf te doen. Hij voelt zich aangevallen door alles en iedereen. Hij is een samenspel van aanstellerij, slechtheid, ijdelheid en onrust, met een snufje krankzinnigheid. Daar komt nog bij: ondankbaarheid en leugenachtigheid'.

Maar om terug te keren naar het Contrat Social. *We zien de tekst als een verhandeling, beter gezegd een pamflet aangeboden aan de armen als politieke tegenzet tegen de burgerlijke maatschappij die door de rijken gebruikt wordt hun eigendommen te beschermen. Hierbij oefenen ze macht uit op de arme burgers. De machtigen beschouwen zich zodoende de eigenaars van de niet-machtigen, die ze als een soort slaven beschouwen. We zien het dicht bij ons, bij de Compagnie Anzin, bijvoorbeeld, maar ook in de manufacturen die tegenwoordig in en rond Lille worden geopend. Het* Contrat Social *is misschien een middel om de armen te behoeden zelf tiran of despoot te worden.*

Indien jullie het werk van Rousseau lezen, zullen jullie er ideeën in terug vinden die men ook wel aan het bestuur van de oud-Griekse stadstaten toeschrijft, waar de vrije burgers samen de beslissingen zouden hebben genomen. Bij Rousseau is iedereen vrije burger is. Men kan zich afvragen: ook de vrouwen?

We voegen hierbij een exemplaar van elk van de verhandelingen.

Jullie toegenegen ouders.

Zodra ze de brief en de boeken uit Lille ontvangen, beginnen Jan en Madeleine Rousseau te lezen. Ze zoeken in de grootouderlijke Bibliotheek ook de teksten van Plato op, waarvan ze een goede Latijnse vertaling vinden. Uiteraard vinden beiden het idee van de *Soeverein*, de volksvergadering waarbij het hele volk deelneemt,

een interessante gedachte. Alle burgers maken samen de wetten. Die wetgevende macht is de actieve beslisser. Zodoende wordt de Staat de passieve deelgenoot in deze politieke eigenheid. Het verschil met de bestaande monarchie is dat in Rousseau's voorstel alle deelgenoten aan de wetgeving onderdanen zijn en alle onderdanen deelgenoot. Men maakt samen wetten en daarna houdt men zich hier collectief aan. In zijn pure vorm kan je spreken van een soort structuur die de individuele vrijheid waarborgt zolang de vrijheid van de enkeling de vrijheid van de andere enkeling niet knecht maar verstevigt. Hierover zegt Rousseau zelf: *'Het gaat erom een vorm van samenleven te vinden die met volledige gemeenschappelijke kracht de persoon en de goederen van iedere deelgenoot verdedigt en waardoor ieder, in vereniging met allen, toch slechts zichzelf gehoorzaamt en even vrij blijft als tevoren.'* Soms maakt hij er wel een potje van, vinden Jan en Madeleine. Zou hij aan Montesquieu een andere interpretatie willen geven? Die voorziet immers in zijn *'De l'esprit des lois'* drie machten: de wetgevende macht, de rechterlijke macht over wat met het mensenrecht te maken hebben, en de uitvoerende macht over wat van het civiel recht afhangt. Hierbij moeten die machten voldoende van elkaar gescheiden zijn zodat de ene de andere niet kan inpalmen. Dat is op zichzelf al een radicaal ander voorstel dan wat nu gebeurt. Vandaag zijn die drie machten in de handen van Kerk en Koning. De burgers hebben een vorm van vertegenwoordiging in de parlementen of de Staten Generaal of hoe je de zaak ook noemt maar die vertegenwoordiging neemt niet echt beslissingen en maakt zeker geen wetten waar iedereen aan is onderworpen. En lang niet iedereen heeft het statuut van

burger.
Ouders en kinderen wisselen enkele brieven over hun lectuur. In één van die brieven schrijft Dieudonné: “*Ik had het niet lang geleden met mijn broer over mijn ideeën na een hernieuwde lectuur van wie ik ‘de drie Jannen’ noem. Jullie kunnen het hem vragen als jullie willen. Ik duidde ondermeer op de verschillende interpretaties in hun voorstellen over opvoeding tot kennis en godsdienstige opvoeding en het verband tussen beide. Uiteraard is er niet zoiets simpels als reformatie en contra-reformatie. We zien ook vandaag dat het er alle kerkelijke overheden, ik zou zelfs zeggen, alle religieuze overheden, voortdurend om te doen is om de scholing van de mensen in handen te houden. Daarbij wordt vaak de kortste weg tot instructie gevolgd, ik zou zelfs zeggen tot oplegging, wat de Kennisverspreiding niet ten goede komt. Als men bovendien de Kleine School laat steunen op ideeën zoals die van Démia steunen dan heb je geen Comeniaanse, laat staan een aanpak van algemene kennisverspreiding. Kennis en dogma vermengen zich, God en de heiligen worden snel grote architect en manusjes-van-alles, inclusief voor mirakels en bestrijding van hekserij en ketterij. Dat komt de tolerantie zeker niet ten goede en nog minder het kosmopolitisme. Hierover schrijft Voltaire in zijn verhandeling over de tolerantie*: ‘Bijgeloof is voor religie wat astrologie is voor astronomie, de zeer gekke dochter van een zeer wijze moeder. Deze twee meisjes hebben de hele wereld lang geboeid.’ *Ik kan het niet laten op te merken dat bijgeloof en astrologie dochters zijn van de moeder en geen zonen van de vader. Waarom niet kinderen? Waarom zijn de vernoemde gekken meisjes?*
Maar ik wilde nog even terug komen op de Soeverein. Ik droomde

plots van een school waarbij de leermeesters en de leerlingen de Soeverein zijn. De uitvoerende macht van Montesquieu zou dan de beschikbare Kennis zijn en de rechterlijke macht zou in handen liggen van de geleerde die nagaat in hoeverre de Soeverein en de beschikbare Kennis in harmonie werken. Als je dat principe in alle scholen zou kunnen toepassen dan zouden ook alle kinderen begrijpen wat persoonlijke vrijheid betekent en dat zou dan natuurlijk de werkverhoudingen behoorlijk veranderen. Wellicht is er in de Oostenrijkse Lage Landen geen wezenlijk verschil met wat hier de gangbare relaties zijn. Zoals ook bij ons is er vaak inwonend personeel. Is het koppel dat ons al zo lang trouw bedient echt vrij? Ze hebben ons al bijna heel hun leven gediend. Is een gehuurde koetsier vrijer dan een in dienst genomen koetsier? Vrijer in zijn bewegingen, vrijer in zijn werkkeuzes, vrijer in zijn inkomstenbepaling? Wij voelen ons uiteraard verplicht voor ons dienstpersoneel te zorgen, en we zullen dat tot hun dood doen. Maakt hen dat vrijer of afhankelijker? Afhankelijker van ons zijn ze zeker, vrijer in de zin dat ze later niet wegens bedelarij of straatloperij in de gevangenis terecht komen wellicht. We horen dat niet in dienstverband werkend huishoudelijk en ambachtelijk personeel weinig ruimte hebben om te leven. Ze moeten tot hun dood werken om in hun onderhoud te voorzien als ze niet over andere middelen beschikken. We weten dat er families zijn die ouder of ziek dienstpersoneel op hun kosten laten opnemen in hiervoor aangepaste instellingen maar maakt hen dat vrij? Zoals ook wij deden, wordt er vaak voor de scholing van hun kinderen gezorgd, maar is dat voldoende om die kinderen de mogelijkheid te geven echt te kiezen hoe ze hun leven willen leven? Komt onze zorg

voor dienstpersoneel en armen niet voort van het feit dat we bezitters zijn, in de betekenis die Rousseau hieraan geeft? Maakt ons dat vijand van wie niet bezit? Soms droom ik van een samenleving waarin iedereen bezit, of beter nog, waarin niemand bezit. Is zo'n samenleving mogelijk? Hou zou het schema van mijn ouders er in zo'n samenleving uitzien?
Lieve kinderen, ik vrees. Ik vrees dat de eerste tekenen van toenemende productie van goederen die te wijten is aan de toenemende vraag naar goederen uiteindelijk meer mensen minder vrij en armer zal maken in plaats van hen het statuut van burger te doen bereiken. David Hume en Adam Smith zijn optimistischer. Maar het lijkt me duidelijk dat ze enkel aan de Europese burgerij denken en dat ze dat doen omdat ze, net zoals Voltaire, alles bij elkaar genomen de mensen in verschillende soorten onderbrengen. Zoals ik het zie laat hen dat toe te rechtvaardigen hoe de ene soort wel burger kan worden, de andere niet. Is dat dezelfde redenering als in het Indische rijk waarvan we horen dat volgens de plaatselijke zeden en cultuur de enen door hun geboorte tot de onaanraakbare kaste van slaven behoren en de anderen tot wat wij aristocratie en burgerij plegen te noemen?
Jullie zullen hierover mettertijd wellicht een beter beeld krijgen dan ikzelf. Mathilde, die las wat ik hier schreef, zegt dat ik moet stoppen voor ik te negatief wordt. Dus stop ik hier."

Het is vrij duidelijk dat Mathilde en Dieudonné vaak in de marge denken. Tijdens de *dîner*-bijeenkomsten hoort men van hen kritiek zowel op de wijze waarop religieuze leiders zich met het seculiere leven bemoeien, maar ook op de manier waarop de monarchie en de aristocratie in het algemeen de lagere

standen behandelen. In andere tussenkomsten spreken ze hun afschuw voor oorlog en knechting uit en de overtuiging dat door effectieve algemene scholing iedereen vrijer kan worden.
Alles bij elkaar is het huis aan de Rue des Carmes populair bij de intellectuelen van Lille, maar tezelfdertijd wordt het argwanend in het oog gehouden door wie de bewoners ervan verdenkt van opruiende taal en handelingen die kerk en koning beledigen.

Tussen verlichting en verduistering

Éen van de gevolgen van de algemene oorlog die zeven jaar gewoed heeft in Europa, Amerika en Indië is voor de Magister-Auctor dynastie dat de familie haar steunpunt terug naar Oostende verlegt. Yann is sinds 1765 definitief Jan geworden nadat de kleine familie zich in het vroeger huis van Dieudonné's ouders vestigde. Thuis spreekt de familie nog altijd Frans. Madeleine is wel druk bezig met het leren van de plaatselijke variant van het Vlaams. Zoals vrij algemeen is bij de burgerij van *Belgium Austriacum* gebruiken ook in Oostende vrienden en kennissen van Jan en zijn familie Frans en Vlaams in haar plaatselijke variant door elkaar. Wetenschappers en studerenden breiden doorgaans hun talenkennis uit met Latijn, Engels en ook wel Hoogduits.

Boekzetters drukken zowel in het Frans als in het Vlaams. Veel burgers zien voordeel de twee talen te spreken.

Dieudonné heeft ter gelegenheid van Jan's verhuis naar *Belgium Austriacum* nogmaals Gent bezocht. Hij loopt langs bij drukkersateliers en krijgt inzage in enkele werken die in Lille niet bekend zijn. Hij overlegt met Mathilde meer teksten in druk te geven, onder meer een eigen kritische bijbelvertelling voor jonge kinderen zijn eigen kleinzoon en de kleinkinderen van enkele vrienden indachtig.

In Gent ziet Dieudonné de eerste bevestiging van zijn vrees in verband met de toenemende verpaupering van de bevolking. Wat hem vooral opvalt is dat eigenaars van manufacturen gaandeweg van weeshuizen en gevangenissen leveranciers

maken voor de goedkoopste arbeiders. Wezen verwisselen zodoende steeds meer de werkschool voor het atelier. Ze werken er tegen een hongerloon samen met veroordeelde dieven die de gevangenis deels of volledig ruilen voor zo'n werkhuis waar ze doorgaans dwangarbeid verrichten. Vergunningen van het schepencollege, zoals aan de katoendrukker Joos Clemmen, zijn voor Dieudonné een bewijs dat men wel degelijk op te hoogte is dat ook mannen te lage lonen worden uitbetaald. De verantwoording in de aanvraag tot het bekomen van de vergunning stelt immers dat werk zal worden gegeven aan "*eenen nomber van omtrent de tseventigh vrouwenspersonen ende kinderen de welcke anderssints hunne brootwinningh niet en sauden connen becomen*."

Zodra Jan in Oostende is geïnstalleerd nestelt hij zich in zijn grootvaders bibliotheek. Sommige zaken zijn hem niet nieuw maar toch is hij nog behoorlijk geschokt bij het lezen van verslagen van zijn grootouders. Die lectuur verplicht hem het veronderstelde Europese humanisme in vraag te stellen, vooral wanneer het om de relatie gaat met mensen en volkeren buiten Europa.
Jan besluit de verslagen uit de verschillende steden waar John al informatie over had indien mogelijk te vervolledigen overal waar hij zich kan informeren. Nog steeds zijn zowel in de Zuidelijke als in de Noordelijke lage landen de ABC-boeken en het catechismus de enige leerboeken in de Kleine School. Alle gebruikte schoolboeken moeten de goedkeuring hebben van de plaatselijke kerkelijke overheden. De laatste honderd jaar is de vastgelegde lesvolgorde grotendeels bewaard gebleven: men

leert letters, daarna syllaben, daarna woorden uit stichtelijke teksten. Wat Ratke, Comenius, maar ook Manoel de Figueiredo voorstellen als antwoord op die bedenkelijke aanpak van het leren lezen, vond nauwelijks ingang in de Kleine School. Enkel in de vroegere Latijnse Scholen, nu vaak colleges genoemd en meer in het Noorden dan het Zuiden duikt hier en daar de *Janua Linguarum Reserata* op.
Jan is erg verwonderd dat iedereen zomaar aanneemt dat letters aanleren voorafgaat aan echt lezen. Bovendien is dat vaak in tegenspraak met wat huisonderwijzers beoefenen. Hij stelt vast dat bij het onderwijs in de scholen de structuur belangrijker is dan het individu. De klasmeester toont niet echt wat geschreven staat, maar stelt letters voor zonder ze in een context te zetten. Hij weet als huisonderwijzer dat het eenvoudiger is voor een kind om een letter te herkennen als deel van een gekend en geschreven of geïllustreerd woord net zoals het is gemakkelijker een kleur in een kleurenpalet te onderscheiden of een gebruiksvoorwerp van een bepaald ambacht, wanneer men het in de handeling geplaatst ziet. Slechts tientallen jaren later zal hij bericht krijgen over de klankmethodes die sommige schoolonderwijzers uitproberen.

Madeleine verstevigt haar contacten met Jan's tante Maria en met Begga de Bruges. De begijn vierde niet lang geleden haar zestigste verjaardag en is nog altijd een even enthousiaste onderzoekster omtrent vrouwen en onderwijs. Tijdens een gesprek bij Madeleine en Jan thuis, relativeert ze wat doorgaat als de goede invloed van de Reformatie op het onderwijs. Ze beschrijft ondermeer hoe Calvinisten gemeenschappen aanvallen

wanneer zodra ze vermoeden dat die te ver afwijken van het Bijbelverhaal en de ondergeschikte rol van de vrouw. Ze gaat zelfs zover te zeggen dat Paus Benedictus XIV meer deed voor de vrouwen dan wie ze bestempelt als '*misogyne protestanten*'. Begga herinnert eraan dat Benedictus voor hij Paus was maar ook na zijn troonsbestijging steeds verdedigde dat vrouwen hun plaats hebben in de wetenschap. Hij heeft Laura Bassi gesteund zodat ze vanaf 1733 als doctor in de filosofie fysica en wiskunde kon doceren aan de universiteit van Bologna. In 1748 steunde hij ook Maria Agnesi voor wie door zijn toedoen een wiskunde-stoel werd gecreëerd in dezelfde universiteit.

Jan schrijft zijn moeder aan over het bezoek van Begga de Bruges en haar radicale opinies over de rol van vrouwen in de wetenschap. Mathilde wijst hem er fijntjes op dat ze de eerste is om misogynie aan te klagen maar dat misandrie volgens haar hetzelfde gevaar tot vooroordeel inhoudt en gaat verder: '*Je weet, lieve zoon, hoe ik over bepaalde uitlatingen van Sieur Voltaire denk, maar we mogen niet vergeten dat zijn relatie met Émilie erg belangrijk was voor Émilie om haar natuurlijke talent te kunnen ontwikkelen. De lange tijd die Voltaire met haar samenwoonde was absoluut noodzakelijk om haar de mogelijkheid te geven de natuurfilosofie en wiskunde uit Engeland en Duitsland toegankelijk te maken voor wie de Franse taal spreekt, leest en erin denkt. Maar vele andere mannen zijn belangrijk geweest voor Émilie en hebben met haar willen corresponderen. Door Maupertuis kwam ze in contact met het werk van mensen zoals Leibniz, Clairaut, König, Bernoulli en Réaumur. Ze leerde en studeerde als gevolg van haar interactie met andere mannen zoals*

Christian von Wolff, Leonhard Euler of François Jacquier. Om Principia Mathematica *te vertalen nam ze contact op met Buffon.*
Natuurlijk begrijp ik dat je opgetogen bent in Maria en Begga zulke interessante gesprekspartners te vinden. Ik denk dat Émilie het bijkomende voordeel had ook nog moeder te zijn. En als vrouw en moeder gaf ze haar zoon de raad gebruik te maken van de periode waarin hij zich echt kon bezighouden met het leren van de wetenschap. Ze zei: 'vous êtes, mon cher fils, dans cet âge heureux où l'esprit commence à penser, et dans lequel le cœur n'a pas encore des passions assez vives pour le troubler. C'est peut-être à présent le seul temps de votre vie que vous pourrez donner à l'étude de la nature. Bientôt les passions et les plaisirs de votre âge emporteront tous vos moments; et lorsque cette fougue de jeunesse sera passée, et que vous aurez payé à l'ivresse du monde le tribut de votre âge et de votre état, l'ambition s'emparera de votre âme; et quand même dans cet âge plus avancé, et qui souvent n'en est pas plus mûr, vous voudriez vous appliquer à l'étude des véritables sciences, votre esprit n'ayant plus alors cette flexibilité qui est le partage des beaux ans, il vous faudrait acheter par une étude pénible ce que vous pouvez apprendre aujourd'hui avec une extrême facilité.*'*
Dat lijken me wijze woorden te zijn die ik niet uitsprak tegenover je maar die wel in mijn en je vader's hoofd aanwezig waren, telkens we je aanmoedigden meer te weten te komen over datgene wat je interesseerde als kind.
Ik weet dat Begga Aristophile apprecieert. Vraag haar de passage aan te halen over de rede van de Engelen en de rede van de mensen in 'Du célibat volontaire, ou La vie sans engagement'. *Aristophile*

zegt dat die van de Engelen contemplatief is, die van de mens daarentegen discursief, om aan te tonen dat de mensen tijd en mogelijkheid moeten hebben om hun zintuigen te leren gebruiken om daarmee tot het weten te komen. Maar ze legt het veel beter uit dan ik kan doen, omdat ik het werk slechts oppervlakkig ken."

In het spoor van zijn ouders schrijft Jan een kroniek waarin hij aanklaagt hoe de hoge adel en de hoge geestelijkheid zich vastklampt aan privileges waarmee volwaardige humanisten onmogelijk kunnen instemmen. Hierin legt hij uit hoe zijns inziens macht en ignorantie samengaan, zowel in de Protestantse Zeven Verenigde Provinciën als in Frankrijk en andere katholieke landen.
Hij wijdt een deel van die kroniek aan de wantoestanden die hij ziet in de manufacturen, de linnenproductie en de opkomende steenkoolmijnen. Hij wijst erop dat alle ideeën van de verlichte humanisten enkel gericht zijn op de geprivilegieerde klasse waartoe de overgrote meerderheid van denkers behoort.
In een ander hoofdstuk geeft hij het gesprek weer dat hij met zijn vader had na de lectuur van Abbé de Fleury in *Traité du choix et de la méthode des études.* Het boek verscheen de eerste maal in 1686 en een exemplaar ervan kwam via Claudius Cardinalis in de familiebibliotheek terecht. In die verhandeling zegt Abbé de Fleury, wanneer hij het heeft over de wijze waarop 'het ware geloof' wordt aangebracht: "*Au reste, il y a une grande différence entre les mystères que la vraie Religion nous enseigne & les absurdités que proposent les fausses Religions. Que le soleil se cache tous les jours derrière une montagne*". Jan en Dieudonné wijzen erop dat men al te gemakkelijk vergeet dat ook de bijbel

in de haar opgenomen verhalen vol onmogelijke fenomenen zit. Waarom zou het in de ene religie om metaforen gaan — die tussen haakjes wel het leven kostten aan wie ze indertijd als dusdanig bestempelde, toen ze als waarheid werden voorgesteld — en in de andere om absurditeiten? Waarom zou ons mysterie het echte zijn en hun mysterie het valse? De dogma-discussies lijken nog het meest op welles-nietes ruzies tussen onwetende kinderen. Kan niet iedereen de eigen religie gewoon beleven, zonder die van de anderen belachelijk te maken of te veroordelen?

Wanneer overstijgt de arrogantie de humane interactie? Helaas erg snel, ook vandaag nog, argumenteert Jan. Hij maakt daarbij de bedenking dat Claudius Cardinalis weliswaar Fleury waardeerde omdat hij bedachtzaam te werk ging in het evangelisatiewerk. Maar in werkelijkheid was het leven toch niet gemakkelijk was voor wie een kleine honderd jaar geleden als niet-Christen leefde in door Christenen ingepalmde gebieden. De bedachtzaamheid van Fleury, zegt Jan, ging niet over de keuze van de religie maar enkel over het efficiënter te werk gaan bij het evangeliserend proces. En alle bedenkingen over hoe de kinderen van de armen aanpakken zijn nog maar eens de bedenkingen van wie de armen als een andere mensensoort ziet dan de gegoeden en vooral dan de aristocratie en de geestelijkheid die eruit voortkomt. Zegt Fleury immers niet dat men erg voorzichtig moet zijn met het studieaanbod aan arme kinderen? Maar daar blijft het niet bij. Fleury scheidt de mensen van het zwaard van de mensen van de rok, wanneer het over studies gaat. Eigenaardig genoeg zou dat vandaag

misschien meer gerechtvaardigd zijn dan toen, gezien de snelheid waarmee de kennis toeneemt. En toch, vraagt Jan Lemaître zich af, ligt daarin niet het wezenlijk verschil met wat iemand als Comenius voorstond, die als stelling had iedereen zoveel mogelijk kennis bij te brengen, zelfs wetende dat hij nooit volledig in zijn opzet is geslaagd? Neen, Fleury was wellicht in de tijd van Claudius een interessante inspiratiebron, maar vandaag zou het gevaarlijk zijn diens voorstellen te volgen.
Jan voorziet nieuwe, bijkomende moeilijkheden. Waar zal het opsplitsen van lesinhouden in functie van afkomst en bestemming van leerlingen toe leiden, vooral nu de wiskunde en de natuurwetenschappen zo'n vlucht nemen. Wanneer en hoe zullen Euler, Bernouilli, d'Alembert en zovele anderen, zelfs mochten ze het *willen* hun werk ook *kunnen* uitleggen? Hoeveel Émilies de Châtelet zullen er nodig zijn om wetenschappelijk werk te vertalen en er commentaar op te geven? En wanneer zullen eindelijk die Émilies uit alle standen voorkomen?
In nog een ander hoofdstuk bespreekt Jan zijn eigen visie over kosmopolitisme. Hier neemt hij vooral stelling tegen de volgens hem vernauwende rol die niet enkel vele Franse salonnières spelen maar ook vooraanstaande Franse encyclopedisten. Volgens hem wijken sommigen onder hen af van de geest van de *Res publica litteraria* met een hoewel ook onvolledig toch hoopvoller kosmopolitisme. Hij herinnert aan de woorden van Diderot wanneer die zijn gevoel van bevrijding beschrijft ondervonden in het salon van de baron van Holbach: *"Daar heeft men het over geschiedenis, politiek, financiën, de letteren, filosofie; daar is men voldoende geschat om elkaar tegen te kunnen spreken; daar vindt*

men de echte kosmopoliet". Jan betoogt dat hij niet de enige is die twijfelt of het woord kosmopoliet hier gebruikt kan worden. Diderot haalt uiteindelijk enkel een Parijs' fenomeen aan. Trouwens, een voorzichtige raming toont aan dat de hele encyclopedie voor meer dan de helft werd samengesteld door wie in Parijs woont. Als je Parijs en Versailles als een geheel beschouwd, kan je wie erbuiten woont en aan de encyclopedie meewerkte bijna op je vingers tellen. Staat de encylopedie voor zo'n beperkte visie op wat kosmopolitisme zou zijn?
Hoe belangrijk is reizen niet, gaat Jan verder. Hij verwijst hier onder meer naar de reizen in zijn eigen familie. Over grootvader John zegt men dat hij een '*petit tour*' had gemaakt. Dat was een *spielerei* van zijn belezen moeder die denkende aan de '*Iter gallium*' en '*Iter allemannicum*' van de toenmalige aristocratie, de tour van haar echtgenoot de naam '*Magnum Iter*' gaf en voor het bezoek van haar zoon John aan de Lage Landen de naam '*Modicum Iter*' bedacht. Helaas lijkt het erop dat de grote reizen om echt kennis op te doen vandaag nog meer dan vroeger enkel voor de zonen van de gegoede aristocratie en burgerij zijn weggelegd. Dat moet onze bezorgdheid wekken, schrijft Jan, als we willen denken aan de veralgemening van de toegang tot Kennis. Hij herinnert eraan dat Bacon bijna anderhalve eeuw geleden in zijn Travel Essay schreef dat reizen een vorm van onderwijs is voor jongeren en voor ouderen een vorm van beleving. Men moest wel reizen onder begeleiding van een leraar of dienaar die de taal van het land machtig was om dingen te kunnen bestuderen. Veel is de herinnering waard: de hoven van vorsten en justitie, de kerkelijke vergaderingen, de

kerken, de kloosters en hun verleden, de wallen en vestingwerken van steden, de havens, oudheden, bibliotheken en universiteiten en vele andere zaken. Dat schreef Bacon. En, gaat Jan verder, in het net verschenen deel van de Encyclopedie schrijft Jaucourt onder '*Voyage*': '*De grote mannen uit de oudheid oordeelden dat er geen betere levensschool was dan die van reizen, een school waar je de diversiteit van zoveel andere levens leert, waar je constant een nieuwe les vindt in dit geweldige boek van de wereld, en waar je de verandering van lucht en oefening gunstig is voor het lichaam en de geest.*'
Maar wat is de ervaring vandaag? Wat zijn goede geloofsbrieven als je niet naar familie of kennissen reist? Wie kan ze voorleggen? Gastvrijheid, eten en slapen zijn vaak aan grillen onderworpen. Geld, tolhuizen, gezondheidscertificaten en andere controleprocedures zijn vaak obstakels. Die certificaten zijn uiteraard bedoeld om steden en havens te beschermen tegen epidemieën. Nog maar kort geleden, toen zijn vader rondreisde en zich eerst in Parijs en daarna met zijn moeder in Rijsel installeerde, veroorzaakten de pestuitbraken van Marseille en Messina grote reisbeperkingen. Als reizen nu moeilijker is dan vroeger voor de gegoede klasse dan is het voor de rest van de bevolking snel niet meer dan een fantasie.

In het katholieke *Belgium Austriacum* krijgt Jan het *imprimatur* niet en de kroniek circuleert dus clandestien gebruik makende van de *Res publica litteraria*.

Mijn lieve zoon,

Blijkbaar moet je de kunst van het schrijven verbeteren. Je kan

veel zeggen over wat de grote Heren niet willen horen, maar je mag ze niet rechtstreeks tegen hun schenen schoppen. Wellicht krijg je je kroniek toch gedrukt als je de wil en de tijd opbrengt om bepaalde delen te herschrijven. Anderzijds verspreidt de huidige versie zich gaandeweg.
Maar weet dat wie kritiek levert vervolgd kan worden. Ik hoorde van David Hume dat hij naar Engeland terug keerde in het gezelschap van Jean-Jacques Rousseau. Na zijn laatste werken voelde die zich zelfs in Môtiers waar hij zich gevestigd had niet veilig. Misschien overdreef hij een beetje. Volgens Voltaire hadden dorpsbewoners gewoon ruiten ingegooid. Maar goed, Rousseau ging dus mee naar Engeland.
Ik denk dat dit slecht zal aflopen. Iedereen die met Jean-Jacques Rousseau contact heeft beweert dat hij overal vervolgers ziet. Volgens Hume spreekt hij geen woord Engels. Dat maakt alles nog moeilijker. Van gemeenschappelijke kennissen hoorde ik dat David onder de indruk is van het intellect van Rousseau ondanks zijn kritiek op sommige van zijn houdingen. We zullen zien.
Over Hume zegt men hier dat hij erg optimist is als hij ervan uit gaat dat de discussie over vrijheid (of vrije wil) versus determinisme hoofdzakelijk te maken heeft met dubbelzinnige termen die iedereen op zijn eigen manier interpreteert. Maar ook hij merkt op dat de discussie meer dan 2000 jaar oud is. Denkt hij dat het zal volstaan voor betere definities te zorgen?
En over dubbelzinnigheid gesproken. De orde der Jezuïeten zit in slechte papieren. Je weet dat ze hier uit Frankrijk verbannen zijn, nadat ze ook al uit Portugal werden geweerd. De jansenisten hebben eindelijk hun genoegdoening. Ze beschuldigden al altijd de

dogmatische jezuïetenorde ervan Port Royal verwoest te hebben. Er speelt natuurlijk meer mee. De macht is de Orde naar het hoofd gestegen en veel koningshuizen zien hen als een gevaar. De animositeit in Frankrijk tegen Paus Clemens XIII die de Jezuïeten veel lof toezwaait heeft zeker niet geholpen. Zoals je weet zijn de ordeleden zelf doorgaans meesters in het gebruik van argumenten. Sommigen voeren aan, dat de orde, die enkel aan Rome verantwoording aflegt, een werkelijke kosmopolitische handelswijze heeft en dat ze daarom als een gevaar gezien wordt. Volgens mij klopt dat argument niet. Ze geven gewoon een andere interpretatie aan het woord kosmopolitisme, want ik heb zelden een meer dogmatische manier van denken ontmoet dan in die orde als het om geloofsbelijdenis gaat. Voor mij beperkt kosmopolitisme zich niet tot het samenbrengen van mensen uit de hele wereld. Hier moet volgens mij aan toegevoegd worden dat het gaat om het uit de hele wereld samenbrengen van mensen die op verschillende manieren denken en daarbij toch in harmonie leven. Zelfs bij mijn goede Jezuïetenvrienden kan ik niet altijd peilen of ze dat echt aanvaarden. Maar goed. La Flèche is vandaag dus geen Jezuïetencollege meer en ook hier in Lille wordt het college waar ik nog steeds aan verbonden ben niet meer door de Orde geleid.

Je liefhebbende vader Dieudonné

Ongeveer een jaar na deze brief hoort Dieudonné dat Jean-Jacques Rousseau Engeland heeft verlaten na een knallende ruzie met David Hume. Iedereen had Hume nochtans verwittigd dat Rousseau onstabiel was. Eerder had hij al een grote ruzie met Diderot en ook met Thérèse waren er driftige episodes. Ditmaal is Rousseau razend omdat Walpole een parodie schreef

over zijn eigendunk. Maar dat Rousseau ook de '*aimable David*' zoals hij in de Parijse salons bekend staat als object van zijn woede koos, nadat die hem notabene uit moeilijke papieren had verlost, is hét onderwerp bij uitstek in diezelfde salons nu Rousseau in mei van 1767 terug in Frankrijk opduikt.
Men vertelt dat David Hume zijn verwondering zou hebben uitgesproken over het feit dat Rousseau tijdens zijn verblijf in Engeland de laatste hand legde aan zijn autobiografie. Daarbij zou hij zelfs gezegd hebben dan niemand zichzelf minder goed kent dan Jean-Jacques. Rousseau zou naderhand hebben gezegd dat hij zo zeker is van Hume's verraad en hem daarom driemaal om de oren had geslagen. Daarop zei Voltaire spottend: "*Tja, drie oorvegen om onderdak te hebben verleend, dat was misschien wat teveel.*"

Lieve ouders,

We stellen het goed. Oostende wordt nog steeds uitstekend bejegend door de Keizerin. Er wonen hier nu bijna 5000 mensen, volgend een telling die begin dit jaar wordt uitgevoerd.
Hoewel de grote Europese mogendheden op vele manieren proberen onze rederscapaciteit aan banden te leggen lukt hen dat niet. De stadsbestuurders hebben van de Keizerin de toelating gekregen om de stad verder uit te bouwen en twee jaar geleden begon ook de aanleg van een nieuwe steenweg naar Weynendaele.
Het is wel duidelijk dat veel schepen hier geladen worden met wapens uit Liège. Die wapens gaan richting Amerika om de opstandelingen te bevoorraden die tegen ginds de Britse troepen bevechten. Regelmatig horen we verhalen over schepen die kort na

het verlaten van de haven geënterd worden door Engelse zeerovers in dienst van de Britse Kroon.
We besteden veel tijd aan de scholing van Jean-Jacques. Vermits de scholen volgens ons hier in de stad nog steeds veel te wensen laten, staan we zelf voor zijn opvoeding in. De bibliotheek van grootvader John is ondertussen uitgegroeid tot de werk- en studieplaats, niet enkel van Jean-Jacques, maar ook van vele andere jongens en meisjes, kinderen van burgers van Oostende. Op voorspraak van oom Johannes die zo ongeveer de hele stad kent, komen steeds meer mensen ons opzoeken. Madeleine en ik stemden toe om drie groepen te begeleiden. We werken hiervoor samen met een bevriend koppel van een van onze neven. Wel hebben we geeist dat twee van die groepen ook openstaat voor visserskinderen, die we gratis les geven. Een groep telt nooit meer dan 20 kinderen. De jongste kinderen onderwijzen we in het Frans, Vlaams en Duits. We gebruiken woorden en klanken om de verbinding te leggen met de letters en we zijn erg fier dat we erin slagen om de meeste kinderen in minder dan een jaar te leren lezen.
We hoorden van een Spaanse kapitein die de haven moest aandoen om het scheepstuig te kalefateren dat de Jezuïeten nu ook in Spanje, waar de Orde toch haar oorsprong vindt, werden verbannen. Ook ginds is hun macht en bezit in de kolonies vandaag een doorn in het oog en men verwijt hen dat ze de hand hebben aan de oproer die onlangs in Madrid uitbrak.

Lieve jongen, lieve Madeleine,

Je vader en ik zijn opgetogen met jullie onderwijzend werk, waarbij jullie erin slagen om kinderen uit arme en gegoede families samen te brengen in Johns bibliotheek. Ik denk dat je grootvader

ook trots op je zou zijn. Eerst een klein berichtje dat Madeleine zal plezieren. Wat je ook mag zeggen van Jean-Jacques Rousseau, op zijn voorstel zijn hij en Therese Levasseur niet lang geleden toch gehuwd. Hij is nu 56 en zij 46 en men zegt dat hij eraan denkt van Therese zijn enige erfgename te maken. Hij blijft wel een raar figuur. We weten ondertussen dat de schrijver van Emile wel kinderen zou hebben gehad, maar die nooit zelf heeft willen erkennen of opvoeden.
Maar ik schrijf jullie omdat ik denk dat een boek van Gabriel Bonnot de Mably jullie wellicht zal interesseren. Het werk heet Doutes proposés aux philosophes et aux économistes sur l'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques. *Hierin betoogt hij ondermeer dat hij niet kan aanvaarden dat bestaande instellingen, en in het bijzonder het grondbezit, conform zouden zijn met de wil van de natuur. Hij neemt het vooral op tegen de fysiocraten en zegt dat het grondbezit onevenredige fortuinen als onmiddellijk gevolg heeft. En, voert hij verder aan, komen uit die onevenredige fortuinen geen verschillende en tegengestelde belangen voort? Leidt die onevenredigheid niet tot de ondeugd van rijkdom, tot armoede, tot het brutaliseren van geesten, tot corruptie van burgerlijke zeden?*
Hij wijst de gelijkstelling van sociale orde aan fysieke orde af. De samenleving, zegt hij, bestaat uit fysieke wezens met morele eigenschappen. De mens is eender hoe een mengeling van het fysieke en het morele. Een sociale instelling bestaat niet omdat de mens een dier is dat zich moet voeden, maar omdat de mens intelligent en gevoelig is. Cultuur maakt de samenleving fraaier, cultuur helpt de samenleving vooruit. De samenleving is niet

gemaakt om de landbouw te laten bloeien merkt Mably op. De zorg voor gerechtigheid en vrede moet superieur zijn aan de wil tot toename van rijkdom, gaat hij verder. Mocht grondbezit gunstiger zou zijn voor het vermeerderen van de rijkdom dan het in werkelijkheid is, dan nog zou de voorkeur moeten worden gegeven aan gemeenschap van goederen. Waartoe dient grotere overvloed, vraagt Gabriel Mably, als die grotere overvloed mensen ertoe brengt onrechtvaardig te zijn en zich met geweld en bedrog te bewapenen om zichzelf te verrijken? Kan iemand ook maar twijfelen of in een samenleving waar hebzucht, ijdelheid en ambitie onbekend zijn, de minste van de burgers niet gelukkiger zou zijn dan de rijkste eigenaar van vandaag? vraagt hij. Gabriel Bonnot de Mably zegt vandaag wel in te zien dat wat hij de 'vooroordelen van de mens' noemt te diepgeworteld zijn om de natuurlijke gelijkheid en de gemeenschap van goederen te herstellen. Maar, vindt hij, landwetten zouden de omvang van het grondbezit moeten beperken, om die gelijkheid toch iets te herstellen.

Ik zei jullie vader dat de generaal van de Jezuïeten de geschriften van die abt vandaag wellicht niet beaamd. Ik denk dat de Orde het slachtoffer is geworden van haar eigen ambitie, arrogantie en wil om te bezitten. Blijkbaar is de Orde ondertussen ook uit Napels, Sicilië en Parma verbannen. De lijst groeit.

Jullie toegenegen Mathilde

In Frankrijk heeft Jean-Antoine-Nicola Caritat, later gekend als Markies van Condorcet, net voor de verbanning van de orde eerst huisonderwijs gehad van een Jezuïet en daarna nog gestudeerd aan een jezuïetencollege omwille van zijn erg devote moeder. Zijn eerste werk over integraalrekening dat hij in 1765

op 22-jarige leeftijd publiceerde loodste hem de Koninklijke Academie der Wetenschappen in. Hierna introduceert zijn leraar en vriend Le Rond d'Alembert hem bij Voltaire en de economist Turgot die voor het Hof werkt.
Ondertussen zijn we in 1772 en is de volledige Franse encyclopedie gepubliceerd, ook de delen die de illustraties bevatten. Daarover bestond een felle polemiek. Maar ook ervoor zijn er nog tijdelijke opschortingen geweest. Tijdschriften zoals het recent opgerichte *La Religion vengée ou Réfutation des auteurs impies* publiceren artikelen tegen de encyclopedie. Ook Abraham Chaumeix schrijft in die periode zijn '*Gewettigde vooroordelen tegen de encyclopedie en verhandeling tot weerlegging van dit woordenboek*'.
Dieudonné maakt de ironische bedenking dat kosmopolitisme inhoudt vrij te kunnen redeneren over de natuur der dingen. Maar de term "*gewroken*" insinueert dat "*goddeloos*" een scheldwoord is wat de combinatie "*gewettigd*" en "*vooroordeel*" op zijn minst eigenaardig klinken. Zelf blijft hij om andere redenen bedenkingen hebben over de kosmopolitische inslag van wie hij de Filosofen van de Parijse Salons noemt. Hij schrijft zijn zoon hierover aan en die antwoordt dat hij het hele hoofdstuk XV van Voltaires's *Traité sur la Tolérance* doornam en daarbij vaak moest denken aan het schema van zijn grootouders in hun Opus Omnia. Hij zal in 1792 de invloed van de tekst erkennen als hij dat schema zal herschikken na er met zijn moeder aan te hebben gewerkt.

De vaarweg Anzin - Dunkerque langs Lille is helemaal klaar. Die verbinding zal een grote invloed hebben op de verdere

uitbouw van bedrijven en manufacturen die hoe langer hoe meer mannen, vrouwen en kinderen in erbarmelijke toestanden tegen hongerlonen laten werken. De blanke slavernij lijkt onder een andere vorm terug in opmars in dit deel van Europa. De school voor de arme kinderen bestaat dan wel maar toch weer enkel als doorgangsplaats om snel dociele werkkrachten te vormen zowel in Frankrijk als in *Belgium Austriacum*. De colleges van de Oratorianen en tot 1773 ook die van de Jezuïeten openen enkel hun deuren voor wie het zich kan veroorloven. Bij de laatsten blijft de strenge *Ordo domesticus* van kracht tot het Pauselijke bevel de Sociëteit opheft.
In de Zeven Verenigde Provinciën toont de school erg weinig verschil. Over het algemeen moeten ouders schoolgeld betalen. Jan verneemt dat het de Kerkenraad die doorgaans het tarief vastlegt. Zo betaalt men gewoonlijk voor een kind dat alleen leert spellen en lezen drie Hollandse stuivers. Voor een kind dat leert lezen èn schrijven wordt dat vier stuivers. Voor een kind dat daarnaast ook leert rekenen loopt de rekening tot zes stuivers op. Verhoging naar een volgende klas betekent hoger schoolgeld voor de ouders en meer inkomen voor de meester. De diaconie betaalt wel het schoolgeld van arme kinderen en weeskinderen. De taak van de schoolmeester is beperkt. Naast lezen en schrijven moet hij de jeugd de Bijbelse Geschiedenis, het Onze Vader, de Tien Geboden en onderdelen van de Heidelbergse Catechismus bijbrengen. Om te schrijven zijn inkt en een ganzenpen nodig en dat is de reden voor het hogere schoolgeld. De meester moet de inkt, het papier en het snijden van de pennen vergoed krijgen.

De kinderen zitten in een klaslokaal aan tafels op rechte banken zonder leuning of gewoon op de grond. Ze mogen het lokaal doorlopen om zich door de meester te laten overhoren en om hulp te vragen aan een oudere leerling. Doorgaans leert elk kind voor zichzelf en in zijn eigen tempo en dat gebeurt hardop. De klassen zijn groot. Jan stelt vast dat in klassen van tot honderd kinderen en met een strenge orde uiteindelijk niet veel meer dan instructie kan worden gegeven.

Alles bij elkaar mag men stellen dat met of zonder richtlijnen van de religieuze Orden de algemene school nog steeds een plaats is waar de meeste kinderen een heel beperkte instructie krijgen. De werkelijke opvoeding tot kennis en wetenschap voorbehouden blijft aan een kleine minderheid. Daar heb je zelfs geen Jezuïetenorde voor nodig.
Maar het is niet om die reden dat Clemens XIV de orde uiteindelijk opheft. Het is eerder een geval van arrogant machtsvertoon aan beide kanten, met dodelijke afloop ook aan beide zijden. De Kerkelijke Staat trekt hard van leer. De Jezuïetengeneraal, ook wel *zwarte paus* genoemd, verdwijnt naar de pauselijk kerkers in de Engelenburgt waar hij vermoedelijk dood wordt gemarteld. Paus Clemens zal van zijn dood niets meer horen omdat hij kort na de opheffing van de Orde is vergiftigd.

Uit Schotland krijgt Jan nog een bericht over het werk van Braidwood. Die heeft zich volledig toegelegd op het onderwijzen van dove kinderen. Zijn school heet nu officieel *Braidwood's Academy for the Deaf and Dumb.* De leerlingen oefenen er het liplezen en men heeft ook een soort gebarentaal

uitgewerkt om het leren te vergemakkelijken. Samuel Johnson is samensteller van een Engels woordenboek en schrijft over zijn bezoek aan de school het volgende: '*my visit to the schools in 1773 showed me one subject of philosophical curiosity to be found in Edinburgh, which no other city has to show; a college of the deaf and dumb, who are taught to speak, to read, to write, and to practise arithmetic, by a gentleman whose name is Braidwood. The number which attends him is, I think, about twelve, which he brings together into a little school, and instructs according to their several degrees of proficiency*.' Dat vinden Jan en Madeleine een absoluut lichtpunt in de duistere onderwijswereld voor kinderen.

In 1774 neemt Markies de Condorcet de functie op van Inspecteur Generaal van de Munt. Hij begint ook te denken aan een nieuw algemeen schoolbeleid. Ondertussen voert Keizerin Maria Theresa van Oostenrijk de algemene schoolplicht in voor alle kinderen tussen het zesde en het twaalfde levensjaar in de door haar bestuurde gebieden. Jan en Madeleine proberen meer te weten te komen over de bedoeling ervan. Welke rol zal de religie hierin spelen? Is die schoolplicht de poort tot dogmatische instructie? Of zullen kinderen van arme afkomst eindelijk Kennis tot zich kunnen nemen? Komen er meer vrouwen als Laura Bassi met de mogelijkheid te leren en te doceren? Zal de schoolplicht een volgende Caroline Herschel wel op het continent houden? Zullen er meer vrouwen zoals Marie Wollstonecraft de kans krijgen zich hier te vormen en te ontwikkelen? Gaat men hier verder dan in Frankrijk, waar de vrouwen zoals Marie-Anne Pierrette Paulze die zich laten

gelden, hoe waardevol hun bijdragen ook zijn, enkel uit de aristocratie afkomstig zijn? En de jongens? Zullen meer jongens van arme afkomst zich ontwikkelen en bijdragen tot de groeiende kennis en wetenschap?
En, zegt Madeleine op licht provocerende toon, zal een betere scholing ervoor zorgen dat meer mensen anders gaan denken over het vervoer van oorlogsmateriaal dat zoveel ellende meebrengt, vooral als arrogante leiders de mond vol hebben over gerechtvaardigde oorlogen? Zullen eindelijk meer mensen, en niet alleen scheepspiloten en hun bemanning, niet alleen weten dat de driehoeksoperaties, waarbij wapens naar West-Afrika worden verscheept, slaven naar de Caraïben, en de opbrengst van de plantages naar Vlaanderen, bestaan, maar er zich ook vragen bij stellen?
Er is veel te doen om de mensheid humaner te maken.
Zal de school hier eindelijk een rol in spelen?
Jan en Madeleine blijven erover dromen en ervoor werken.
En Jean-Jacques is blijkbaar van plan hen hierbij te helpen.

EINDE VAN BOEK 03

een vreemde brief

Lieve Pascal

We maken gebruik van kleine haperingen in het ruimte tijd continuum om je een saga te laten geworden van opvoeders, pedagogen en antropogogen. De saga werd voor de eerste maal gepubliceerde in 122.15 (holocene kalender), wat overeenkomt met het jaar 2215 volgens de kalender die jullie in de XXI eeuw gebruiken.
De dynastie loopt over 20 generaties, van 1630 tot 2222 in jullie jaartelling.
Toen we jouw eeuw bestudeerden bij de voorbereiding van het werk, vonden we jouw naam en je interesse in het dialogiserend leren. Dat is de reden waarom we je vriendelijk vragen de documenten, die we opsturen telkens we er de kans toe krijgen, verder te verspreiden.
Je mag gerust zijn. De hapering in het continuum zal geen enkele invloed hebben op het verleden en de toekomst van levende mensen. Er kunnen enkel documenten doorheen gestuurd worden.
In naam van de ploeg schrijvers,

Maria Liber

Delun Huang interesseert zich voor de geschiedenis van het gedrukte woord en de dialogiserende interactie. Tegenwoordig verzamelt hij informatie over Claudius Cardinalis en andere critici ten aanzien van de macht in geloofsaangelegenheden.
Umut interesseert zich voor mythologie en voor het invloed die aan dogma's verbonden machtspersonen uitoefenen op de menselijke geest.

In dit derde deel van de Magister-Auctor sage volgen we de belevenissen van Dieudonné Lemaître en Mathilde Larouge, met op de achtergrond de activiteiten van de Franse salonnières en de geschriften van leden van de informele *Res publica litteraria*. We leren enkele opmerkelijke vrouwen kennen die in de literaire en wetenschappelijke kringen van de tweede helft van het honderd zeventiende hectojaar actief waren.
Ondertussen lijkt de kloof tussen arm en rijk stilaan te vergroten. Onder de humanisten zijn er weinig die zich interesseren voor het dienstpersoneel, vrouwen en kinderen die in manufacturen worden tewerkgesteld en de slaven op de plantages van uitgeweken Europeanen.